ANKARA ?N?VERS?TES? S?YASAL B?LG?LER FAK?LTES? YAYINLARI NO: 479
ANKARA ?N?VERS?TES? S?YASAL B?LG?LER FAK?LTES? YAYINLARI NO:

100. DOĞUM YILINDA ATATÜRK'E ARMAĞAN DİZİSİ: 24

İKİNCİ ABDÜLHAMİT DÖNEM
İMPARATORLUĞUNDA ALM

İLBER ORTAYLI

ANKARA
1981

İKİNCİ ABDULHAMİT DÖNEMİNDE OSMAN
ALMAN NÜFUZU

İLBER ORTAYLI

ANKARAANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ -
ANKARA . 1981

SUNUŞ

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı imparatorluğu yavaş yavaş yeni bir bağlantıya girdi. Bu bağlantı Osmanlı denge siyasetinin herhangi bir büyük devlete karşı izlediği bir yakınlık değildi. Devlet orduda ve sivil yönetimde Alman nüfuzuna kapılarını açmıştı. Osmanlı Devletinin, ondokuzuncu yüzyıl sonlarmda Avrupa güçler dengesini altüst ederek ortaya çıkan Almanya ile kurduğu ilişkiler; devletler ailesindeki herhangi iki devletin bağlaşıklığı olmaktan daha fazla bir olaydır. Bu ilişkinin diplomatik ve siyasal alandaki boyutların ötesinde, her iki ülkenin sosyal ve iktisadi tarihi içinde de önemli bir yeri vardır.

Genç Alman İmparatorluğu'nun yayılma hırsı, ön planda Osmanlı ülkelerine yönelmişti. Bu ülkelerde kurduğu nüfuz, ondokuzuncu yüzyıl sonu ve yirminci yüzyıl başındaki Almanya'nın tarihidir demek pek yanlış olmaz. Aynı nitelik son devir Osmanlı tarihi için de söz konusudur.

Bu nedenledir ki, iki ülke arasındaki ilişkiler yoğun bir biçimde araştırma konusu olmuştur. Ayrıca arşiv belgelerinin zenginliği yanında o devirde basılan kimi yarı proganda, kimisi siyasal-ikti- sadi durum raporu niteliğinde bir hayli kitap ve risale vardır. Özellikle güncel önemini koruyan askeri yardım konusu için, Osmanlı ordusundaki Alman askerî heyetinin faaliyeti bir örnek olay olarak dikkati çekmiştir. Bu konuda yapılan etraflı araştırmaların (Wallach ve Trumpeener gibi) önemli bir eksiği, Osmanlı arşiv belgelerine, hatta Türkçe ikincil kaynaklara yabancılıklarıdır. Aynı şey Bağdat demiryolu üzerindeki bazı çalışmalar için de söylenebilir. (Tek istisna 1935'de yazılan ve bazı Türkçe ikincil kaynakları kullanan Bekir Sıtkı (Baykal)m çalışmasıdır). Esasen yabancı literatürde Türk- Alman ilişkileri üzerindeki çalışmalar hiç de küçümsenmeyecek sayıda olmasına rağmen, beni bu konuda araştırma yapmağa yönelten neden, bu çalışmaların çok büyük bölümünde türkçe birincil ve ikincil kaynakların kullanılmamış olmasıdır.

II. Abdülhamit dönemi Osmanlı tmparatorluğu'nda Alman etkisinin yerleştiği bir zaman kesitini kapsar. Genç Türkler iktidara geldiklerinde bu nüfuzu daha büyük boyutlarda devam ettirmekten başka birşey yapmamışlardır. Alman nüfuzunun yerleşmesinde dünya konjonktürü, Osmanlı Imparatorluğu'nun iç siyasal-iktisadi durumu ve egemen ideolojisi etken öğeler olmuştur.

Çalışma sırasında Türkçe ve yabancı dillerdeki kaynakların önemli kısmı, yıllıklar, istatistikler, Alman, İngiliz ve Osmanlı gazeteleri taranmıştır. Abdülhamit devri sansürü dolayısıyla taradığım üç Türkçe gazeteden çarpıcı bilgiler elde edemediğimi belirtmeliyim. Bonn'daki Dışişleri arşivi *(Archiv des Ausvuaertigen Amtes),* Londra'da *Public Record Office -Foreign Office* bölümünde bulunan belgeler bir hayli bilgi verdi. Nihayet 1978 yazında

Washington D.C.’de tarayabildiğim , *Birleşik Devletler Arşivlerindeki* “Türkiye’deki ABD Elçilik ve Konsolosluklarının raporları” Osmanlı împaratorluğu’ndaki kavgaya pek katılmayan bir yabancı devletin temsilcilerinin, bazı sorunları ne şekilde gördüğünü anlamama yardımcı oldu.

Konumu geliştirmeme asıl katkı, *Başbakanlık* ^r^m’ndeki belgelerden geldi. Burada *Yıldız Evrakı* bazı konuları aydınlatacak bilgiler getirmektedir. Aynı arşivde 1295-1319 *Hicri* tarihler arasındaki *îrade Hariciyye* tasnifi de taradığım koleksiyonlardandır. İlginçtir ki Dışişlerinin bu dönemde Bab-ı alî tarafından değil de, Yıldız Sa- rayı’ndan yönlendirildiğine bu sayede bir kere daha tanıklık ettim. Bu tasniften konu için çarpıcı bir katkı sağlayacak belgeler ele geçirmem mümkün olmadı. Dışişleri Bakanlığı’nın İstanbul’daki arşivinden ise maalesef yararlanamadım. Asıl önemli kısmının tasnifi yapılmayan ve okuyanlara bazen açık tutulan, bazen kapalı kalan bu arşivin perişan durumuna tarihçilerimizin ve ilgililerin dikkatini çekmeyi bir görev sayarım.

Kitabın giriş bölümünde Avrupa devletlerinin ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğindeki yayılmacı politikalarını, Alman Imparatorluğu’- nun iç ve dış siyasetini etkileyen öğeleri saydıktan sonra; ilk bölümde Osmanlı imparatorluğu’na Almanya’nın nüfuz edişinin nedenlerini ve seyrini açıklamaya çalıştım. Sonraki bölümlerde askeri yardım ve demiryolculuk konusunda daha çok literatürde geçmeyen belgelerden çıkarılan bilgileri serimlemek amacı ağır basmıştır. Nihayet Osmanlı azınlıkları konusunda ilginç ve farklı bir politika izleyen Almanya’nın özellikle Filistin’deki faaliyetini son bölümde betimlemeye ve yorumlamaya çalıştım. Burada Alman ve Osmanlı belgeleri ka

dar Amerikan ve îngiliz konsolusluk raporlarını da kullanmayı tercih ettim, ilginç gördüğüm bazı belgelerin tam çevirisi Ek'de verilmiştir.

Çalışmalarım sırasında özellikle bana kaynaklar üzerindeki geniş bilgileriyle yardımcı olan, Prof. Tarık Zafer Tunaya'ya, Prof. Andreas Tietze'ye, Prof. Şerafettin Turan'a sonsuz teşekkür borçluyum. Araştırmalarım sırasında her türlü yardım ve kolaylığı göstermekten kaçınmayan başta Sayın Mihin Lugal olmak üzere, Türk Tarih Kurumu Kitaplığı ve Başbakanlık Arşivi yetkililerine, metni sabırla gözden geçiren ve düzelten dostlarım îlter Akbuğ ve Dr. Uygur Kocabaşoğlu'na minnettarım.

Nihayet kitabın basımı sırasında gösterdikleri anlayış ve zahmet- den dolayı, Ankara Üniversitesi Basımevi çalışanlarına teşekkürün az olduğunu belirtmek gerekir.

tlber ORTAYLI

İÇİNDEKİLER

AAA : *Archiv des Auswaertigen Amtes* (Bonn)

BA : *Başbakanlık Arşivi*

Yld Evr : *Yıldız Evrakı*

Îr-Har : *İrade Hariciyye*

NAUS : *National Archives of United States* (Washington D.C.)

PRO-FO : *Public Record Office - Foreign Office* (Londra)

G?R??

G?R??

XIX YÜZYILIN ÎKÎNCÎ YARISINDA AVRUPA VE DÜNYA

XIX. Yüzyılın ikinci yarısı, Batı Avrupa'nın tümüyle sanayi toplumu özelliklerini kazandığı bir dönemdir. Sanayi imparatorlukları başta Ingiltere ve Fransa olmak üzere dünyayı paylaşmışlar ve aralarındaki çatışmaları sona erdirip kısa sürecek altın çağlarına girmişlerdi. Sanayi toplumları arasına biraz gecikmeyle birliğini tamamlayan Alman imparatorluğu da girebildi ve hatta bu grubun öncü toplumlarından biri oldu. Ancak koloniyalizm aşamasına geç girişi, Almanya'nın uluslararası politikada dengeyi bozan ve yeni gelişmelere yol açan bir unsur olmasına neden oldu. Prusya 1871 de Ver- sailles'da Fransa'yı yenen muzaffer bir güçtü ve onun önderliğinde Alman imparatorluğu ilan edildi.

Alman İmparatorluğunun Durumu

Yeni Alman imparatorluğu bir yığın kırallık, prenslik, ve serbest şehirde yaşayan, çoğunluğu kasabalı bir milletin birleşmesiyle kurulmuştu. Birleşmenin önderi olan Prusya; sosyal yapısı, ideolojisi ve kültürüyle bu devletçiklerin çoğu tarafından sevilmiyordu. Güneyin katolik kültürü, kuzey şehirlerinin denizci-tüccar niteliği, Hessen ve Ren ülkelerinin endüstriyel ve Bavrera'nın tarıma dayalı yapısı Prusyalılıkla çatışan unsurlardı. Yeni Alman imparatorluğu sadece Almanca konuşulan bir imparatorluktu. Bu ülkenin kültür hayatına, geleneklerine ve politikasına yön verecek bir Alman metropülü bile yoktu. Prusya krallığı Berlin'i Almanya'ya yön veren bir Paris veya Londra yapmak için büyük çaba harçayacaktır ama her zaman için otoriter Almanya'nın kendi içindeki bölgesel yabancılıklar devam edecektir.

Almanların bir kısmı kentlerde manifaktür veya ticaretle yaşıyor, ama ülkenin geniş bölgelerinde küçük köylülük süregeliyordu.

Almanlar bir imparatorluk kurmuştu, Alman imparatoru bu birliğin başında idi ve eski **Mukaddes Roma Germen İmparatorlarının** halefi olduğu iddasmda idi. Oysa Roma -Germen tacı bile Viyana'daki Habsburg Sarayı hazinesindeydi. Eski geleneksel imparatorluğun ortada adı vardı yalnızca... Prusya Krallığının, imparatorluğun her serbest şehri, dükalığı ve krallığıyla karşılıklı elçilikleri vardı. Alman imparatoru ve Prusya Kralı birleşik orduların başkumandanı idi, ama **Baden-Württemberg** ve **Bavyera** orduları bunun dışında tutulmuştu. Bavyera özel posta teşkilatım muhafaza ediyordu, imparator Alman Federasyonunun başında bir reis olarak bulunacaktı. Ancak böyle bir federasyon reisinin ılımlı tutumu ve üyelerin hükümranlık haklarına göstermesi gereken saygı Alman imparatorunda bulunmadığı gibi, Prusya başbakanı ve bakanlarında da yoktu. Kabalık, gurur ve sınırsız egemenlik özlemini yansıtan davranışlar, çatışma ve hoşnutsuzluklara neden oldu. Buna rağmen, birlik üyesi devletlerin başlangıçtaki mali ve idari özerklikleri yavaş yavaş yok olma yolundaydı.

Muhalefetin ve aydınların Çarlık Rusya'sındki gibi hapsedilerek değil, ama sistemli bir kontrol ve engelleme ile bunaltılıp etkisiz hale getirildiği bir yapıya sahipti Alman imparatorluğu... Başbakan ve bakanlar tek tek imparatora karşı sorumluydu. Başbakan imparatorunun sadık bendesi idi. Parlemento'nun hükümet ve hele taç üzerindeki denetimi pek sınırlıydı. Ordu ve sivil bürokrasideki hiyerarşide topraksoyluluk önemliydi. Birkaç bin **junker** ailesinin imtiyazı endüstrileşmeye rağmen sürdü. Devlet bu sınıfı endüstri ve ticarete girmekte destekledi. Üstelik yükselen burjuvaziye aristokrat sınıfın imtiyazları bahşedilince ortaya çıkan sarsılmaz koalisyon, başka sınıflardan gelecek her muhalefete inat ve güçle karşı koydu.

Bir dönem bu yeni imparatorluk, dünyanın egemen güçleri olan Ingiltere, Fransa ve Çar Rusyası gibi yeryüzünün bakir alanlarında yeni paylar elde etmek peşinde koştu. Alman imparatorluğunun dış politikada bu eski büyük patronlar karşısında ne gibi bir vaziyet aldığı bilinmektedir. Japonya henüz **Meiji** restorasyonu ile diriliyordu. Birleşik İtalya yeni bir güç olarak ortaya çıkmaktaydı, ancak henüz yeterince etkin değildi. Balkanlar ve orta Avrupa'da önde gelen güç Avustuıya-Macaristan monarşisi idi. Prens Bismarck'ın akılcı diplomasisinin egemen olduğu bu dönemde Almanya uzlaşmacı ve dengeci bir dış politika izledi.

Avrupa'daki durumunu Avusturya'yı ezerek sağlamlaştırdı. Ancak hayat alanını denizaşırı bölgelerde ara- rnak niyetindeydi. Bismarck dönemi denizaşırı bölgelerdeki her olay ve etkinlikte Almanya'nın söz sahibi güç olarak yer almasını sağlamaya yönelik bir politikayla eş anlama gelir ve bunda kısmen başarılı da olmuştur...

Bismarck politikası özellikle 1878 Berlin Kongresinden sonra Balkanların statüsünü yeniden saptamış ve bu bölgeyi Rusya'nın etki alanı olmaktan çıkarmıştı Örneğin 1885-87 yıllarında Bulgaristan prensliğine Coburg'lar yerine Avusturya hanedanlarından olan Battenbergler'den Prens Alexander getirilmiş, böylece Bulgaristan Avusturya ve Almanya'nın nüfufc bölgesine girmişti.[1] Bu ülkenin ekonomik ve ticari yapısı zaten XVIII yüzyıldan beri Tuna imparatorluğu ve Almanya ile bütünleşmekteydi. Bismarck politikası Uzakdoğuda Almanya'yı etkin bir büyük devlet olarak hissettirdi. Ancak önceden paylaşılan dünyada yeni sömürgeler elde etmek istekleri artıyordu ve Bismarck politikası Alman imparatorluğunun hırsını doyuramayacak bir noktaya gelmişti. Almanya artık bakir, zengin alanlarda bir sömürge imparatorluğu kurmak istiyor ve milliyetçi saldırgan bir ideolojiyi benimsiyordu, ilginç ve farklı bir gelişme de şuydu; Ingiltere ve hatta Cumhuriyet Fransa'sında dış politika ilkeleri bakanlıkların kapalı kapıları ardında saptanıp uzmanlarca uygulanırken, otoriter Almanya'da Kayzer'in ve başbakanın politik kararlan, anında otoriter bir rejimin propaganda örgütü (basın,' külüpler, dernekler) aracılığıyla yığınlara ulaştırılıyor ve gürültülü bir hava içerisinde uygulamaya konuyordu.

Prens Bismarck'ın genç imparator II. Wilhelm'le çatışıp istifa etmesinden sonra Almanya, milliyetçi ve yalnız adam politikası izlemeye başlamıştı. Bismarck döneminin concert'çi (uyumcu) Metter- nichvari dış politika sistemi terkedilmişti. Alman basını ve kamuoyu, bu dönemde bir dünya İmparatorluğu kurmak ideali etrafında şekillendirildi. Geç kalmış emperyalizm Bismack'ın halefi başbakan **Prens**

---

1 Rusya Bulgaristan'da Coburg hanedanını istemiyordu. Ancak Rusya'nın acemi manevralarından Avusturya-Macaristan ve Alman diplomasisi ustalıkla yararlanmasını bilmiştir. 1890 larda Karadağ, Sırbistan ve Yunanistan birlik peşinde idi. Balkanlarda Ru> nüfuzunun yayılmasını önlemek için, Rusya'nın bu konudaki beceriksiz müdahalesi istismar edildi ve bu olay Bulgaristan'ı görünüşte Rusya'dan daha da uzaklaştırdı 1 Mayıs 1890

Bülow'un şu sözlerinde ifadesini buluyordu. "Almanya hiç kimseyi

gölgeye itmek istemiyor, ama güneşteki yerini almaya kararlıdır". 1890 lardan beri yeni Alman politikasının sömürgeler ele geçirme teşebbüsleri fiyasko ile sonuçlandı. Hele 1905 ve 1911 Fas buhranı da esasen Fransa lehine neticelenince, Almanya denizaşırı ülkelerde süngüsü ile bayrağını dikip yöneteceği sömürgeler elde edemiyeceğini anladı. O zaman gözler henüz endüstrileşemeyen ve zengin kaynaklara sahip geleneksel imparatorluklara dikildi. XIX. yüzyıl ortalarından beri batı Avrupa'nın İktisadî çıkarlar aradığı bu imparatorluklar; Rusya, Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Çindi. Almanya da geciken bir atılımla bu ülkelerin iktisadi zenginliklerine yöneldi.

Alman Kol onıy alız minin Etkinlik Kazanma Çabalan

iktisadi zenginliğine yöneldiği ülkelerin başında gelen Rusya Alman çıkarları için verimli bir alan olamadı. Bismarck Almanya'nın Rusya'ya karşı olan iktisadi yönelimini askeri ve diplomatik alanda da perçinlemek için Rusya ile gizli bir anlaşma yapmıştı. İktisadi ve ticari anlaşma ile Almanya, Ingiltere'ye oranla daha ucuza ürettiği endüstri mamullerini Rusya'ya satmaya ve karşılığında bu zengin ülkenin hammaddelerini çekmeğe başladı. Ancak gerekli iktisadi alt yapıyı çok daha önceden kurmaya başlayan ve 1860 lardan sonra sanayileşme sürecine giren Rusya

iyi bir müşteri olmaktan çabuk çıktı. 1870 lerde Almanya, Rusya'nın endüstri mamulleri ithalatında ilk sırayı alıyordu. 1880 lerde çıkan Rus gümrük yasaları ve dahili sanayileşmenin teşviki tedbirleri etkilerini göstermekte gecikmedi. 1887 de Almanya'dan yapılan ithalat % 46 dan % 29 a düştü[2]. Endüstrileşen Rusya, Almanya'nın iktisadi etkisinden kurtulacak ve İngiltere ile Fransa'nın yanında kendi çıkarlarının doğrultusunda yer alacaktır. Çünkü göreceğimiz üzere Rusya'nın yeni çıkar bölgelerinde Almanya onu rahatsız eden güçlü bir rakib olacaktır.

Almanya'nın Uzakdoğu'da büyük devletlerle birlikte üşüşeceği bir diğer çıkar alanı Çindi. Özelikle Almanya'nın Fransa karşısındaki galibiyetinden sonra heryerde artan askeri prestiji Uzakdo- ğuya da ulaşmıştı. Japonya 1980 lerde bir Fransız askeri misyonuna yol verip, yerine Almanları getirtti. Alman askeri uzmanları Çin'e de çağrıldı ve 1894-95 Çin-Japon Savaşında Çin ordusunun komuta kademelerinde görev gördüler. Almanlar Hankow, Tientsin, Tsingtao kentlerinde ticaret ve gümrük imtiyazları aldılar. Alman misyoner

lerin faaliyetine müsaade edildi. 1895 de Çin Almanya'dan ilk borcu aldı. Aynı yıl **Deutsch-Asiatische Bank** (Alman Asya Bankası) faaliyete geçti. Almanlar İngiltere ile ortaklaşa **Çın Konsorsiyu** mu'nu meydana getirdiler. 1900 de Amerikan Konsolosluk raporları Çin'deki Alman yatırımlarını en aşağı 90 milyon dolar olarak gösteriyor.[3] 1905 de bu rakam 700 milyon marka (tahminen 165 milyon dolar) ulaştı.

Bu gelişmelere rağmen, göreceğimiz üzere Almanya'nın Çin- deki şansı hızla modernleşen saldırgan Japonya'nın varlığıyla tehdit ediliyordu. Kayzer, Rus çarı ile

2tarihli *Von Schwcitz'in Capriyiye Raporu* No.2084. İstanbul'dan *Von Radovuitz'in Capriyi'ye raporu No* 2093 8 Temmuz 1890. J.Lepsius, *Die Grosse Politik der Europaeischen Kabinette,* Cilt 9, j.

3 l.H.Ivanova, A.I. Sidorova, B.K..Yazunskogo, *Istoyiya SSSR Periyod Kapitalizma* 1861 1917. Tom II, Izdatelstvo Sozialno Ekonomiçeskoi Lit. Moskva 1959, s.306.

Japonya'ya karşı birlik kurmak istedi, ama Rusya 1905 de Japonyaya boyun eğince bu projesi suya düştü. İngiltere ve Fransa uzakdoğuda XIX yüzyıl başlarından beri başarılı adımlar atıp yerleşmişlerdi. Bundan başka Almanya'nın uzak dcğuyu kontrol edecek deniz gücü yoktu. Almanya Çin'e, Rusya gibi karadan demiryoluyla ulaşamazdı. Donanması ise İngiltere ile hiçbir zaman başedemeyecek durumdaydı ve Pasifik okyanusunda bu eski patronlarla ciddi bir rekabete girişmesine olanak tanımıyordu Almanya tarihini Okyanusları aşan bir denizci ülke olarak yaşamamıştı. Bu nedenlerle Alman imparatorluğu Uzakdoğuda büyük paıton olamıyacağım anlayınca, el atacağı bölge olarak Ortadoğuyu gündeme aldı. Bu geniş ülkeler bir hammadde kaynağı ve pazar olarak önünde uzanıyordu. Almanya Orta Avrupa'daki müttefiki Avusturya aracılığıyla Balkanlardan bu ülkelere uzanabileceğini hesaplıyordu. Bu iki ülke ise Osmanh imparatorluğu ve İran'dı... Gelişmeler Alman nüfuzunun daha çok Osmanh imparatorluğunda yoğunlaştığını gösterecektir. İran'da da tıpkı Osmanh İmparatorluğunda görüldüğü gibi yönetici ve aydın çevrelerde İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı bir bezginlik ve nefret vardı. Bu nedenle yükselen iki yeni güce, yani Almanya ve Japonya'ya karşı bir hayranlık ve özenme ve hatta bu ikisinin kurtarıcı olacağına dair bir umut besleniyordu. Kayzer Wilhelm II nin 1898 de Şam'da; "300 milyon Müslümanın koruyuculuğunu üstlendiğini" belirten ünlü nutku kadar, 1905 de Japonya'nın Rusya'yı yenmesiyle sonuçlanan savaş da Osmanh imparatorluğunda olduğu gibi İran'da da çocuksu bir sevinç ve umut yaratmıştı. Asya nihayet Avrupa istilacılarını yenmişti. Japon İmparatoruna **Şehname** türünde **Mikadoname** adı altında kasideler

yazanlar bile oldu[4]. Japonya'ya eş bir sempati sahibi olan Almanya'nın İran'da etkin bir biçimde yerleşemeyişinin nedenleri vardır.

4 Mirza Hüseyin Ali (Tacir-i Şirazi) *Mikadorame,* Naşiri, Mu'yed'el İslâm, Kalküta 1323, Sengi (Litograf) 112 sahife.

İran XVI yüzyıldan beri Ingiltere-Rusya kanalı ile batı Avrupa ticaretine açılmıştı. Osmanlı imparatorluğu normal ticaret yollarını (Anadolu ve Basra Körfezini) İran'a kapatmış, bunun üzerine Ingiltere ve Avrupa bu ticareti Rusya üzerinden yapmağa başlamışlardı. Bundan başka 1828 **Türkmençay** anlaşmasından sonra Rusya, Iranda "en ziyade müsaadeye mazhar devlet" olarak imtiyazlar elde etti. Böylece İngiltere, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Iran ülkesinin dış ticaretini kontrol eden güçler oldular. Özellikle XVIII yüzyıldan sonra Ingiltere ve Rusya, modernleşen dünya iktisadi sisteminin koşulları içinde Iran ticaretini yöneten iki dev güçtüler. Bunlar yanında kendisine bir yer edinmek isteyen Almanya 1873 de İran'la bir ticaret anlaşması yaptı ise de, bu anlaşma Almanya'ya ilk elde Iran ticaretinde bir etkinlik sağlayamadı. 1890 larda yürürlüğe giren yeni Alman Ortadoğu politikası ve **Başbakan** Bülow'un açıkladığı, **Bağdat-Basra** demiryolu projesi gözleri İran'a çevirdi. 1906 da **Hamburg-Amerika Denizcilik Şirketinin** Basra Körfezine seferleri başlayınca kısa zamanda Almanya İran ticaretinde Ingiltere, Rusya ve Osmanlı devletinden sonra dördüncü sırayı aldı[5].

1870 lerden 1890 lara kadar Iran milliyetçileri; ülkelerinde Ingiltere ve Rusya'nın nüfuzundan yaka silktiklerinden, Alman yanlısı bir politika izlemek taraftarıydılar ve Alman hayranı bir atmosfer İran'ın yönetici çevrelerini de kaplamıştı. İran da diğer doğu ülkeleri gibi Almanya'ya Avrupalı olmayan doğunun dostu bir Avrupa ülkesi (non partisan European) olarak bakıyordu*. Kaçar hanedanının büyük Petro'ya özenen ve sürekli olarak Avrupa'da inceleme gezilerinde dolaşan ve Alman hayranı hükümdarı **Nasırüddin Şah** (1848-1896 arasında hüküm sürdü) Bismarck'dan ve sonraları II Wil- helm'den müşavirler istedi. Şah Almanlara; "Eğer idarî organları ve bakanlıkları düzenlerseniz, İran'da Alman kolonizatör gruplarının yerleşmesine bile izin veririm" diyordu[7]. Almanya İran'a yerleşmek

5 Ulrich Gehrke, *Penim in der deutschken Oriertpolilik uıaehrend des ersten Welkricges,* W. Kohl hammer Verlag Stuttgart, 1960, s, 4.

için dahilde hiçbir engelle karşılaşmadığı gibi, davetkâr bir ortam da bulmuştu. Hatta 1895 de **Felix Moral** adlı bir Alman, Tahran-Bağ- dat demiryolu imtiyazını aldı[3]. Böylece Almanya; Bağdat'tan sonra demiryolu egemenliğini İran'a da uzatmayı amaçlıyordu. Ancak Ingiltere'nin Bahtiyar! aşireti üzerindeki nüfuzu ve petrol çıkarları *(Anglo-Persian Oil Comp.)* ve Nasıruddin Şah'dan elde ettiği tütün tekeli ve umduğu imtiyazlar Ingiltere'yi Almanya'ya karşı tedbirli davranmaya itiyordu. Daha 1903 de Almanya'nın İran'daki iştahına karşı dikkati çekmek isteyen **Lord Ellenborough** Lordlar kamarasında; "Basra Körfezi kıyılarında Alman donanması görmektense Rusya'yı İstanbul'da görmeyi tercih ederim."[6] diyordu. Iran meşrutî hareketi Hindistan ve Mısır'da etkilerini gösterince, Ingiltere bu hareketi bastırmak için Rusya'yı desteklemekten geri kalmadı. Ingiltere'nin güney İran'daki, Rusya'nın da Azerbaycan ve Horasan bölgesindeki emelleri Almanya'yı devreden çıkartacaktır.

İran sorunu Almanya'yı Ingiltere ve Rusya karşısında yer almaya iten konulardan biridir.

Esasen Iran aydınlarının bir kısmı Rusya'da eğitim görüyordu. St. Petersburg'daki Iran konsolosu 1905 te 200.000 kadar Iranlı işçinin Rusya'da çalıştığını belirtiyordu[10]. Bu durum İran'da bir yandan devrimci hareketleri etkilerken, diğer yandan mutlakiyetçi Rusya'nın resmi müdahalesi ve desteği ile Şah ve çevresi 1906 da kurulan meşruti meclise ve devrimci hareketlere karşı koyabiliyordu. Ingiltere de belirtildiği gibi yarı reformist ve yarı şah taraftarı bir politika izliyordu. Neticede 1907 de Rusya ve Ingiltere arasında bir anlaşma yapıldı ve buna göre orta ve kuzey Iran Rus nüfuzuna, güney Iran (ki petrol bölgesidir) Ingiliz nüfuzuna terkedildi. Bu paylaşma üzerine 1908 de Rus subaylarının eğittiği ordu ve onların komutasındaki bir Kazak birliği meclisi dağıtarak mutlak hakimiyeti Şah'a tekrar geri verdi. Rusya nüfuz bölgesinde meşruti bir rejimin yaşamasına müsaade edemezdi ve Ingiltere de onun bu müdahalesini görmezliğe geldi. Birinci

6 Ivar Spector, *The First Russian Revolution, A Spectrum* Book, Prentice-Hall Inc., :96a,

Dünya Savaşı çıkana kadar İran, Rusya ve Ingiltere'nin kesin güdümü altındaydı ve Almanya' ya bu bölgede söz hakkı kalmamıştı.

Alman imparatorluğunun yayılma politikası ondokuzuncu yüz yılın ikinci yarısında var olan koşullar ve büyük devletlerin çoktan belirlenen nüfuz alanları gibi nedenlerden ötürü başka bir mecraya sürüklenmişti. Almanya; Ingiltere, Fransa ve Çar Rusyası gibi kolayca koloniyalist bir imparatorluk kuramıyacaktı. Bölüşülen dünyada kendisine en yakın ve fazla engel görmeden sızabileceği bir tek alan kalmıştı; Osmanlı imparatorluğu... Halen üç kıta üzerinde zengin kaynaklara sahip olan bu ülkede Ingiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı belirgin bir düşmanlık vardı. Osmanlı yönetici çevreleri kadar, ülkenin aydınları da Almanya'yı hayırhah bir dost olarak bekliyordu. Ancak bu İmparatorluğu Afrika ve Asya'da görülen biçimde ele geçirmek mümkün değildi. Osmanh ülkeleri örneğin Fas'a benzemiyordu. Osmanh imparatorluğu yüzyıllardan beri hükümran olan ve imparatorluklara özgü cihan egemenliği ideolojisi güden bir siyasal kuruluştu. Bu konuda verdiği ödünlerden rahatsızlık çeken ve yabancılara karşı kuşku duyan bu geniş ülkeye yeni yöntemlerle sızmak gerekiyordu. Almanya bunu başardı ve bu başarıyla da yeni koloni- yalizm çağını açtı. Alman neo-koloniyalizminin Osmanh imparatorluğu topraklarında gücü arttıkça, koloniyalist devletlerin kurduğu düzen ve denge bozulmağa ve bazı çatışmalar su yüzüne çıkmağa başladı. Böylece dünya siyasetinde buhranlı bir dönem başladı.

Almanya'nın Dünya Politikasındaki Yeni Rakipleri

XIX yüzyılın son çeyreğinde Almanya sömürü alanları arayan ve gün geçtikçe

gelişen tek devlet değildi. Endüstri ve ticareti onun ölçüsünde olmasa da dev adımlarla ilerleyen ve dünyanın bereketli alanlarına göz diken yeni büyük devletler de ortaya çıkmıştı. XIX yüzyılın ikinci yansına kadar tarımsal yapılı ve Avrupa devletleri arasında hantalhğı ile ünlü Rusya, şimdi dev bir sanayi ülkesi olma yolunda ilk adımlarını atıyordu. Güney bölgelerinin azgelişmişliğine rağmen, kuzeyindeki endüstriye hayat alanı arayan genç birleşik İtalya hesaba katılması gereken diğer bir Avrupa büyüğü idi. Nihayet reformlarını başaran Japon imparatorluğu Uzakdoğuda gerçek bir güç olduğunu yalnızca Almanya'ya değil, herkese öğretecekti.

Japonya bir bakıma Alman gelişme modelini daha kısa zamanda ve daha sert yöntemlerle gerçekleştirmişti. 1854 de *Commodore Al. Penjı'nin* ABD temsilcisi olarak zorla adaya yerleşmesinden beri, Japonya'nın yönetici kliği, eğer batı dünyasının yaşam tarzı ve tekniği benimsenmezse, kendilerine hayat hakkı kalmıyacağmı anlamışlardı.

Yeni Japonya'nın anayasal sistemi vatandaş özgürlüklerinden çok devletin sağlamlığını ön planda tutan, feodal otoriteyi modern dünyanın koşullarına uyduran bir nitelikteydi. Japon kapitalizmi, feodal aileler olan *zaibatsu'lara*. devlet fabrikalarını ucuza devretmekle gelişti." Devlet diğer sektörlere ağır vergiler koyarak sanayii geliştiriyordu. Bu vergiler ise özellikle orta ve fakir köylülere yüklendi. Böylece artan vergi gelirleriyle lızlı bir mülksüzleşme süreci başladı. Bu mülklerin sınırlı ellerde toplanmasıyla da modern kapitalist çiftçilik ve kentlerdeki sanayi birbirine paralel olarak gelişti.[7] Otoriter modernleşme; kişi özgürlüklerinin gelişmediği ve insan hayatının XIX yüzyıl sanayi Avrupasmdaki kadar değer kazanmadığı bir ülkede, sert bir askeri disiplin ve acımasızca kullanılan insan emeğiyle başarılar kazandı. 1895 Çin-Japon harbi sonucu dikkati çeken yeni Japonya, 1905 de Rusya'yı uzak doğuda ezerek büyük devletler arasında saygın bir

7 T.C.Smith "Agrarian Dıstress and Taxation *"Imperial Japan* 1800-1945 ed. J.Lİ- vingston, J.Moorc, F.Oldfathcr, Pantheon's Asian Library 1, New York 1973, s. 129-131.

yer kazandı. Uzakdoğuda Ingiltere ve Fransa gibi büyükler bile ciddi bir rakiple karşı karşıyaydı. Almanya yeni uzandığı bu alanda rekabet dışı kaldı.

Almanya'nın Afrika'daki girişimleri gerilemişti. Bu kıtada ilk emperyalist Belçika Kralı Leopold idi. 1876 da Brüksel'de topladığı konferansta Afrika'ya uygarlığı götürmeyi (!) Avrupalılara önerdi. Fransa ve Ingiltere bu öneriyi derhal benimsediler. 1880 lere gelindiğinde Afrika bölüşülmüştü. 1884 de Dr. Cari Peter adlı ilk Alman koloniyalisti doğu Afrikaya ayak bastı. 1895 te Almanya ele geçirdiği 600mil karelik toprağı *"Doğu Afrika Alman Protektorası"* olarak ilan etti. 1886 ve 1890 da Zenzibar Sultanının protestolarına rağmen Ingiltere ve Almanya doğu Afrika'daki Alman hakimiyetini tanıyan iki anlaşmayı imzaladılar. 1919 da *Tanganyika* adını alan bu "Doğu Afrika Protektorası"nm, öbür koloniyalist devletlerin Afrika topraklarıyla böy ölçüşemeyecek kadar verimsiz ve küçük olduğu açıktır.

1914 yılında Fransa Afrika'da, 4. milyon mil kareyi ve Ingiltere en verimli yerlerde 3. milyon 700 bin mil kareyi aşan büyüklükteki kolonileri elde tutarlarken; Almanlar Doğu Afrika, Güneybatı Afrika, Camerun ve Togo'da ancak 960.000 milkarelik bir toprağı elde tutuyorlardı[8],.Afrika kıtasının büyüyen Alman ihtirasları için doyurucu olmadığı görülüyor.

Almanya; Avrupa, yakındoğu ve kuzey Afrika'da da başka rakib- lerle karşı karşıya geldi. XIX yüzyılın ikinci yarısında sanayileşen İtalya ve Rusya'nın, Akdeniz ve doğu Avrupa'da hesaba katılması gereken ve hızla modernleşen iki ülke olduğu

8 L.S.Stavrianos, *a.g.e.,* s.379-380.

belirtilmişti. Bu iki güç, Avrupa' nm İngiltere, Fransa ve Avusturya-Macaristan gibi eski güçlerini de yeni bir strateji izlemeye zorladılar.

Kont Cavour ve Garibaldi'nin birleştirdiği İtalya; XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da en kesin çelişkilere ve toplumsal dengesizliğe sahip bir krallıktı. Kuzeyin büyüyen sanayii ve burjuvazisi, mağrur ve kof bir aristokrasinin egemenliğini alt etmek veya onunla uyum sağlamak savaşını veriyordu. Güney eyaletleri ise ortaçağlardaki parlak ticaretin çökmesinden sonra, yeni çağlarda ilkel bir tarımsal düzenle yaşıyordu. Yüzyıllar boyu süren istilâlar bölgede kuzey İtalya'ya göre farklı bir kültürel yapı da oluşturmuştu. Bu iki bölge arasındaki derin uçurum, İtalya'yı yönetenleri ilk anlarda emperyalist bir politika izlemekden çok, iç sorunların çözümüne yöneltti.

Fakat XX yüzyıl başlarına gelindiğinde İtalya'nın gelişen endüstrisi, ülke yönetimini Akdeniz havzasında emperyalist bir politika izlemeye zorladı[9]. İtalyanların Afrikadaki koloniyalist girişimleri için parsellenemeden kalan tek alan Habeşistandı. Ancak Habeşistan macerası hezimetle sonuçlandı. (1885). Bu devlet Afrika'nın bağımsız yaşayan tek parçası idi denebilir ve Italyanlar burada başarı sağlamak için gerekli askeri-teknik olanaklara sahip değildiler.

191 ı'deki Trablusgarb (Libya) saldırısına kadar Italyan endüstriyel yatırım ve ticaretinin daha çok Balkan devletleri ve Osmanh imparatorluğunun Avrupa eyaletlerine yöneldiği görülecekti. Buralarda İtalya önceleri Avusturya-Macaristan ve Alman çıkarları paralelinde hareket eden, hattâ işbirliği yapan ikincil bir yatırımcı durumunda idi. Bu nedenle 1908-1911 de Fransa ile Anadolu'da Ereğli (Zonguldak) kömürleri, Ingiltere ile Balkanlardaki Tuna-Adı iya demiryolu yatırımları konusunda çatıştı. Ancak 1906 dan sonra İtalya'nın; Romanya'da Köstence-Bulgaristan-Selânik ve Draç'a (Durazzo), oradan da Valona'ya kadar uzatmak istediği Tuna Balkan demiryolu projesi, Avusturya-Macaristan ile çekişmesinin nedeni olacaktır[13].

---

9 Giorgio Mori, “The Process of Industrialization in General and the Process of Indus trilization in Italt” *The Journal of European Economic Historjı* vol 8, Nr. x 1979. s. 79-78

Çünkü Avusturya Bosna-Hersek’ten Yenipazar (Novybazar) sancağına, oradan da Selanik’e ve kuzeye doğru Balkan demiryollarını döşemek niyetinde idi. Bu dönemde Almanya artık kendisi ile ekonomik ittifaka giden Avusturya’nın tarafmı tuttu. Bundan başka Sırbistan, Karadağ ve Makedonya’daki daha tali derecedeki girişim ve yatırımlar îtalya’nm Almanya gurubundan kopmasına neden oldu. İtalyan tüccarları doğu Akdeniz ve Balkanlarda uzun zamandan beri faaldiler. Bu geleneksel yapıdaki ticari yayılma şimdi *Banco Commer- ciale*'nin desteğindeki Venedik grubu ve Balkanlarda *Ansaldo* grubu tarafından getirilen destekle İstanbul merkez olmak üzere Ege-Akdeniz bölgesinde yeni bir atıhm kazanıyordu. Bu grubun tekelci yayılması, yeni aktif bir dış politikanın desteğinde Balkanlar ve Akdeniz’de etkisini duyurmaya başladı[16]. İtalyan teknik bilgisi ve kalifiye elemanları Balkanlarda Avusturya, Alman, Fransız yatırımlarına iştirak ederken, şimdi bağımsız yatırımcılık peşine düştüler. Görülüyor ki Almanya, Osmanh İmparatorluğunun Balkanlar ve güney Adriyatik gibi Avrupa eyaletlerinde ve Ege havzasında yeni bir rakible daha karşılaşmıştı ve rahat hareket edemiyordu. Bununla beraber İtalya’yı Almanya ile Avusturya-Macaristan’m Balkanlardaki kültürel iktisadi yayılmasını önemli ölçüde engelleyen bir güç saymamak gerekir. Zaten bölge Almanya tarafından Avusturya-Macaristan’a bırakılmıştı.. Almanya gözlerini Osmanlı İmparatorluğunun diğer bakir ve zengin alanlarına dikmişti. İtalya Osmanh İmparatorluğundan kopan parçalarda bazen birincil, bazen ikincil bir koloniyalist güç olarak faaliyette bulunabiliyordu. Hammaddeye yönelik yatırımlarını Sırbistan, Karadağ ve Makedonya havzasında, altyapısal yatırımcı koloniyaliz- mini ise 1911 den sonra Trablusgarb (Libya) ve Akdeniz adalarında sürdürebildi.

Bismarck’ın Balkanlar ve doğuda etkin olmayan bir politika izlemesinin bir nedeni de Rusya idi. Fransa’ya karşı yeni kurulan Alman birliğini güçlendirmek için Bismarck, Rusya’nın nüfuz alanına müdahale ederek bir çatışmaya girmekten

kaçındı. Ancak Almanya, Avusturya-Macarictan ile olan yakınlaşması ve koloniyalist faaliyetler dönemine giren Alman endüstrisinin zorlamasıyla. Osmanlı topraklarına ve ekonomisine el attığında, Rusya'yı kaçınılmaz olarak İngiltere ve Fransa saflarına itecektir. 1893 de Fransa-Rusya ittifakı ve 1902 den sonra da Ingiltere-Fransa yalanlaşması sonucu Rusya,

Almanya'dan kopmuştu. Olaylar, 1880 lere kadar Almanya'nın iktisadi nüfuz alanı olmak niteliğini gösteren bu dev ülkeyi, giderek Almanya'nın iktisadi, siyasi, askeri alanda bir rakibi haline getirdi.

Rusya XIX yüzyılın ikinci yarısında endüstrileşme, demiryol ulaşımı ve yönetim alanında bazı reformlara girişiyor ve kalkınmanın ilk önemli adımlarını atıyordu. Tarımda kapitalistleşme, kentlerde büyüme gibi olaylar ülkenin nüfusundaki hızlı bir artış ile paralel gidiyordu. Finlandiya dükalığı hariç olmak üzere 1860 da 74 milyon olan Rusya nüfusu, 1900 de 133 milyona ulaştı. 1863-1897 arasında Avrupa Rusyasınm şehir nüfusu % 97 oranında arttı ve böylece imparatorluğun bu bölgesinde tüm nüfusun % 12.8'i kentlerde yaşar oldu ki bu rakam dahi tarımsal-feodal düzenin önemli bir değişim sürecine girdiğini gösterir.[10] Bu dönemde kırsal nüfusun sadece % 48 oranında arttığıV.l.Lenin'in ünlü eserinde de *(Rusyada Kapitalizmin Gelişmesi)* zikrediliyor ve köylülüğün çözüldüğünü belirleyen bir gösterge olarak üzerinde duruluyordu. 1897 nüfus sayımına göre, bütün Rusya'nın 125.6 milyonluk nüfusunun sınıfsal dağılımı şöyle idi[11].

Büyük burjuvazi ve toprak sahipleri	3.0 milyon
Orta köylüler ve küçük burjuvazi	23.1 milyon
Küçük köylüler	35.8 milyon
Proleter ve yarı proleterler*	63.7 milyon

10 *Istoriya SSSR* 1861-1917 *(Periyod Kapitalizma)* Tom II izd. Sozialno-Ekonomi çeskoy Lit. Moskova 1959, Res: L.M.Ivanova, A.L. Sidorova s. 224-225.

: 8 *a.g.e.,* s. 224.

11•Yarı proleter; ev sanayiinde ve tarımda ücretli işçi olarak çalışan nüfus.

K.Helfferich, *Alınan Feyz-i Millisi (La Prosperite Nationanale De V Allemagne)* den, Çeviren; Nesim Russo, İstanbul 11330, s. 59.

Toplam 125.6 milyon

Kentlerde ve kasabalarda yoğunlaşan proleterya 1879 ve 1903 yılları arasında sayıca hayli artmıştı. Proleter nüfusun Rusya'nın 50 vilâyetinde fabrika, madencilik ve demiryolları sektöründeki dağılımı şöyle idi[19].

Yıllar	Fabrika Endüstrisi (1000)	Madencilik (1000)	Demiryolları (1000)	Toplam (1000)
1879	763	235	■9¹	1.189
1890	840	340	252	>•432
1903	1.262 K	477	469	2.208

Rusya XX yüzyıla 2 milyonu aşkın fabrika işçisiyle giriyordu. Bu büyük kütle toplam nüfus içinde önemli bir oran değilse de işçi

hareketlerinin, büyümesi için yeterliydi. Diğer yandan bu endüstri dahili pazarlar kadar, Çin, İran ve Osmanh İmparatorluğunun topraklarına da göz dikmişti. Bunun dışında hafif endüstride XIX yüzyıl sonunda sayısı 10 milyona ulaşan dağınık bir emekçi nüfusu vardı ve bunun 7.5 milyonu erkekdi. Aileleri ile birlikte Rusya ahalisinin 22 milyonu sanayi sektöründen geçiniyordu ki bunun tüm nüfusun % 18' ini kapsadığını belirtelim.

Toprak köleliğinin kaldırılması ile (1866) ülkede kentleşmenin hızlandığı yıllarda, Rusya sanayiinin üretimi arttı ve Rusya dünyadaki büyük endüstri güçleri arasında yer aldı. Halâ ağır sanayi, demiryol ve dış ticaıetde; ABD, İngiltere, Fransa ve Almanya ile boy ölçüşecek durumu yoktu. Ancak büyüme hızı gittikçe artmaktaydı ve Rusya İmparatorluğunun yakın gelecekteki üretim kapasitesi diğer devletler için düşündürücüydü. Aşağıdaki tablo sanayileşen ülkenin çelik üretiminde bu yıllarda meydana gelen değişmeleri veriyor ki,[20]

1000 ton hesabı ile Çelik Üretimi

	1886 yılı	1910 yılı	Artış hızı %
ABD	2.604.4	26.512.4	910-3
Almanya	9-54-6	13.698.6	1335-0
İngiltere	2.403.2	6.106.8	«54-'
Fransa	427.6	3-390-3	692.9
Rusya	241.8	2.350.0	871.2
Belçika	164.0	1.449.5	783.6

Rusya büyüme hızında üçüncü sıradadır. Gene bin ton hesabıyla dökme demir yapımında da Rusya en fazla büyüme hızına sahipti[12].

1887	19u	Artış % «i	
ABD	6.520	24.028	268.5
Almanya	4.024	15-574	287.6
Ingiltere	7.681	10.033	10.6
Fransa	1.568	4.441	181.3
Rusya	612	3 588	486.3
Belçika	756	2.106	178.6

ABD'nin bu dönemde eski dünyada etkin bir rakib olmadığını göz önüne alırsak; artık gerilemekte olan İngiltere ve Fransa gibi geleneksel güçlerin dışında, Rusya imparatorluğu Almanya için gelişen

12 *a.g.e.,* s. 58.

ve yakın gelecekte tehlikeli olan bir rakibti. Nitekim bu çatışma yakın bir zamanda Ortadoğu bölgesinde ilk belirtilerini gösterecektir. Rusya'nın sanayi ve ticareti izlenen gümrük politikası ve devlet desteğiyle güçlenirken, büyüyen emekçi hareketleri de Çarlığın koloniyalist bir politikaya yönelmesini hızlandırdı. Bunda otokrat, kaba ve kof bir emperyalizm dürtüsü kadar, değişen Rusya'nın içteki kaynaşmalarını dışa yöneltmek arzusu da vardı.

XIX Yüzyıl Sonu ve XX Yüzyıl Başlarında Almanya'da tç Gelişmeler

Alman İmparatorluğu Avrupa sahnesine adeta hırslı, kavgacı bir asker olarak çıktı. Bu dönemde Avrupa'da milli devletlerin kendi aralarındaki sınır sorunu çözümlenmiş ve büyük devletler emperyalist emellerini Afrika, Asya ve Ortadoğu topraklarında gerçekleştirmek dönemine girmişlerdi. Onun için daha başından komşu büyük devletlerin anavatan toprakları üzerine göz diken Almanya, (Alsas-Loren, Şilezvig, gibi ilhakları düşünelim) antipatik bir devlet olarak karşılandı. Yeni imparatorluk hızla artan bir nüfusa sahipti. 1816 da 25 milyon olan nüfus, 1817 de 41 milyona, 1888 de 48 milyona,
1895de 52 milyon ve 1915 de 67.9 milyona ulaşmıştı[13]. Bu artış oranı Rusya'dan sonra ikinci geliyordu. (1000 de 11.3) Ülkenin kaynakları başlangıçta bu nüfusu beslemeye yetmiyordu. 1821 lerden itibaren hızlı bir denizaşırı göç başladı. 1930 lara kadar Almaya'dan 5.989.400 kişi deniz aşırı ülkelere (ABD, Kanada, Güney Amerika, Güney Afrika ve Avusturalya) göçetmişti. Ancak, 1880'lerden sonra sanayiinin büyümesi 18-40 yaş arasındaki nüfusun göç hızını yavaşlatacak ve bunlar ülkede iş bulabileceklerdir[14]. Sanayi ve dış ticaretin gelişmesi yoğun bir iç göçle besleniyordu. 1870 lerde nüfusun 2/ 3 si küçük yerleşmelerde yaşar ve toplam nüfusun % 50 den fazlası tarımla uğraşırken; 1910 da tarım nüfusu toplam nüfusun % 30 una düştü ve tüm nüfusun % 20 den fazlası sanayi merkezlerinde yaşamaya başladı[15].

Daha Almaıı birliği kurulmadan evvel iki konu her Alman devletinin

---

13 *a.g.e.,* s. 10.

14 Gustav Stolper, Kari Havser, Knut Borchardt, *Deutsche Wirtschaft-Seit* 1870, 2. 15Auflage, J.C.B. Mohr Tiibingen, 1966, s. 26-27.

gündeminde öncelikle ele alınmıştı. Gümrük birliği ve demiryolu... Gerçi Almanlar İngiltere, Fransa hatta Rusya'ya göre bu konuda etkin atılımlar yapmakta biraz geçikmişlerdi, ama zaman açığını

çabuk kapattılar.Alman İmparatorluğu ülke içi ve ülke dışı ulaşımda İngiltere, Fransa, Belçika, Hollanda ve İtalya gibi denizlerden yararlanmak olanağına sahip değildi. Karada ise ulaşım için ancak nehirler ve demiryolundan yararlanmak söz konusu idi. Yani etkin ve ucuz bir ulaşım ancak rasyonel bir demiryolu politikası ve nehirlerde de kanallar insası ile olanaklı idi. 1840 lardan itibaren Almanya kanallar ve demiryollar ülkesi olmağa başladı. Aşağıdaki tablo Alman de- miryol sisteminin gelişimini veriyor[16].

Alman Demiryolları

Yıl	İşletme Uzunluğu (km)	Artış (km)
1835	0	–
1845	2300	2300
1855	8290	5990
1865	14690	6400
1875	27960	13270
1885	37650	9690
1895	46560	8910
»9°5	56980	10420
!9'5	62410	5450

Burada göze çarpan özellik, imparatorluğun kuruluşundan sonra demiryollarındaki hızlı gelişmedir. Bir diğer özellik de; İngiltere, Fransa ve ABD’nin tersine, Alman demiryolculuğunun tamama yakınının devlet tarafından yürütülmesifir. 1912 de 60521 km. lik demiryolunun ancak 3631 km.si özel kişilere aitdi ve bu da önemsiz yan hatlardı. Devlet demiryollarına hızla el atıyor, ya kendi kuruyor veya özel kişiler tarafından kurulanları devletleştirerek bünyesine alıyordu.

Bu gelişmelerde Alman endüstrisinin teknolojik olanaklarının da payı vardı. 1835 lerde Alman endüstrisi ve teknolojisi demiryol inşası ve lokomotif yapımı için

16 *a.g.e.,* s. 46.

yetersizdi. 1853 den sonra bu konudaki teknik beceri ve üretim tümüyle Almanların kendileri tarafından sağlandı. Bu vakte kadar pik demir ve bazı parçalar ithal edilirken, büyük endüstrinin doğuşu bu sorunu çözümledi. Alman sanayiinin daha da önemli gelişmeler kaydetmesinde demiryol yatırımlarının payı İngiltere ve ABD de olduğundan daha çoktur.[26] 1850 lerde Alman endüstrisinde demir üretiminin % 21-30 u demiryolu inşaatı ve makinelerine giderken, ABD de bu oran % 3.5 ile % 15 idi.

Alman gümrük birliği İmparatorluğun kuruluşuna doğru atılan ilk adım idi. Nitekim 1879 da Almanya, liberal ekonomi ve ticaret döneminin kapanışı diyeceğimiz bir olay yarattı. Koruyucu gümrük politikasına yönelik kanunlarla dış ticaretde liberalist düzeni kaldırdı. Alman tarımının sanayii beslemesini sağlayan bu tebbirlerle sanayi mamulatı dış pazarlara karşı korunuyor ve yurt içi rakipsiz bir pazar durumuna geliyordu. Devletçi bir ulaşım politikasıyla birbirini tamamlayan bu tedbirleri tarımda sübvansiyon ve sanayide monopolçü kapitalizmin teşvikini sağlayan tedbirlerle bir arada düşünmek gerekir. Alman İmparatorluğu 1879 dan itibaren kesinlikle otarşik yapıya yönelik bir ticaret ve gümrük politikası izledi ve liberal politikanın tersine devletin iktisadi hayata geniş ölçüde müdahalesinin ilk örneklerini vererek, klasik kapitalist düzenin bir anlamda yeni bir evreye girmesine de öncülük etti.

Alman İmparatorluğu sanayi ve ticarette otoriter, yön verici ve tekelci bir politikayla gelişmeler kaydediyordu. Fakat bu gelişmenin temelinde de, gene aynı yöntemlerle XVIII yüzyıldan beri geliştirilen tarımsal bir yapının verdiği olanakların bulunduğunu belirtmek gerekir. Prusya ziraat nazırı Baron von Hardenberg'in başını çektiği 1811 tarihli **Regulierungs edıkt** le ülkenin tarım yapısı yeniden düzenlenmişti. Bu fermanla köylüler cephe ve sınırdaki askerlik hizmetinden,feodal vergi ve angaryanın bir kısmından muaf tutulmuşlardı. Buna

karşılık ektikleri arazinin yarısı veya 1 / 3 ini feodal beylere ter- kediyorlardı. Böylece daha XIX yüzyılın ilk yarısında Alman topraklarında kapitalist çiftlik sisteminin temelleri sağlam bir şekilde atıldı. Tarım teknolojisindeki yeniliklerle güçlenen bu çiftlik sahibi soylular (Junker) orduda, bürokraside ve sanayileşmede gene devlet desteğiyle öncülüğü elde tuttular.

Alman sanayii önemli atılımlarını imparatorluk döneminde gerçekleştirmeğe başladı. Ticaret sermayesi ve bankacıhk faaliyetleri hızla endüstriye yöneldi. Bankaların endüstri ile ilişkisi, küçük ve orta sanayi tesislerinin tasfiyesini hızlandırdı ve tekelci bir kapitalizm gelişti. Devletin gümrük himayesi ve sübvansiyon politikası da bu amaca yönelikti. Sermayesi 10 milyon mark'ı aşan şirketler 1886 da sadece 74 tane iken, 1896 da 108 ve 1909 da ise 229 tane idi[17].

Sanayi teknolojisi hızla gelişiyordu. 1900 de Alman endüstrisi temelde üretim araçları üreten bir endüstri haline geldi.[28] 1882 de tüm Alman endüstrisinin makine kapasitesi 1.220.000 beygirgücü iken, 1890 da bu kapasite iki misline ve 1907 de 5.190.000 beygir gücüne ulaştı[29]. Bu gelişme işçi nüfusunu artırdı ve işçi sınıfının niteliğini ve bilincini değiştirdi. XX yüzyıl başında Alman sanayi proleteryası nın % 40'! büyük sanayide toplanmıştı[30].

Sanayide Çalışan İşçi Oranı
((İşletme Büyüklüğüne göre)

	1882	>9°7
Küçük işletme	% 59	% 37,3
Orta İşletme	% >8,5	%25,7
Büyük sanayi kuruluşu	% 22.5	% 37

17 Helfferich, *La Prosperite Nationale de L'Allemagne* 1888-1913 *(Alman Feyz-i Millisi),* Mütercimi Nesim Russo, İstanbul Matbaa-i Osmaniye, 1330, s. 40.

Alman sanayiinin gelişmesi ticaretin de niteliğini değiştirdi. Demiryol uzunluğu belirtildiği gibi 1885-1911 arasında % 61, demiryollarında taşınan yolcu sayısı aynı dönemde % 377 ve mal miktarı da % 273 oranında artmıştı. Ancak Alman ticareti ve taşımacılığı kıta içinde idi. İktisadi nüfuz alanının denizaşırı bölgelerde İngiltere kadar yaygın olmadığının en belirgin örneği ticaret filosunun kapasitesiydi. 1888 de çoğu yelkenli ve 717 si buharlı olan (470,364 tonilato) 38u gemi sayısı 1913 de ancak 4850 ye çıktı.

Bu dönemde (1887-1912) ABD'nin dış ticareti % 275, Ingiltere'- ninki % 200, Fransa'nınki % 200 artarken onlar kadar kolonilere ve geniş nüfuz alanlarına sahip olmayan Almanyanm ki % 300 oranında arttı[31]. Bu durum Alman yayılmasının siyasal boyutlarını ve diğer büyük devletlerle çatışma potansiyelini gösterir. Almanya daha 1880'lerde İngiltere, Fransa ve ABD'den sonra dünyada dördüncü büyük ihracat ülkesi idi ve bu durumunu İngiltere ve Fransa aleyhine devam ettiriyordu. Kolonileri olmasa da, Almanya 191 0 da Avrupa'nın en büyük sanayi ülkesi idi[32]. Daha XIX yüzyıl ortalarında Almak kimya sanayii orijinal ürünler yaratmağa başladı. *Bayern-Badische Anylin* ve

28A.J.Taylor, *The Course of German Hislory Methuen, London* 1976,5. 160-168.

29Helfferich, *a.g.e.,* s. 20.

.30 *a.g.e.,* s. 36

31*a.g.e.,* İstatistik veriler, s. 66-70-71.

32H.Krögcr, *Deutschland in der Periode des Imperialismus bis zum Ausbruch des I Weltkrieges,* Volk und Wissen, Volkseigener Verlag, Berlin 1953, s. 24.

özellikle Ludvvigshaven'deki tesisler, Alman kimya sanayiine ikinci dünya savaşı sonuna kadar devam edecek bir teknolojik bilgi üstünlüğü sağladı.

Alman sanayiinin gelişmesi ve ticaretin Almanya dışına taşması, sermaye ve şirketleşme harekederini de bu düzeye getirdi. ABD'de hukuken yasak olan karteller ve tekelci tröstleşmeler Almanya'da tersine kanun himayesi görüyordu. Buna karşılık endüstrideki mono- polleşme, tüketiciler ve küçük üreticiler arasındaki kooperatifleşme hareketini hızlandırdı. Bismarck'dan beri hızlanan bu hareketlerle, Alman burjuvazisi aristokrasi ile bütünleşti ve proletaryanın yamba- şında gerici bir küçük burjuva sınıfı yaratıldı. Milliyetçilik örgütlü bir Alman ideolojisi haline getirildi. 1895 de sadece 42 şubesi olan Berlin Bankaları, 1911'de bütün dünyada

450 şubeye sahipti[18]. Sermaye ihracına başlayan tekelci Alman ekonomisi, bankacılıkda yeni bir dönemi başlattı. 1913 de dış ülkelerde 30 milyon marklık bir Alman sermaye ve dış yatırımı vardı.[19] Ancak bu sermaye Afrikadaki sınırlı Alman kolonilerinden çok; Orta Avrupa, Balkanlar, Yakın-doğu ve kısmen Uzakdoğuya yığılmıştı. 1890 laı da tüm Almanya, sonra Avusturya-Macaristan, İtalya ve Romanya ticaret anlaşmaları ile Alman ticaret sistemine alındı. Avusturya endüstrisi ve Romanya petrolleri Alman ekonomisi ile. bütünleşen üretim alanlarıydı. Bir süre için 1894 de yapılan ticaret anlaşmalarıyla Rusya'da bu sisteme sokulmak istenmişti. Nihayet görüleceği üzere Türkiye bu ilerlemenin başarıyla ulaşılan hedefi oldu. Zaten 1880 lerden beri Alman bankaları Osmanlı İmparatorluğuna sermaye ihracına başlamışlardı. Georg von Sie- emens'in genel müdür olduğu *Deutsche Bank* İstanbul'da Anadolu demiryolları konsorsiyumunun başını çekiyordu. 4D diye bilinen *Deutsche Bank, Dresdner Bank. Diskonto-Gesellschaft* ve *Darmstaedter Bank* kısa zamanda dünyayı istila ettiler. 1906 dan beri yakın doğuda (Mısır, Türkiye) etkin olan Deutsche Bank'm yanında, 1890 dan beri Romanya ekonomisine nüfuz eden Darmstaedter Bank (bu banka, Banca Maramuresch'i kurdu) ve 1897 den beri Diskonto-Gesellschaft'ı (bu da Banca Generale Romanya'yı kurdu) belirtmek gerekir. Uzak doğuda *Deutsch-Asiatische Bank* Çin'e nüfuz etti ve Çin İmparatorluğunun banknot matbaası oldu. (Ancak bu etkinliğini sonraları yitirecektir) .

18 Kroger, *a.g.e.,* s. 10.

* Örneğin 1890 da çıkarılan **Shermann Act'in** bu alanda getirdiği yasaklamayı anımsayalım.

19 Stolper *a.g.e.,* s. 37.

Endüstrileşen ve dışa açılmağa başlayan Almanya'nın dış ve ıç politik hayatında da köklü değişmeler meydana geldi. Bismarck döneminin politikası içte ve dışta büyük devletlerarası uyumu amaçlıyordu. Avrupa uyumu (Concert Europeen) prensibi, Bismarck'ın denizaşırı bir koloniyalist politikanın temellerini atmasına nedendir. Büyük devletlerle tatsızlık çıkarmağa niyeti olmayan Bismarck, Balkanlar ve yakın doğunun değerini; "bir tek Pomeranya askerini har-* camağa değmez" diye tanımlamıştı[55]. Oysa 1885 den sonra Almanya tam tersine Balkanlar ve Yakın Doğu'ya yönelmek zorunda kaldı. 1887 de Rusya ile ittifak için gizlice İstanbul'u bile Rusya'ya vaad- eden[36] Almanya, kısa zamanda bu tutumundan vaz geçmek zorunda kaldı. 1890'da Bismarck, II. Wilhelm tarafından makamından atılınca Almanya açıkça saldırgan bir siyaset izlemeye başladı. Bu içte de kaba, otoriter bir baskı politikasıyla paralel yürütüldü. Ocak 1906 da ikinci Fas buhranı Almanya'nın aleyhine bir çözümle sonuçlanınca; Almanya eski Fransız Ingiliz kolonilerinden elini çekip şiddetle orta Avrupa, Balkanlar ve Yakındoğuya yöneldi. Başbakan Caprivi, Reich- stag'da; "ya mal, ya da insan ihraç etmek zorundayız. Bu kadar artan nüfusla yaşayamayız" diyordu[20]. Almanya mal ihracına başlamıştı. Ama insan ihraç etmek isteyen koloniyalist düşünce de etkin bir biçimde eyleme geçmişti. Bismarck'm ılımlı diplomasi dönemi artık bitmişti. Bu bitiş sadece yönetimde değil, yönetim örgütü dışında belirli sosyal sınıfların çılgın ideolojisinde de görülüyordu. 1887 de *Alldevtsche Verband* (Pan-Cerman Birliği) kuruldu. Doğrudan doğu Avrupa, Ukrayna, Orta Avrupa, Balkanlar ve Yakın-Doğuda Almanları yerleştirip[21] ortaçağvari bir imparatorluk kurmayı amaçlayan bu çılgın cemiyetin üyeleri her sınıftan insanın katılmasıyla arttı ve zaman zaman devlet tarafından kullanılan, zaman zaman patavatsızlığıyla Dışişlerinin bile başını derde sokan bir tempoda çalışmalarını sürdürdü. Sosyal Darvvinist ve ırkçı bir ideolojiye sahip bu cemiyetin üyeleri, Nisan 1887 de kurulan Alman Sömürge Cemiyetinin *Deutsche Kolonial Gesellschaft* üyeleriyle benzer kompozisyon gösteriyor. Alman sömürge cemiyeti üyeleri arasında, % 40'la tüccar ve fabrikatörler, % 22 ile memurlar ve subaylar çoğunluktaydı[39].

20 VVerner Conze, "Die Zeit YVilhelm II" *Deutsche Geschicte im Uberblick* Rasıovv, 3. 1973,Stuttgart, Mezlersche Verlag, s. 580 vd.

21 Kroger, *Deutschland in der Periode des Imperialismus,* s. 15.

Yeni Alman İmparatorluğunun otoriter yapısı, ıSgo'lardan itibaren reaksiyoner bir nitelik kazandı. Demokratik hareket ve düşünceler, sosyalist akımlar gizli bir terör ve sistemli bir kontrolle önleniyordu. İmparator eleştirilerin üstünde tutuluyordu. Bu konuda İngiltere hükümdarlarının dokunulmazlığı örnek gösteriliyordu ama, Alman Kayzeri İngiltere Kraliçesi gibi sempatik, tarafsız, devlet işlerine müdahaleden çekinen bir tip değildi. Başına buyruk, maceraperest ve baskıcı tavrıyla her konuda ortaya çıkıyor, ama eleştirilere karşı da hükümdarlık kurumunun kudsiyetine sığınarak mümkün olan bütün önlemleri alıyordu. Dönem içinde İmparatora hakaretten dolayı fikir adamları, gazeteciler, karikatüristler mahkeme önünde hesap veriyordu. Bazen imparatorun alicenaplık taslı- yarak bunları affettiği de olurdu, imparatorluğun siyasal rejim ve ideolojisi Prusyalılık üzerine kurulmuştu. Prusyalılık; otoriter devletin idealleştirilmesidir; demokrasi bu ülküye yabancıdır. Prusyalılık, aristokrasinin yönetimi demektir. Bu ideoloji, hayatın her safhasını ve her kurumu düzenlemişti. Gerçi parlâmento vardı ama, bu parlâmento üç sosyal sınıfın ayrıcalıklarını gözeten bir seçim sistemiyle kuruluyordu[40]. Parlamento eleştirir ama hükümete güvensizlik oyu veremezdi. Hükümete sadece majesteleri güvensizlik gösterebilirdi. Çoğunlukla son karar aristokraside, onunla bütünleşen burjuvazide ve hükümdardaydı.

Alman basını ise istilacı projelerin açıkça tartışılıp benimsetil- diği ve devletin kitleleri istediği yöne sevketmek için kullandığı bir araçtı. Çoğun hükümet direktifiiyle yazmak veya susmak, birkaç gazete dışında Alman basınının bu

dönemdeki belirgin ve İngiliz-Fran- sız basınından farklı niteliğiydi.

Bu otoriter yönetim, büyüyen sanayinin yarattığı işçi sınıfıyla ilginç bir çatışma süreci içine girdi. Devlet 1890 da çıkarılan *“Sozi- alisten Gesetz”*le bu hareketleri sınırlamak ve yönlendirmek yolunu tuttu. Sendikaların partilerle organik bağlar kurmasını engelleme yoluna gitti. Ama gene de 2.5 milyonluk Alman proleteryası 1913 de 3293 sendikada toplanmıştı, işçiler 1890 da 128 grev (21412 işçi katıldı) 1900 de 652 grev (115.711 işçi) ve 1910 da 3194 grev (369011 işçi) yaptılar. Sonuncusu 9 037.575 iş gününe mal olmuştu.[41] Bununla birlikte Alman işçi sınıfı Avusturya ve Fransa işçilerine göre da-

ha iyi hayat şartlarına sahipti. *Ferdinand Lasselle'nin* başlattığı sosyal-demokrat uzlaşmacı akım, Alman sendikalarına hakim oldu ve Alman imparatorluğu birinci büyük harbe işçi sınıfından emin olarak girdi. Nitekim 1910 dan sonra grevlerde de bir azalma görüldü.

August Bebel ve *Kari Liebknecht'in* başını çektiği, sonraları *Rosa Luxernbourg'un* önderliğindeki komünistler yanında, Alman işçi hareketine sosyal demokratlar hakim oldular. Temelde Prusya soylularına dayanan *Muhafazakâr Parti* 1871 de Reichstagda 57 sandalyeye sahipken, 1912 de sandalye sayısı 43 e düşmüştü, ama Sosyal-Demok- ratların tutumu sayesinde etkinliğini koruyabildi. Aynı durumdan katolikler de yararlandı. *Merkez Katolik Parti* 1871 de 62, 1890 da 106 sandalyeye salıipti, fakat 1912 de gerileyerek Reicshstag’daki gücü 91 sandalyeye düştü. Katolik parti XX yüzyıl başından itibaren aynı nedenle yönetimde etkindi. Başbakan Bethmann-Holhveg bu partiye dayanıyordu. 1875 de Marx’ın Gotha programının neşrinden ve Mark- sizmle Alman Sosyal-Demokrasisinin

ayrılığından sonra, Sosyal Demokratlar 1877'de Reichstag'a 12 mebusla geldiler. 1878-1890 arası sosyalist hareketi baltalayan ünlü *Sozialistetı Gesetz* önleyici olamadı. Sosyal-Demokrat Parti ıgi2'de Reichstag'da 110 mebusla en kuvvetli partiydi[22]. Ama iktidar olamadılar ve belirtildiği gibi bu tarihten sonra egemen yönetici sınıfla ittifaka da gittiler. 1890 lardan itibaren sosyal-demokratlar düzene karşı olmayı bırakıp, uzlaştırıcı ve düzeltmeci bir yol seçtiler[23]. Böylece 1900'leıde Almanya Yakındoğp- daki koloniyalist girişimlerine otoriter ve muhafazakâr bir iç politika ve toplum düzeniyle girebiliyordu. Olaylar bu yeni koloniyalist devletin girişimlerine yardımcı oldu. Osmanh imparatorluğu da adeta Almanya'yı bekleyen bir atmosfer içindeydi.

BÖLÜM I

BERLİN KONGRESİNDEN SONRA OSMANLI İMPARATORLUĞU
{Almanya'nın etkinlik kazanması için elverişli koşullar)

1878 Berlin Kongresi, Osmanlı imparatorluğunun Avrupa kıtasında önemli toprak kaybıyla sonuçlandı. Bulgaristan yarı bağımsız (temelde tam sayılabilir) bir statüye kavuşuyor, Bosna-Hersek ise Avusturya-Macaristan idaresine bırakılıyordu. Sırbistan ve Karadağ'ın önceden imparatorluktan koptuğunu gözönüne alırsak, Osmanh Impaıatorluğu'nun Slav tebasmı kaybettiğini söylemek yanlış olmaz. Rusya, Ingiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan gibi geleneksel güçler, imparatorluğun

22 G. YVilhelm Sante, *Geschichte der Deutschen Laender* 2. *Band,* A.G. Ploelz Verlag- VVürzburg, s. 9-17.

23 T. Schieder, "Des Reich unter der Führung Bismarks" Rassovv *Deutschegeschichte* im Überblick, s. 538 vd.

yağmasına yönelik bir politika izlemeye başlamışlardı. Berlin Kongresi bunun açık deliliydi ve bu durum Osmanlı devletinin iç ve dış siyasetinde önemli gelişme ve değişikliklere yol açacaktır.

Osmanlı imparatorluğu bu döneme girdiğinde artık yarı sömürge bir ülkeydi. Mâliyenin iflası bir müddet sonra 1881 *Muharrem Kararnamesi* ile kurumlaştı ve *Borçlar İdaresi (Duyun-u Umumiye)* kuruldu. Memleketin belirli gelirlerine yabancı devletler tarafından el kondu. Ülkede belirli alt yapısal yatırımlar yabancı kontrolünde gerçekleşiyordu ve iktisadi hayat onların yönetimindeydi. Osmanh imparatorluğunun dış borçlar toplamı bu yıllarda hemen 2 milyar frank civarındaydı. Bu borca karşılık şimdi bazı vergiler, yani birkaç eyaletin aşar geliri, gümrük resmi, tütün ve tuz tekeli, pul ve ispirto vergisi, İstanbul balıkhane rüsumu, bazı eyaletlerin ipek resmini toplama yetkisi *Duyun-u Umumiye'yc* bırakıldı. Bu kalemler günden güne arttı. Duyun-u Umumiye yönetiminde; Ingiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya-Macaristan ve Osmanh Bankası temsilcileri yer alıyordu.

Mâliyenin iflasından sonra ülkenin doğal zenginliklerinin tekelci imtiyazlar halinde yabancılara verilmesi süreci hızlandı. 1883'de

tütün tekel halinde *"Regie de Tabac de I'Empire Otloman"* ünvanını taşıyan bir Fransız kuruluşuna, 1896 da *Ereğli kömürleri* bir başka Fransız şirketine, 1887'de boraks madenleri Ingilizlere, 1892 de *Balya- Karaaydın* linyitleri gene bir

başka yabancı şirkete, 1893'de de *Kas- sandra* şirketine manganez imtiyazı verildi.

Midhat Paşa'nm gerçek kurucusu olduğu fakat bir banka olarak daha sonra teşekkül eden Ziraat Bankası dışında bir banka yoktu ve Osmanh İmparatorluğu güçlü yabancı bankaların istilasına uğradı. Devlet'in emisyon bankası olan *Banque Imperial Otloman* dahi Fransız-İngiliz sermayeli bir banka idi. 1888'de Avusturya-Fransız semayeli *Selanik Bankası*, 1906 da *Deulsche-Orient Bank* faaliyete geçti. Ayrıca İtalyan, Hollanda, Avusturya bankalarının şubeleri ülkenin heryeıine yayıldı. Dış ticaret açığı Tanzimattan beri kronik bir durum almıştı. Bundan dolayı en hayati yatırımlar bile yabancı sermayeyi beklemekteydi. En tipik yatırım; imparatorluğun askeri, İdarî mekanizması için de hayati önemi olan demiryollarıydı. İlerde göreceğimiz üzere işlerlik oranı düşük bir demiryol ağı için, Osmanlı devleti "kilometre garantisi" olarak muazzam bir borç altına girdi ve bunun için de gene bazı vilayetlerin aşar geliri karşılık olarak gösterildi.

Tarım gelirleri son derece düşüktü. Esasen ülke tarım ülkesi olmasına rağmen İstanbul gibi büyük şehirler çoğun ithal malı buğdayla beslenirdi. 1899-1900 yılında bütün tarım ürünleri ihracatının üretime oranı ancak % 9.8 idi. 1913-14 de bu oran ancak % 11.3'e çıkmıştı.[24] Ülkede ilkel bir tarım üretim biçimi vardı, örgütlenme ve teknolojiye bakıldığında Çukurova, Makedonya ve Ege'de kısmen tarımda kapitalistleşme göze çarpıyorsa da, imparatorluğun tarımsal üretimi ortakçılık veya küçük toprak mülkiyetine dayanıyor ve ilkel aletlerle kurak topraklar işlenmeğe çalışılıyordu. Belirli bazı bölgelerde monokültürel tarıma geçiş (Ege, Çukurova, Batı Suriye) demiryol ağının sınırlılığı ve yetersizliğinden dolayı yaygınlık kazana-mıyoıdu.

XIX yüzyılda sanayileşen batı ülkelerinin kendilerine sağlanan gümrük kolaylıklarıyla Osmanlı tezgâh sanayiini kesin iflasa sürüklemelerinden sonra, modern sanayii kurma çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştı. XIX yüzyıl sonuna gelindiğinde halâ bazı dallarda küçük zanaatın ve evlerde parça başına üretimin (putting-out veya

24 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu İktisadi Şartları Hakkında bir Tetkik,* İş Bankası yay. Ankara, 1970, s. 71.Ankara, 1970. s. 71.

Verlag) egemen olduğu görülüyor[25]. Bunların dışında büyük ölçüde el emeğine dayanan halıcılık, dericilik gibi manifaktür ve gıda maddeleri üretimiyle (değirmenler gibi, örneğin sadece İzmir'de 69 tane hidrolik güçle çalışan değirmen vardı[26]) Osmanlı sanayiinin temel görünümü tamamlanmaktadır. İmparatorluk birinci dünya savaşma girdiğinde inorganik enerjiyle çalışan fabrika toplamı 10 civarında, inorganik enerjiye dayanmadığı halde belirli sayıda işçi çalıştıran fabrika sayısı 20 civarında idi[27]. Temel sanayi kurulamamıştı ve dokuma endüstrisi bile ülke ihtiyaçları için yeterli üretim kapasitesine ulaşamamıştı. Osmanlı sanayii ülkenin tarım ve maden zenginliklerini değerlendirmekten çok uzaktı ve zaten bu doğal zenginliklerden sanayi kurmaksızın yararlanılamadığı da tartışmasız herkes tarafından bilinmektedir. Sanayileşemeyen fakir bir toplum yapısında, gereksinmeler de sanayi ürünlerinin bol miktarda tüketilmesine yönelik değildi 1911-1913 yılında İmparatorluğun İhracat ve ithalat kalemlerine bakıldığında şu oranlar görülüyor[28].

1911-1913 Yıllarında Osmanlı İhracatının Kompozisyonu

Birincil ürünler	: Gıda	: % 33-35
	Hammadde	: % 56-58
	Toplam	% 89-93
Yarı mamul ürünler ve manifaktür		% 2-3
Dokuma (halı-yünlü vs.)		% 6-7

Ülkenin toplam üretimi içinde sanayi üretim payının düşüklüğü, ihracata ve tüketime de yansımıştır. Aynı yıllarda ithalatta da sanayi için gerekli kalemlerden

25 A.Gündüz ökçütı, *Osmanlı Sanayii* (1913, 1915 yılları), A,Ü, S.B.F. Yay. No.229 Ankara, 1970 s. VI-VII.

263. V. Cuinet, *La Turquie d'Asie* Tora I s. 411-412.

27Ökçün, *a.g.e.,* s. VIII.

28 Şevket Pamuk, *Foreign Trade, Foreigne Capilal and Cne Periplıeralization of Ihe Ottoman Empire* 1830-1913PI1. D. Submitted to Berkeley-Univ. -of California, 1978 s.56-58 deki tablolardan...

çok, manifaktür ürünleri % 56-60, gıda maddeleri % 32-38'le başta geliyordu. Zenaat dallarının gereksinimini karşılayacak hammadde ve sanayi gereçleri ise toplam ithalatın % 6- 10'u civarında kalıyordu. Ülkedeki ticaret sermayesi yeni yatırımlara girecek kadar güçlü değildi ve sadece aracı bir nitelikte idi. Esasen XIX yüzyıldan beri ticaret sermayesi ve çiftlik sermayesi giderek güç- lenseler de, tarım ve ticaretde köklü atılımlar yapacak düzeyde değillerdi ve bir kaç kuşak boyu zenginliğini devam ettirip sermayesini

büyüten tüccar ailesi, gerek gayrimüslimler, gerekse müslümanlar arasında bir elin parmaklarıyla sayılacak kadar azdı.

Ülkenin uğradığı İktisadî çöküntü; bürokrasiyi ve orduyu modernleştirmek zorunluluğu karşısında içinden çıkılmaz bir hal aldı.

Milliyetçilik akımları, iç ayaklanmalar ve dış müdahalelerle hızla toprak kaybeden imparatorluk; dış politik güçler arasında denge oyunlarına başvurarak yaşama dönemine girdi. Politik bir bağımsızlık ve sınırsız özgür seçim söz konusu değildi. Ülke yönetiminin bu dönemde Avrupa diplomasisinin uyumu ve uyuşmazlığına göre biçimlendiği açıktır. Ancak Osmanlı devlet yönetiminin bu dönemde İran, Çin gibi bazı yarı sömürge imparatorluklara göre belirgin bir tercih şansı söz konusudur. Yani bağımsız bir mali ve iktisadi birim olabilme konusunda tercih şansı yoktu ama, emperyalist devletler arasında istediği gibi bir seçim yapma şansı vardı. Daha başka bir deyişle dünya siyasal konjonktüründeki oynamalar, Osmanlı yönetimine heran hangi emperyalist devlete dayanacağı konusunda bir şans veriyordu ve Osmanh yönetimi bu fırsatı kullandı. Memleket İran ve Çin gibi belirli nüfuz bölgelerine ayrılmamıştı. Bu nedenle ülke yönetimi her zaman “ehven'-i şer” bir güçlü devlet aramak ve ona yaslanmak şansına sahip oldu. Almanya bu durum sonucu ülkemizin tarih sahnesine çıkabildi.

Berlin Kongresinden sonra ağır bir darbe yiyen ve tarihi dönüm noktasına gelen Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerinin, büyük devletler arasında Almanya'ya yakınlık duymalarının nedeni, Avrupa büyüklerinin dış politikalarındaki ilkelerin ve

yöneldikleri etki alanlarının, Osmanh İmparatorluğunun yaşama şansına son verecek biçimde değişmesidir.

Berlin Kongresi sonuçlandığında; Prens Gorçakof, "yüzbin askeri ve yüz milyon rubleyi bir hiç için harcadık" diyordu. Osmanh İmparatorluğu erimişti ama, Rusya da kazançlı çıkmış sayılmazdı. Muhafazakâr Disraeli hükümeti ve o paraleldeki Bismarck, "Avrupa Türkiyesini kurtardık" diyorlardı. Kurtarılan bir şey yoktu, sadece Türkiye'ye yaşama şansı tanınmıştı. İki devlet muhafazakâr politikalarının gereğine uymuş ve Rusya'yı frenlemişlerdi. Ancak gelişmeler bu iki devletin uyumunu ortadan kaldırdı. Gladstone başkanlığında liberaller iş başına gelince, muhafazakâr Disraeli hükümetinin "Türk taraftan" olmakla suçladıkları dışpolitikasım terket- tiler. Gladstone Karadağ'ın kesin bağımsızlığı için Eylül 1880 de İngiliz donanmasına Arnavutluk kıyılarında gövde gösterisi yaptırır

ken, Kıbrıs'ı Yunanistan'a vermeğe kalktı. Ancak Ingiliz kamuoyunun baskısı ile ada Britanya himayesinde kaldı. Bu andan itibaren Bismarck tngiliz politikasına sırt çevirdi. Bismarck, "profesör Gladstone parlak zırhı içinde, ama gövde gösterileri komediye dönüştü",[29] diyordu. Liberal hükümet bir müddet sonra kendini frenlediyse dc, Osmanh İmparatorluğu artık harcanma dönemine girmişti. İngiliz politikası Rusya'ya karşı takındığı Osmanlı taraftarı tutumdan, daha doğrusu bu konudaki hayırhah tarafsızlığından vazgeçti. Şimdi Bismarck bir zamanlar muhafazakâr Disraeli'nin izlediği tutumu sürdürüyordu. Osmanlı Sultanı ve yöneticileri de bunun için Alman desteğini arıyorlardı. Berlin'de Sultan adına, Prens Bismaıck'la görüşen *Ali Nizamî* Bey, Bismarck'dan, ordu ve sivil idareyi ıslah edecek

29Philip Magnus, *Gladstone,* Dutton Paperback, N. York, 1964, s. 283.

uzmanlar isterken; "Osmanlı Sultanının Alman ittifak ve desteğini son derece arzu ettiğini de "bildirir. Bismarck; "ilke olarak Osmanlı Devletinin bekasına şiddetle taraftar olduklarını, ancak iki devlet arasında Avusturya'nın bulunduğunu ve bu nedenle önce Avusturya ile Osmanh Devletinin iyi anlaşması gerektiğini söyleyip, İtalya'nın öyle yaptığını, Türklerin de Avusturya ile uyum sağlaması gerektiğini" belirtir[30]. Nitekim, Avrupa dengesindeki gelişmeler, Almanya ile Avustuı- ya-Macaristanı biraıaya getirince Osmanlı Devleti de Avusturya ile zoraki bir dostluğa gitti.

Almanya Bismarck'dan sonra Rusya'ya açıkça cephe aldı ve İngiltere'nin tersine Osmanh yanlısı görünen, gerçekte Osmanlı topraklarına, onu konferans masalarında bölüştürerek değil de, barışçı yollarla yerleşmeyi amaçlayan bir politika izlemeye başladı. İngiltere'ye karşı Osmanlı yöneticilerinde, aydınlarda, en önemlisi yeni despot hükümdar II. Abdüllıamit'de lıızla olumsuz bir tutum gelişti. "Büyük Devletler içinde en çok çekinilmesi gereken Ingiltere'dir" diyordu, Sultan... II Abdülhamit pek de yanhş olmayan bir tahminle; "îngilizlerin Arabistan'ı yutmak istediklerini ve işgal ettikleri Mısır'daki gafil Hidivi'de Halife yapıp, bütün Islâm alemini kendi çıkarları yönünde gütmek istediklerini"[31] ve "Ingiltere'nin Rusya'yakarşı oynamak için büyük Bulgaristanı'[32] gerçekleştirmek istediğini, bunun da tabiî Devlet-i Aliyyenin aleyhine bir plan olduğunu" düşünüyordu. II Abdülhamit'in Ingilizler aleyhindeki kuşku ve düşmanlığının mantıkî ve mantık dışı birçok öğelere dayandığı anlaşılıyor. Örneğin: a) Abdülaziz'i hal edenler gerçekte

30*B.A.Yld. Evr Kts.* 14, *No.* 74-126, "Ali Nizamî Bey-Bismarck mülakatı üzerine arz tezkiresi" 2 Receb 1299 (30 Mayıs 1882) tarilıli-Bismark (s. 3-4), Fransa ile Tunus sorunu için çatışmaya girilmeyip dost görünülmesini tavsiye eder. Hatta Bismark; "Anadolu İslahatı için Türk müfettiş tayininin yeterli olduğunu" söyleyince, A. Nizami Bey bu iş için Almanya'nın diğer devletler nezdinde şefaatini rica eder.

31 Sultan Abdülhamit, *Siyası Hatıralarım.* Hazırlayan; Ali Vehbi Bey, Frd.dan Çev, H.Salih Can, Hareket Yayınları İstanbul, s. 113-130-131.

32î.Hakkı Uzunçarjılı, "îkinci Abdülhamid'in îngiliz Siyasetine dair Muhtıraları", *t.U.Edeb. Fak. Tarih Derg.* C.VII, Sayı 10, Eylül 1954, s. 43-60.

İngilizlerdir, b) Ali Suavi'yi ayaklandıranlar da onlardır" diyordu[9]. Sultan Abdülhamit bundan başka; İngiltere'nin bütün Avrupa'yı Osmanlılara düşman edip kışkırttığı fikrindeydi ki, Gladstone'un romantik ve mantıksız Türk düşmanlığı bu kamyı gittikçe kuvvetlendirdi. Abdülhamit, Girit işinde Ingiltere'yi suçluyordu[33]. Kanaatlerindeki kısmi doğruluğa rağmen, Sultan bu politikayı abartıyor ve Ingiltere'nin bugünden yarına Osmanh topraklarını paylaşma ve ortadan kaldırma eğiliminde olduğunu sanıyordu. Gerçekte Ingiltere 1890 lardan itibaren Türk- leri gözden çıkarmağa başladı. Ingiliz bahriye istihbarat şefi (Naval Intelligence) Ekim 1896 da; "Ingilizler Mısır ve Kahire'yi elde tutsun yeter, İskenderiye'deki deniz üssü Hindistan'ı elde tutmamızı sağlar" diyordu. 1869 da Süveyş kanalının açılması bu gibi düşünceleri kabul edilir hale getiriyordu. Lord Salisbury boğazların bile Rus-ya'ya bırakılmasında sakınca görmüyordu ve Ingiltere'nin Kırım savaşından beri yanlış ata oynadığı kanısındaydı[34].

İngiltere dışında diğer Avrupa devletleri de, Osmanlı imparatorluğunda kuşkuyla izlenen güçlerdi. Örneğin Avusturya Babıâli'yi giderek endişelendiren bir devletti. Avusturya; 1866 *Königsgraetz* savaşından sonra Şilezvig'i Almanya'ya ve Venedik'i İtalya'ya terketti. Daha önce Haziran 1859 da *Solferino* ve *Magenta* savaşlarında bütün kuzey İtalya'yı elden çıkarmıştı. Avusturya İtalyan eyaletlerini de kaybettikten sonra, Avrupa'da kendisine hayat kalmadığını anladı. İmparatorluk ashnda XIX yüzyıl ortasından beri yavaş yavaş bir gerileme döneminde girmişti. Sanayii gün geçtikçe batı Avrupa ülkeleriyle rekabet gücünü kaybediyor, aydınlanma dönemindeki imparatorluk ulusları, ulusalcı akımların etkisiyle devletin birlik ve varlığını tehdit ediyorlardı. Fazladan 1866 dan beri sadece Habsburg tacının kişisel varlığı içinde İmparatorlukta kalan, gerçekte bağım-

33 Mehmet Hocaoğlu, *Abdülhamit Han'ın Muhtıraları (Belgeler)* Oymak Yayım, İstanbul s. 35-36. (BA Yıldız Evraki ks. I, No. 156/ 15'den) gene *a.g.e.,* s. 85-86 (BA Yıldız Evr. ks. No. 2625 den).

3411 Richard Shannon, *The Crisis of Imperialism* 1865-1915, Paladin, London, 1976. >.

sizliğim alan Macaristan krallığı güçleniyordu, imparatorluğun diğer ülkeleri yılda %1~3 arası bir yıllık ekonomik gelişme gösterirken, Macaristan, yılda ortalama %6 oranında bir İktisadî büyüme hızına sahipti. Büyüyen iki parçası için denizaşırı koloniler elde etme şansı ve girişimi bile olmayan Viyana, gözünü Balkanlara dikti. 1878 Berlin kongresinde Bosna-Hersek'i ilk pay olarak aldı ve gerek Sırbistan ve Romanya gibi küçük Balkan krallıkları, gerekse Osmanlı Rumelisi üzerinde bir Demokles kılıcı haline geldi. Avusturya'nın Balkanları yutmak ve Viyana-Selânik arasını ele geçirmek emeli gizli değildi ve Osmanh yöneticilerini de, Sultanı da tedirgin ediyordu. Gene İtalya'nın Balkanlar ve Osmanh Afrikası üzerindeki emelleri, Rusya- mn tarihi politikası, Fransa'nın Tunus'u ilhakı ve Suriye-Lübnandaki faaliyet ve girişimleri; Bab-ı Ali'yi eski Avrupa güçlerine karşı kuşkulu ve düşmanca bir tavra sürükledi. Ortada dost olarak görünen veya öyle olması beklenen Japonya ve Almanya idi. Aynı atmosferi İran'da ve Hind'de gördük. Osmanlı yönetimi bu yeni gücün ötekilerden farklı olarak, topraklarında günden güne artan bir nüfuz edinmesine direnmiyecekti. Böyle bir direniş için gerekli yapısal değişmeler meydana gelmemişti, imparatorluğu fizik olarak parçalamak isteyen Ingiltere, Fransa ve Rusya karşısında tarihinin son sahifeleri yazılan Osmanlı imparatorluğunun paniğe kapılması ve Almanya'ya kapılarını açması kaçınılmaz görünüyordu.

Almanya Osmanlı İmparatorluğunda

1890'lardan itibaren Almanya kendini dünyanın gelecekteki efendisi olarak hissetmeğe başladı. Zaten her olayda *arbiter mundi* (dünya hakemi) olarak uluslararası platformda yerini alıyordu. Kayzer II. Wilhelm'in "dünya hakimiyeti" sloganına, akıllı diplomat prens Bismarck" "böyle şey yoktur" diye cevap vermişti[35]. Ancak Bismarck görevini terkedince, Alman politikası doludizgin bu olmayacak şeyin peşine düştü.

Osmanh ülkelerine karşı Almanlar daha henüz Prusya krallığı zamanında yakın bir ilgi duymuştur. Büyük Friedrich' in XVIII yüzyıl sonlarında ülkemizle yakından ilgilenip askeri bir ittifak girişiminde bulunduğu biliniyor. 1830'larda Türkiye'de bir genç subay olarak hizmet gören, sonraki genelkurmay başkanı H.Von Moltke, daha o zamandan bu ülkeyi sadece bir asker olarak değil, bir siyaset adamı ve Alman çıkarlarını gözeten bir iktisatçı olarak incelemişti[13]. Hatta Moltke özellikle Tuna eyaletlerine Alman göçmenlerinin yerleştirilmesini öneriyordu. Aynı dönemde Alman iktisatçı F. Liszt, Ortadoğunun zenginliklerinin Alman tekniği sayesinde yakın gelecekte büyük kuvvet sağlayacak bir kaynak olduğu üzerinde duruyor ve Almanya'nın gözlerini bu bölgeye çevirmesini istiyordu[36].

35 Mary Mills Patrick, *Undcr Five Sultanı,* The Century Co. N.Y.1gag, s. 179.

Helmuth von Moltke, *Türkiye Mektupları,* Çev. H. Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1969 Bkz. R. Önsoy Osm. Alm. Ticaret İlişkileri s. 18

36 Jeck, *Balkan Harbinden Sonra Şarkta Almanya,* İstanbul, lfham Mat. 1331, s. 5 vd.

Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emelleri o dereceye ulaştı ki, 1890'lardan itibaren yarı resmi bazı gruplar (All- deutsche Verband-Pancermen Birliği) Yakmdoğuda Alman göçmen yerleştirme planlarım gerçekleştirme çabasına bile giriştiler[37]. Mamafih Almanların Osmanh topraklarına kolonizatör yerleştirme çabalan bir hayaldi. Herşeyden önce boş araziyi kendi köyüne katmak için her çareye başvuran köylüler[38] ve Rumeli muhacirlerinin yerleştirilme sorunu, bu projenin Alman yöneticiler tarafından da ciddiye alınmamasına neden oldu. Bu gibi aşırı istekler bir yana, Almanya'nın elverişli koşullar bularak yayılan ticareti; kültürel, diplomatik ve ideolojik ortamını da birlikte getiriyordu.

Alman Ticari Etkinliğinin Artması

1880'lere kadar Alman ticareti, Osmanh ticaretinde ağırlığını duyuran, etkin bir iktisadi kurumlaşma gösterememiştir. Gerçi Avustur- ya-Macaristanm Tunaboyu ülkelerindeki dış ticari ilişkileri ve Al- mancanın ticari dil olarak tutunması, müstakbel Alman ticari etkinliği için bir temel oluşturmuştu, ama Alman dış ticaretinin Osmanh pazarlarına yönelik şirketleşmesi ancak 1880 lerden sonra görülmektedir. 1880'lerde Yakmdoğuda faaliyete geçen *Deutscher Handelsverein* (Alman Ticaret Birliği)' nin bir müddet sonra ortadan çekildiği görüldü[163] Anlaşılan Alman Ticaret sermayesi ve yatırımları örgütlü olarak Osmanh ülkelerinde faaliyete geçebilmek için büyük demiryol yatırımlarını, gemicilik faaliyetinin gelişmesini ve Alman bankacılığının ciddi desteğini bekliyorlardı.

Alman ticari denizcilik ve demiryol taşımacılığındaki yenilikler ve teknik ehliyet dolayısıyle Alman sanayi ürünleri bir müddet sonra Osmanh pazarlarını istila etmekte geçikmcyeceklerdir. 20 *Mart* 1862 de *Zollvemri'e* bağlı Alman devletleriyle yapılan ticaret anlaşmasının hükümleri 1880 sonlarında etkisini göstermeğe başladı. Bu dönemde 26 *Ağustos* 1890 da Alman İmparatorluğu ile Osmanlı imparatorluğu arasmda imzalanan ticaret anlaşması, eski anlaşmada Almanya lehine öngörülen imtiyazları arttırıyordu. Anlaşmaya göre, gerçi Osmanh tüccarı da Almanya'da "en ziyade müsaadeye maz- har devletin tüccarı" statüsünde idi, ama anlaşmadan yararlanan Alman tüccarı olmuştur. En göze çarpan tutarsızhk, Alman hükümetinin Osmanh hükümetinin terine, Osmanlı malları için herhangi bir gümrük indirimi taahhüdünde buhınmamasıydı. 1862 anlaşmasına eklenen gümrük indirimli mal adedi 605 iken, bu sayı 1890 da 720'ye çıkarılmıştı.[16b] Şimdi Alman sanayii, nüfuzlu diplomatlar, etkin bankacılık ve ticari taşımacılığın desteğinde böyle bir ticari anlaşmadan azami yararı sağlayacaktı.

---

37 Lothar Rathmann, *Alman Emperyalizminin Türkiyeye Girişi,* Çev. R. Zaralı, Gözlem Yayınları, İstanbul 1976, s. 61.

38(16b) Rıfat Önsoy, *Osmanlı-Alman Ticari Münasebetleri,* s. 45-48 Anlaşmanın metni Osmanlı Muahedat Mecmuası, I. Cild "Prusya ve diğer Alm. Dev... sene 1278" s. 100 vd.

Almanya'nın Türkiye'ye nüfuz edişi; orduda ve mülki teşkilattaki İslahata yardım edecek heyetler ve Bağdat demiryolu sayesinde oldu denebilir. Bu gibi girişimler silah ticaretini, teknik malzemenin girişini geliştirmiştir. Ancak Almanya'nın bütün dünyadaki ticari yayılmasının nedenlerinden biri de ucuz, bol (düşük kaliteli) mal üretimi ve Ingiltere ve Fransa'ya göre geç kalarak gerçekleştirebildiği sanayiini modern ve elverişli yöntemlerle kurmasıdır. Bu anlamda 1880 lerden sonraki Alman-sanayii ve ticareti, 1948'lerden sonra yeniden kurulan Alman sanayi ve ticaretinin gelişme şansına benzer bir şansa sahip olmuştu. Almanya, Avusturya-Macaristan ekonomisiyle giderek bütünleştikten sonra Osmanh pazarlarına girişi kolaylaştı. Zaten bu vakte kadar da Alman sanayi ürünleri (Zoll verein, Saksonya ve Bavyera) Osmanlı ülkesine hep Avusturya malı olarak giriyordu. Bu Balkanları aşan demiryolu sayesinde oluyordu ve denizcilikte geri kalan bu iki ülkenin demiryol sistemine önem vermelerinin nedeni buydu. Bağdat'a kadar uzanacak bir demiryolu, bakir Osmanlı topraklarını zengin bir pazar ve hammadde kaynağı haline getirecekti. Nitekim Almanya'nın 1909 yılı ticaret bilançosuna bakıldığında; Avusturya, Romanya, Bulgaristan ve Osmanlı imparatorluğu ile karadan yaptığı ticaretin hacmi 8 milyar 238 milyon Mark iken, denizaşırı bölgelerle ticaretin hacmi 6 milyar 862 milyon mark tutarında idi. Hele eski yağlı müşterisi Rusya ile aynı yılın ticaret hacminin 1 milyar 993 milyon mark ve Fransa ile ancak 976 milyon mark tutarında olduğunu[39] hesaba katarsak, Orta Avrupa ve Yakın doğu ile yapılan ticaretin Alman ekonomisinin bütünü için ne büyük bir anlam taşıdığı anlaşılır. 1880'lerde Almanya ve Avusturya-Macaristan'm Osmanlı dış ticaretindeki payı % 18 iken, 1909 da bu pay % 42 ye yükseldi. 25 yıl içerisinde merkezi Avrupa bloku, Osmanlı pazarlarına hızla hakim oldu. Aşağıdaki liste bu dönem içinde büyük sanayi ülkelerinin Osmanh ticaret hacmi içindeki paylarının değişimini veriyor.[18]

Devletler	1887 %	1910 %
Ingiltere	61	35
Fransa	18	11
Avusturya	12	21
Almanya	6	21
İtalya	3	12

Görüldüğü üzere Ingiltere ve Fransa aleyhine Avusturya ve Almanya önemli bir gelişme kaydetmişlerdir. Demiryollarının gelişmesinin kara ulaşımını ucuzlatması bunda eıı önemli etkendi. XIX yüzyıl boyu; ulaşımın pahalılığı yüzünden Alman malları Osmanh pazarlarında makbul değilken, 1880 lerden sonra durum değişti ve taşıma ücretlerindeki önemli azalma mal

39 Jeck, *a.g.e.,* s. 8

akımını hızlandırdı[40]. Temelde önemli bir gelişme göstermemekle beraber, Alman deniz ticareti de hacim olarak artıyordu. 1880 lerden beri Alman politikacıları ve kamu oyu, ticaret filosunun düzeyi ve Almanya'nın doğu Ak- denizdeki deniz ticaret etkinliğinin yetersizliği üzerinde önemle duruyorlardı. 1898'de Alman basını halâ doğu Akdeniz'in önemli limanlarına Alman gemilerinin uğramamasından yakınıyordu[41]. İstanbul, Selanik, İzmir gibi limanlarda ise sefer sayısında ve taşman mal hacminde bir artış gözleniyordu, Örneğin, İzmir limanına giren gemilerin içinde, Alman gemileri 1896 da toplam tonilatonun % 3.5 uğunu

teşkil ederken, 1908 de bu pay % 11.7 ye yükselmişti[42]. Britanya, Fransa ve Yunanistan'dan sonra dödüncü sırayı alan Almanya'nın fngiliz- Fransız tekelindeki Eğe bölgesine nüfuz edişinin bundan daha belirgin bir göstergesi olamazdı. Gene İstanbul'daki Britanya elçiliğinin 31 Aralık 1906 tarihli bir raporuna göre; İstanbul limanına uğrayan gemilerin içinde Avusturya 1 milyon 217 bin 366 tonilato (714 gemi) ve Almanya 606.647. bin tanilatoile (359 gemi) küçümsenmeyecek bir miktara sahiptiler[43]. Monopolcü Alman sanayiinin beslediği ticari yayılma kendini Türkiye'de hissettirdi. Orhan Kurmuş 1878 de İzmir ve bölgesinde Ingiliz ticari üstünlüğünün ilk darbeyi yeyişini şöyle anlatıyor; "Yıpranmanın ilk belirtisi 1878 yılında görüldü. O zamana dek İzmir'in toplam ithalatının % 10'u dolaylarında bulunan Alman malları ithalatı, birden % 14'e çıktı. Ingilizler o yıl kendi ithalatları % 11 oranuıda arttığından bu artışa pek tepki göstermediler. Ama ertesi yıl Ingiltere'nin toplam ithalattaki payı % 45 e düşerken, Alman ve Avusturya'nın payı % 15.6 ya yükseldi. 1905-1908 döneminde Ingiltere'nin payı % 31'e düştü ve Almanya ile Avusturya'- nmki % 27.4'e çıktı. İzmir'deki Alman ticaretevi ve bankalarının sayısı da arttı. Bu yıllarda Bosna-Hersek'in ilhakı dolayısıyla sözde Avusturya ve Alman mallan Türkler tarafından boykot ediliyordu. Zevksiz Alman porseleni köylere kadar

40 J. Kraus, *Deulsch-Türkischer Handelsbeziehungerı seit dem Berliner Verlrag Unter Besonde- rer Beriicksischtigmg Handelsıvege* Verlag Gustav Fischer, Jena 1901, s. 47 vd.

41 *Germania,* ıa November 1898 sayı 260 dan. "Iskenderiye-Beyrut-Hayfa-Yafa-Lar- naka-Limasol, Mersin, Sayda bu limanların başında geliyordu. İskenderiye'ye 1892 de sadece 10 gemi uğramıştı, 1877 de sefer sayısı ancak 14'e çıkmıştı".

42 *Salname-i Vilayet-i Aydın,* sene 1314 s. 125 ve sene 1324 s. 91 (1319 yani 1901 yılı rakamları) karşılaştırılarak elde edilen liste... ve M.B. Kıray *örgütlesemeyen Kent (İzmir)* Sosyal Bil. Dern Yay. A-ı Ankara 1972. s. 120-121.

43 *PRO-FO* i95-/fç/". 12247, "31 Aralık 1906, tarihli İstanbul limanı tonaj raporu".

giriyor, Alman pamuklu mamulatının satışa artıyordu. Bu olay Selânık, hatta Girit ve Şam'da benzer şekilde gelişti."(23) 1889 da A.B.D.nin İstanbul'daki Maslahatgüzarı Pendleton King, Merkeze yazdığı bir raporda; "Şimdiden Beyrut ve İzmir'de önemli bir liman ticaret kolonisi var. İstanbul'daki Almanların sayısı 3000'i geçti. Krupp silâhları, Mauser tüfekleri Osmanh ordusunu doldurdu. Devamlı Alman demiryol malzemesi ithal ediliyor" demektedir.[44] *Germania* gazetesinin *Sabah* gazetesine dayanarak verdiği bir habere göre; 1898 yılı sonunda İstanbul'daki Alman işyerlerinin sayısı 120'ye ulaşmıştı.[45] Almanya Ingiltere için Yakın-Doğu'da ciddi bir rakipti. Britanya'nın Beyrut başkonsolusunun 9 Mayıs 1898 de Hariciye nazırı Lord Salisbury'ye yazdığı bir rapor

durumu açıklıyor.[46] "Suriye pazarını 1897 yılında îngilizlerin elinden Alman ve İtalyan ucuz pamuklusu aldı". Yeni kimyasal boyalar sayesinde ucuzlayan kumaş sanayii mamulleri geniş kitle tarafından benimseniyordu. Zamanla Alman pamuklu ürünleri o derecede yayıldı ki, İmparatorluğun pamuk ekim alanları ön planda Alman sanayiine hammadde yetiştirmek durumuna geldiler. 1900 lerde Da- vis Trietsch' "pamuk ekimi Almanya sayesinde gelişti. Sanayileşme dahi Almanya ve Avusturya sayesinde başarılabilir" diyordu.[47]' Bu neokolomyalist düzen az zamanda iktisadi hayatın her alanında kendini hissettirdi. İstanbul'daki Alman büyükelçiliği adeta tüccarların ve imtiyaz avcılarının en iyi temsilciliğiydi. Alman diplomatları mütemadiyen Bab-ı alî'den ve Saraydan kendi yurttaşlarına imtiyaz kopartıyorlar ve başka milletlerin elde ettiği imtiyazlara da el atıyorlardı. Bir İngiliz iş adamı olan A. Bartlett'in 1898 de İzmirin elektrik işini alması üzerine, Alman büyükelçisi Baron Marschall von Biberste- in derhal faaliyete geçti. Büyükelçi, 4. Aralık 1898 de Dışişlerine çektiği telgrafta; "A. Bartlett İzmir'in elektrik işini almış, derhal önleyeceğim, çünkü Siemens ve Halske ne zamandır bu işin peşindeler. Bugün Selamlıkta Haydar Paşa ile bu işi görüştüm" diyordu[48]. Elde ettiği imtiyazı böyle bir faaliyet sonucu Alınanlara kaptıran ve mağdur duruma düşen İngiliz iş adamı Sir Ashmcad Bartlett ise basma verdiği demeçte; "Selânik ve İzmir elektrik tesislerini kurma imtiyazı bana verilmişti. Almanlar işi bozdu ve tazminatın verilmemesi için mazbata (final report) yokedildi. Alman sefirinin bizzat bu işe karışması benim için sürpriz oldu. Benim imtiyazımın iptali için sefir sarayı üç kere ziyaret etti. Dragomanını hergün saraya ve Bab-ı Ali'ye gönderdi. İngiltere ve Fransa sefirleri de benim için şefaat etti ama yararı olmadı. Son altı yıldır izlediğimiz aptalca antitürk politikamız yüzünden Almanlar kazanıyor ve biz kaybediyoruz. Almanlar burada herşeyi yiyor. Bu ülke ki güvenlik ve zenginlik yönünden uzak Çin'e göre çok daha iyidir", diyordu[49]. Almanların aldığı imtiyazların ise günden güne sayısı artıyordu. İngiltere'nin Almanya karşısında Osmanh topraklarındaki İktisadî gerilemesinin nedeni herhalde salt Gladstone'un Türk düşmanı politikası değildi. İngiliz sanayii eskiyen yöntemlerle çalışıyordu. Ticarî sistem ve örgütlenme kolonilere göre biçimlenmişti ve XIX yüzyıl sonunda

44 *NAUS Despatchesfrom U.S. Ministers to Turkey (Dec.* 24. 1889), "Pendleton King to Sec retary of State,- German Commerce and lnfluence in Turkey", M. 46, Roll 50, Nr. 67.

45 *Germania,* 19 Okt. 1898, sayı 240 dan.

46 *PRO-FO •jB-Ref.* 4937 Nr. 181 *Commercial-* Beyruth May 9-1898: "I have forwarded to your Lordship by past for the inforraation of the chambers of commerce samples of Ger- man and Italian imitations of Bristish Cotton Textilles in the Syrian Market.."

47 Davis Trietsch, *Deutschland und der İslam.* Orient Verlag Berlin, 1912 s. 58.

48 *AAA-Türkei* 175, *bd.* 1-2, "Telegram Pera 4 Dez. 1898."

49 Sir Ashmead Barlett, *The Standard Tuesday.* 13 Haziran 1899 nüshasındaki ma-

ortaya çıkan yeni rekabet şartlarına uyum sağlayamıyordu. İtalya ucuz el emeğine, Almanya ise kısmen ucuz emek, büyük ölçüde modern tekniğin verdiği olanaklara dayanarak doğu pazarına giriyorlardı. Haziran 18g8'de Berlin

gazetelerinden birinde; "Cam, porselen, düğme gibi maddelerde Almanya doğu pazarlarında İtalya ile rekabet edemiyor. Buna karşılık demir-döküm mamulatında rakipsizdir. Doğuda Avusturya, İngiltere, Fransa, hatta Yunanistan'ın ticaret odaları varken, bizim yok kurmalıyız" diye yazılıyordu[30]. Kısa zamanda Alman sanayii ve ticareti doğuda örgütlenmesini tamamladı ve İngiltere ve Fransa aleyhine bu pazarlardaki faaliyetini büyüttü. 1898 yılında Osmanh İmparatorluğunun İngiltere'den yaptığı ithalat 10.284.000 sterling tutarında iken 1911 de bu rakam 9.729.690 sterline düştü. Aynı dönemde Almanya'dan yapılan ithalat 426.000 sterlinden 5.365.000'e çıkmıştı ve daha da artacaktı.[31] Almanya ve Avusturya 1890'lardan sonra bir İktisadî birlik halinde hareket ettiklerinden her ikisinin Osmanh İmparatorluğuyla olan ithalat ve ihracatındaki hızlı artışa göz atmak Cermen yayılması hakkında bir fikir verecektir.

Almanya'ya ve Avusturya'ya yapılan Osmanh İhracatı (3!tt) (Bin Sterlin olarak)

	1890	1900	1910
Almanya'ya	766	>•455	3-2°3
Avusturya'ya	'■179	'•589	3.420
Toplam	1-945	3.044	6.623

Bu ihtacat onar yıllık devrelerde % 1000'e yakın bir artış göstermiştir. Daha çok; mısır, pirinç, meyva, tütün, yün. fındık, afyon ve halı gibi maddelerdir. Alman-Avusturya iktisadi blokundan yapılan ithalat, ise 1910'larda Almanya ile ekonomik bütünleşme hızlanınca, dört misli artmıştır.

Almanya-Avusturya'dan Yapılan İthalat ([5jb]) (Bin Sterlin olarak)

	1890	1900	1910
Almanya'dan	1.970	1.982	5 778
: Avusturya'dan	1-873	2-954	5-654
1 Toplam	3-ö43	4.936	11.432

30*Berliner Tageblatl* a Haziran 1878 tarihli sayısından

31Percy Evans Levvin, *The German Road to the East,* Loıdon. VVilliam Heirmann, 1916, s. 157.

* Alman ticaret şirketleri önemli Osmanh şehirlerinde temsicilikler kurdular, ithalat ve ihracatı doğrudan kontrol ettiler. Ancak ikinci adam olarak bazı levantenleri kullandılar, Rıfat önsov, *a.e.e..* s. 10q-10<l.

Almanya ve Avusturya-Macaristan iktisadi blokuna, Romanya ve Bulgaristan'dan sonra Osmanlı İmparatorluğu da katılıyordu. 1910'daki 6.623.000 sterlinlik bir ihracat ve n.432.000 sterlinlik bir ithalat diğer devletlerle karşılaştırılmayacak kadar büyüktü. 1910'da İngiltere'den yapılan ithalat 9.214.000 sterlin, Rusya'dan

3.4010sterlin, İtalya'dan ise 4.186.000 sterlin tutarında idi.[32C] Gerçekten Osmanlı İmparatorluğu geniş toprakları ve zengin doğal kaynaklarıyla, Almanya ve Avusturya blokuna parlak bir geçim alanı olacağa benziyordu. 1880 ile 1904 yılları arasında Almanya'dan ithalat % 1.100 oranında artarken, Almanya'ya ihracat da % 2.200 oranında artmıştı[50]. Ama bu gelişmenin daha ilginç bir yanı da vardı. Osmanh devletinin aynı yıllarda Iran ticaretindeki önemi arttı. Iran dış ticaretinde Rusya, İngiltere ve Fransa'dan sonra Osmanlılar % 9 oranla dördüncü sıradaydılar[51]. Açıkça, Osmanh devleti İranda, Alman sanayi ve ticaretinin temsilcisi durumundaydı.

Almanlar yeni koloniyalist emellerini gerçekleştirmek için Yakın- doğunun kendilerine tarih tarafından hak olarak verilen bir alan olduğunu savunuyorlardı. Birinci dünya savaşı başında pencerma- nizmin kurucularından Becker; "Coğrafi konumumuz ve endüsüi- mizin pazar gereksinimi dolayısıyla Türkiye'ye yöneliyoruz. Her Avrupa ülkesinin geri kalmış şarkta kendine ait bir hayat alanı vardır. İngiltere Mısır'da, Fransa Tunus'da, İtalya Trablus'da,' Avusturya Bosna'da ve Rusya Karadağ ve dolaylı olarak Balkanlarda hak sahibidir. Bizim hiç bir şeyimiz yoktu. Şimdi bu hayat alanımız Türkiye'dir,"[34] diyordu. Almanya Osmanlı imparatorluğunun Asya topraklarına yerleşmeyi amaçlarken, onun Avrupa'da yaşamasını da pek umursamadı. Güya Türk ordusunu İslah eden, Türkleri çok seven ve sevilen von der Goltz Paşa 1897'de; "Türklerin İstanbul'u bile terkedip, Anadolu ve Mezopotamya'ya çekilmeleri ve Almanya'nın önderliğinde bu bölgenin İslahını üstlenmeleri gerektiğini" söylüyordu.[36] Bütün bu

50 Paul Fesclı, *Constaıtinople aux demieres jours d'Abdul-Hamid* Paris 1907, s. 511-512 den D.G.Indjikyan, *Burjuaziya Osmanskoi Imperii* s. 192-193

51 *V.I.Lenin'*in 1910 larda İran ticaretinde sözünü ettiği bu gerçek Osmanh ticaretinin Almanya blokuna katıldığını gösterir Öyleki, 1900-1911 arasında Fransanın İran ticarcti 4.299.672 rubleden ancak 4.665.200 ruleye çıkmışken, Osmanh ticarcti aynı dönemde . 2.174.428 rubleden 9.948.800 rubleye çıkmıştı. *Sobr. Soçinenie,* tom 28, s. 703 den, O.G. îndjikyan *a.g.e.,* s, 193.

gerçeklere rağmen Avrupa devletleri arasındaki uyum,
Türkiye aleyhineydi ve Almanya görünüşte Tiirklere karşı hayırhah bir davranış sahibiydi. 1897 Osmanh-Yunan savaşında, Yunanistan'daki Osmanh teb'asmın haklarını savunan ve işlerini yüklenen tek elçilik, Almanya elçiliği idi.[52] ilerde göreceğimiz gibi Almanya'yı tek dost olarak gören ve ümidini Berlin'e bağlayan II. Abdülhamit, Balkanlarda Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın emellerine karşı bir Balkan ittifakından bile sözediyor[53] hatta girişimlerde bulunuyordu. Almanya ise Bab-ı Âli'nin bu kuşkularına karşı müttefik Avusturya'yı frenlemek ihtiyacını hissetmiştir. Ancak 1908 de Bosna-Hersek'in kesin olarak ilhakı Alman dış politikasını da zor bir duruma soktu. Ne varki imparatorluğun kısa zamanda Balkanlardaki egemenliğini kaybet mesi, Avusturya'yı Balkanlardaki hülyalarını gerçekleştirme konusunda küçük genç devletlerle karşı karşıya bırakacak ve Tuna monarşisi bunlarla beyhude bir çekişmeye gerecektir. Artık Asya'ya çekilmekte olan Osmanh İmparatorluğunu büyük devletler içinde sadece Almanya destekleyecekti. Çünkü Alman sanayiinin hayati kaynakları Anadolu ve Mezopotamyadaydı ve ancak Alman kontrolünde bütünlüğüne sahip olabilen bir Osmanh imparatorluğu bu kaynakların güvenliğini sağlayabilirdi. Herşeyden önce Almanya'nın günden güne artan petrol ihtiyacı için Romanya yeterli değildi. Mezopotamya'nın zengin petrol kaynaklan ise, denizciliği zayıf olan Almanya ve Avusturya- Macaristan blokuna Osmanh Asy'a topraklarından geçen demiryo- luyla aktarılabilirdi ki, bu da Osmanlı Asya'sının bütünlüğünü sağlamakla mümkündü. 1870-1906 seneleri arasında Almanya'nın petrol tüketimi on kat arttı. Alman dış politikasının etkinliği de bu tür gereksinmelerle birlikte artıyordu. Almanya Osmanh Asya'sının zen-

Alman Petrol Tüketimi [39]

Nüfus Başına Kg.	Milyar Kg.	Seneler
1,87	70.4	1866-1870
5.4o	235-3	1876-1880
'6,97	926. 1	
14,26	924- 7	1906-1910

ginliklerini sömürmek için o vakte kadar görülmedik, yoğun bir biçimde imparatorlukta yatırım faaliyetine girişti.

Alman Yatırımlarının Artışı

Koloniyalist sistemler genellikle bir ülkeye, yeniçağlar başından beri şu aşamalarda yerleşmişlerdir; a) Daha çok, plantasyon koloni- yalizmi denen ve XVI. yüzyıl İspanyol İmparatorluğunda görülen, çiftlikler kurarak tarımsal ürün elde etmeye yönelik faaliyetler; b)

52 *AAA, Türkei No.* 94 *No.* 1 *Baıd* ı-a, 18 April 189a tarihli rapor.

53 Bekir Sıtkı Baykal, "Die Idee eines Balkanbundes bei Abdüllıamid II" *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı,* A.Ü.S.B.F., Sayı XIII, Yıl 1973. Ankara 1975, s. 56-6'j.

XIX. Yüzyılda yerini koloniyalist anavatanın sanayi gereksinimini karşılamak üzere bazı alt yapısal tesisler (yol ve liman gibi) kuran yeni tür bir sömürgeciliğe bırakmıştır. Bu yüzy-ılda geniş kolonileri olan İngiltere ve Fransa sömürgelerde yan mamul mallar elde edecek küçük sanayi yatırımlarına da giriştiler. 1840'lardan sonra batı Avrupa'nın pazar ilişkilerine giren Osmanh imparatorluğunda madenler ve monokültürel tarımdan elde edilen ürünleri ele geçirmek, hatta tütün, yün gibi tarım ve hayvancılık ürünlerini kısmen yerinde işleyip batıya aktarmak sorunu vardı. Bu nedenle yeni koloniyalist devletler demiryol, liman, gibi alt yapısal yatırımlar yanında bazı dallarda küçük bir sanayi de kurdular. Ancak yarı sömürgeleşme hayat tarzı içerisinde imparatorluğun temel sanayiini kurma girişimleri baltalandığı gibi, ulaşım ağı da, rasyonel ve kendi içinde tamamlayıcı bir sistem halinde kurulamadı. Osmanh imparatorluğunun önceden de belirtildiği gibi; Çin ve İran'ın tersine büyük devletler arasında kesin etkinlik alanlarına ayrılmamış olması, ona altyapısal yatırımları ve küçük sanayi yatırım imtiyazını bir ölçüde istediği sanayi ülkesine sunmak olanağını vermişti. Bu nedenle Almanya-Avusturya iktisadi bloku, zamanla diğer devletler aleyhine yatırımlarını genişletebildi. Ancak özellikle göreceğimiz üzere bu seçme yetkisi ön planda madencilik ve ulaştırma alanında tutarsız bir gelişmenin nedeni oldu, özellikle ulaştırma alanındaki (liman-demiryolu) yatırımlarının her devletin kendi çıkarlarına göre yapılması, ülkenin belirli yerlerinde dışa yönelik monokültürel tarımı teşvik edip, geliştirirken; ülkenin çoğu alanlarında tarım, ilkel ve verimsiz bir tarzda yapılmağa devam etti.

1880'lerden itibaren Osmanh imparatorluğu, büyük sanayi devletleri arasında şiddetli bir rekabet alanı oldu. Ingiltere, Mısır ve Hindistan gibi sömürgelerine çekilirken, Fransa ve Almanya demiryol ve bankacılık alanında çekişmeye girdiler. Devlet desteğini arkasına almayan sermayedarlar bu kavgada yenilecektir. Almanya ise tebasınm Yakındoğudaki girişimlerini sadece bürokrasisi ile değil, örgütlendirilmiş yığınlarla da destekliyordu. 1890 larda *Ren-Westfalya Kömür Birliği, Ren-Westfalya Demir Döküm Birliği,* kimya, elektronik sanayii gibi karteller ve bankalar yakmdoğu pazarlarını ele geçirmek için bu gibi örgütlendirilmiş yığın hareketlerini finanse etmekten geri kalmadılar. Örneğin; önceden sözünü ettiğimiz "*Pancerman birliği- Alldeutsche Verband*", "*Alman filo birliği- Deutsche Flotieu Verein*" ve bu ikisinin 25.000'i aşkın üyesinin kurduğu; "*Alman Koloni cemiyeti- Deulsche Kolonini Gesellschafl"m* faaliyetleri büyük ölçüde "Diskonto- gesellsclıaft" denen banka tarafından finanse ediliyordu.[40]

1881-1914 arasında gerek Osmanh borçlarındaki hisseleri ve gerekse doğrudan yatırımları itibariyle; Osmanh İmparatorluğunda Fransız, Alman, Belçika sermayesi artış göstermektedir. Nitekim başlıca yatırımın ve alacaklı devletlerin Osmanh borçlarındaki oranı bu dönemde şöyle bir gelişme göstermektedir;[54]

54 Şevket Pamuk, *a.g.e.,* s. 110-111.

	1881 %	1890 %	% 1898	%'9«4
Fransa	34-3	37-6	52-2	53-0
Britanya Almanya	33-a 7-5	23.1 1 1 . 7	•7-9 15.0	I4.O 21.0

Özellikle Deutsche Bank 1880'lerden itibaren, İngiltere veya diğer herhangi bir devletin Osmanlı borçlarında satışa çıkardığı hisseleri derhal kapatmak peşindeydi ve başarılı da oldu. Osmanlı dış borçlarında 1860'lara kadar İngiltere en büyük hisse sahibi idi ve bu yıllarda pamuk ekimi yapılan ve Manchesterdeki endüstrisi için yün elde edebileceği hayvancılık alanlarındaki demiıyol yatırımlarına başlamıştı (Varna-Rusçuk, İzmir -Aydın demiryolları gibi). Ancak İngiltere'nin Süveyş açıldıktan sonra Mısır, Hınd ve Basra körfezine yönelip, Osmanlı topraklarım bırakmasından doğan boşluğu 1866 dan itibaren Fransa doldurmağa başladı. Madencilik, tütün ve demiryolculuk alanına el attı.[42] Gerek Almanya ve gerekse Fransa'nın yatırımlar alanındaki atılımı 1880'lerden sonra artacaktır. Osmanh borçlarında 1880-1903 döneminde önemli bir artış olmamış, bu iki devlet sadece alacak hisselerini İngiltere'den devralarak paylarını büyütmüşlrdir.II. Abdülhamit döneminde dış borçlanma yapılmamasına özen gösterilmiş ve borçlanmada artış çok düşük miktarda kalmıştır. Memurunun maaşını bile veremeyen Osmanh yönetiminin bu dönemdeki felsefesi, Sultan II. Abdülhamit'in Bab-ıÂli'ye verdiği bir muhtırada açıkça görülüyor; "Devlet masraflarının istikraz akdiyle kapatılması kötü olan durumu daha da şiddetlendirir ve hükümet içinde hükümet olan Duyun-u Umumiye'nin tüm gelirlere el atmasına sebeb olur.[43]... Bu korku dolayısıyla cari devlet masrafları yapılamaz, ülkenin ihtiyacı olan ve kaynak yaratacak hiçbir yatırım yapılamazken borçlanmaya başvurulmamış, ama gelişmeyi sağlıyacak ve geliri arttırıcı tedbirler de alınmadığından aç bir memur ve zabit kalabalığı ve viran bir ülkeyle XX yüzyıla girilmişti. Yeni borçlanmadan kaçınılması, yabancı sermayeyi borçlanma dışı alana, yani altyapısal yatırımlara itmişti. Bu alanda sözü edilen iki devletin altyapısal yatırımlar alanında şiddetli bir rekabete girdikleri görülüyor. Ancak bu yatırımların dahi sömürüyü arttırıp, başka bazı devlet gelirlerine daha el atılmasıyla sonuçlandığını göreceğiz.

1890'larda Osmanh İmparatorluğundaki toplam yabancı sermaye en başta Osmanh borçlarında (alacak senedi olarak) sonra demiryollarında ve bankacılıkta toplanmıştı.

Sanayideki yabancı yatırım miktarı çok düşüktü. Toplam doğrudan yabancı yatırım içinde, demiryolları % 41, bankacılık % 23.5 ve sanayi ancak % 10 oranında idi. Bu dönemde sermaye ihraç eden koloniyalist ülkeler bütün dünyada en çok demiryollarına para yatırıyordu. İngilterelin bütün deniz aşırı kolonilerindeki yatırım sermayesinin % 40'dan fazlası demiryollarında idi. Bu konuda detaylı bilgi veren Ş. Pamuk'un çalışmasına göre; 1890 ve 1914 yıllarında Osmanlı Ülkelerinde üç büyük devletin (Almanya Britanya, Fransa) her üç sektördeki

yatırım miktar ve hissesi göz önüne alındığında şu gerçekler ortaya çıkıyor. İngiltere 1890'lardaki demiryolculuk üstünlüğünü 1914 de artık Fransa'ya terketmiştir. Almanya 1890'larda demiryol yatırımlarının % 22.4'üne sahipken, bu oran 1914 'de % 36.8'e çıkmıştır. Gene bu tarihte bile Almanya; İzmir-Kasaba, Adana-Mer- sin ve Suriye'de demiryollarına sahip olan Fransa'ya göre (% 49.6) ikinci durumdadır. Bankacılık ve sanayi alanında Almanya, üç devletin içinde daima en düşük paya sahipti Toplam doğrudan yatırımların 1880-89 ve 1900-13 dönemlerinde devletlere göre hisse değişimi şöy- ledir.[44]

Devletlerin Yatırım Sermayesi Payları

Dönem	Almanya	Britanya	Fransa
1880-1889	0-3	48.1	38.2
1900-1913	20.6	22.2	48.3

43. Muhtıra-i seniyye sureti; *B.A. Yıldız Evr. Kısım Kısım* 9; *Nr.* 2627 *zarf* 72-4, "27 Muharrem 1307 (24 Eylül 1889) tarihli..."

Almanya en büyük yayılma hızını göstermesine rağmen, Fransa halen en büyük yatırımcı idi. Daha 1888'de Deutsche Bank'ın önderliğindeki bir grup, Izmit-Ankara demiryolu imtiyazım aldığında; Fransa hemen Ege'de ve Suriye'de demiryolu imtiyazı avcılığına girişti. Fransa'nın girişkenliğine ve görünüşteki üstünlüğüne rağmen, Alman sermayesinin etkinlik ve hızla büyümesinin nedeni; Osmanh bütçesine daha lehde katkılarda bulunmasıdır. Alman sermayesi madencilik alanında Fransa kadar etkin değildi. Sadece Sarıca ocaklarında maden kömürü ve Krupp-Rochlig tarafından işletilen krom dışında madencilik alanında bir varlığı yoktu ve tüm sermayesi 1914 yılında 21 milyon Osmanh kuruşu idi. Fransa ise aynı yılda 290.2 milyon kuruş sermaye ile ülkenin her yerinde maden işletiyordu (aynı yıl İngiltere sermayesi 49.5 milyon Osmanlı kuruşdu)[55]. Almanya sanayi, bankacıhk ve hatta iddialı olduğu demiryollarında da ikinci kalmasına rağmen, özellikle 1888
1896döneminde yatırımlarıyla Osmanh bütçesine Fransızlara göre daha çok katkıda bulunmuştu. 1896-1913 döneminde Almanya dahî kâr transferine başlamasına rağmen, bu transfer Fransızlarınkinin 1 / 3'i kadardı. Alman tekniği ve yatırımların yapıldığı alanda verimli çalışma görülmesi Osmanh bürokrasisini büyülüyordu. Bundan başka Fransız dış yatırımlarının % 25'i Rusya'da idi, ve miktarı Osmanh ülkelerindeki yatırımların dört katına eşitdi.[56] Fransa bu nedenle siyasal yönden de Rusya'yı tercih edecektir ki, bu da Osmanh yöneticilerinin Almanya'ya yönelmelerinin bir nedenidir. Alman endüstri ve ticari yatırımları her zaman için Alman bankalarının kuvvetli desteğine sahipti. Alman mali-sermaye kuruluşlarının Ingiliz ve

55 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik,* s. 96.

56 Şevket Pamuk, *a.g.e.,* s. 128 ve 314-316.

Der Arme Korırad dergisi Nr. 8, 17 October 1896 sayısı. Bu dergideki yazı üzerine Hohenlohe'ye yazılan rapor. *A AA, Tiirkei* 159, No.1 Bd. 4-5 (Der *Sultan und Seine Familie).*

Fransızlarınkinden farkı, ticari ve sınai yatırımlara aktif olarak katılmalarıydı. Çok defa zor duruma düşen bir sanayi kuruluşuna hisse senedi alarak yardımcı oluyor ve böylece hissedar ve alacaklı olarak yönetime giriyorlardı. Bankacılıkta yeni iş alanları yarattılar. Örneğin *Deutsche-Bank* Osmanh imparatorluğunda şube açtığında, devletten alacağı alanların alacağını takib işini de yüklenmiş ve senelerce alınamayan bu paraları almıştı[47] *Deutsche Bank;* demiryol, petrol, deniz taşımacılığı dalında ve daha birçok daldaki şirketlerde hissedardı. Bunun gibi *Darmsta-edter Bank,* Dresdener Bank ve diğerleri sanayi ile iç içeydi. Devletin destek alınılan ve ulaştırma politikası da sanayi ve bankaların birliğini tamamlayan üçüncü bıı öğeydi. Bu nedenle Almanya ekonomik örgütlenmesindeki mükemmellik ile de, Yakm-doğuda büyük başarılar elde edecektir. Çoğun bankaların da birbirleriyle kenetlenip, konsorsiyum halinde yatırımlara girişmeleri ve 1880 lerden sonra Avusturya bankalarının da bu sisteme dahil olması yatırımcılar için büyük bir destekdi. îstenen amaca ulaşılırsa Almanya ve Avusturya bloku doğuyu birlikte elde etmiş olacaklardı. Çünkü Almanya'nın ön planda yöneldiği ülke, Anadolu ve hernekadar ulaşamadı ise de Mezopotamya idi. Almanya kolonisiz aç bir ülkeydi. İhtiyacı olan tahılı, sebzeyi, petrolü Anadolu'nun kıraç ovalarından ve uzak Mezopotamya'dan sağlamak zorunda idi. Bağdat demiryolu Konya Ereğli'sine kadar uzanırken bir yandan Çumra'nın sulama tesisleri yapıhyor. Ereğli'nin bataklıkları kurutulup gölden sulama için yararlanılmak isteniliyordu. Bu faaliyet ideolojik bir propaganda ile birlikte yürütülüyor ve sadece Osmanh yöneticilerini değil, aydınları ve halk tabakalarını da etkiliyordu.

Alman Nüfuzunun Yerleşmesi için Uygun İdeolojik Ortam

Berlin Kongresinden sonra Osmanh İmparatorluğu yeniden dirilmenin ideolojisini aramaktadır. Arnavutluk, kuzey Yunanistan ve Makedonya dışında Rumeli vilayetleri kaybedilmiş, doğuda Kars, Ardahan, Rusya'ya bırakılmıştı. İmparatorluk artık değişik etnik grublardan oluşan, müslümanların çoğunlukta olduğu bir devlettir. Dönem içinde batı emperyalizmine karşı (ki bundan ön planda İngiltere, Fransa ve Rusya anlaşılıyordu) İngiliz, Fransız kolonilerinde ve Rusya'da yaşıyan milyonlarca müslümamn himayesi, öncülüğü gibi bir rol benimsendi. "Tek İslam devleti yüce Osmanh devletidir. Padişah halifedir" sloganı ile panislamizmin, yeni bir diriliş dönemini başlatacak ideoloji haline getirilmesi için çalışıldı. Panislamizm bir zaman sonra müslüman ülkelerde kolonileri olmayan ve islamlara dost görünmeyi beceren Almanya'yı hayırhah bir müttefik olarak kabul etti. 1877-1878 döneminde toplanan Mebuslar Meclisinin, Os- manlı-Rus savaşı sırasında dağıtılması ile, meşruti rejim rafa kaldırılmıştı. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın hıristiyan azınlıkları kışkırtan ve hele İngiltere'nin Meşrutiyeti teşvik eden davranışları, II. Abdül- hamid'i ürküten konulardı. Oy'sa Balkanlardaki

etnik grublarla bu açıdan fazla ilgisi olmayan ve üstelik kendi demokratik geleneği de zayıf olduğu için, Osmanlı İmparatorluğu'nun despotça yönetimini hoşgörüyle karşılayan Almanya'nın ve otoriter Kayzer YVilhelm'in,

II. Abdülhamit yönetimine sevimli görüneceği açıktır. Nitekim İmparatorluk Almanya'sının yöneticileri Sultan Abdülhamit'in kişiliğini ve despot yönetimini eleştiren basın ve yayın organları üzerinde baskı uygulamaktan geri kalmamıştır. Örneğin *"Der Arme Konrad"* adlı anarşist partinin organı olan ve *Sozialist* gazetesi ile birlikte çıkarılan bir dergi; "Abdülhamit'in hususi masraflarının 199.800.000 frank olduğunu, bir devlet sömürücüsü nasıl yaşıyor?" başlığıyla verdiğinde, içişleri Bakanlığı bu dergiyi toplattırdı ve böyle yazıların önlenmesi gereğini Başbakan Prens Hohenlohe'ye tavsiye etti.[48]

Felâketli bir savaştan çıkan ve başkenti bile, perişan Rumeli göçmenleriyle dolan imparatorlukta, ideolojik dirilme ve reform; meşrutiyet rejimi ve kanuni idare ile değil de, panislamizmle sağlanmak isteniyordu. Yıkımın eşiğinde olan ve tebasının hayat güvenliği ve refahını sağlamaktan aciz imparatorluk; bütün dünyada ezilen müslümanları kurtarmak ve onlara önderlik etmek gibi göstermelik bir ideolojiye sığındı. Almanya bu ideolojiyi desteklemekten geri kalmadı. Çünkü kendi çıkarları ile bağdaştığına inanıyordu. Osmanlı imparatorluğunda bu gibi düşünceler imparatorluğun aydınları ve yöneticileri kadar dış kaynaklar tarafından da destekleniyorlardı. Bu çevreler, "İslamiyet dostu bir Almanya, şarkta Ingiltere'nin yapamadığını yapacaktır. Mezopotamya ve Anadolu sulama kanalları ve yollarla yeniden imar edilip, eski çağlardaki haşmetine kavuşacaktır. Bu Almanya için de gereklidir. Bu nedenle Almanya herkesin izlemediği bir politika izliyor" diyorlardı.[49] Özellikle Almanya'nın doğu ile uğraşan bilgin ve tacirleri, yoğun olarak propaganda broşürleri yazma faali- yetindeydiler. Bu gruplar; Osmanlı imparatorluğunun Islâm birliğini sağlayıp başı çekeceğinden ve Almanya ile birleşerek Ingiltere ve Fransa'yı saf dışı edip, bu zenginlik dolu ülkelerden Alman iktisadının yararlanacağını yayıyorlardı.[57] Bu tür yayınlar özellikle ikinci Meşrutiyetten sonra artan Alman nüfuzunun ideolojik platformunu oluşturmak amacıyla, Türkçeye'de çevrilmiş ve hatta bazı Alman hayranı Türkler tarafından benzerleri yazılmıştır.[58]

Almanya'nın zorunlu bir seçenek olduğu saplantısı, herkesten önce Sultan II. Abdülhamit'de vardı. Sultan Abdülhamit Türkler'e "Şark'- ın Almanları" dendiğini, Almanlarla arada benzerliklerimiz olduğunu; Almanların Fransızlara tercih edilmesinin sebebleri arasında, Fransızların Tunus'u almalarını ve Cumhuriyet rejimiyle idare edilmelerini ileri sürüyor ve Alman imparatoruna Fransa'yı kızdırmak pahasına, Filistin'de Katoliklerin himaye hakkını

57 Örneğin, a) Davis Trietsch. *Deutschland und der İslam eine welt politische Studie* Orient Verlag-Berlin. (Tarihsiz). b) Dr. Jeck, *Şarkta Almanya,* İstanbul, Ifham Matbaası, 1331. c) Hugo Grotlıe, *Dıe asiatische Türkei und die deutschen Interessen* Halle, a.d.s. 1913.

58 Örn. Mehmed Enis, *Alman Ruhu.* İstanbul, Nefaset Matb. 1330.

veriyordu. Bu tür hareketlerin' bağımsız ve kişilikli bir diplomasi sayılamayacağım olaylar gösterdi. Almanya'nın Anadolu'da koloniler kurma teşebbüsünü haber alınca[59] küplere binen Sultan'ı, Alman diplomatları yatıştırmış olmalıdırlar. Sultan Abdülhamit' Bismarck'ın Osmanlı Devletine yüz vermesinden, ve Osmanhları *Üç İmparatorlar İttifakı*'na almamasından pek şikâyetçidir. Sultan; "Almanya kuvvetini boşuna harcayarak her yerde kendisine faydasız koloniler arayacağına, nüfuzunu tran körfezine kadar uzatsa hem bizim için, hem de kendisi için çok daha iyi olur"[60] demektedir. Sultan'ın Alman ittifakı ve Almanya'nın İktisadî etkisine karşı hudutsuz ve davetkâr bir eğilimi vardı. Ancak II. Abdülhamit,.Avrupa uyumu ve barışçı politika içinde bu birliğe taraftardı. Ona göre Bismarck en akıllı diplomattı.[61] Osmanlılar Avrupa dengesinde uyumu bozmayan bir Almanya'nın yanında yer almalıydılar. Bismarck'la hususi olarak mektuplaşan Sultan sürekli olarak İngiltere'nin gücünden ve siyasetinden çekindiğinden ihtiyatlı bir Alman dostluğuna taraftardı. Ancak olaylar böyle ihtiyatlı bir dostluğa müsaade etmeksizin gelişecektir.

Umutlarım Almanya'ya ve Kayzer Wilhelm'e bağlayan sadece Sultan Abdülhamit değildi. Hattâ o tedbirli bir tutum içinde idi, denebilir. Ülkenin bir çok çevrelerinde Almanya yeni bir kurtarıcı olarak düşünülüyordu. Bu birbirlerinden farklı çevrelerin hepsi Alman dosluğunda işi aşırıya götürmüşlerdir. Sultan Abdülhamit'in despot rejiminden zarar görenlerin bir çoğu umudunu Almanya'ya ve onun büyüklük iddiasındaki imparatoruna bağlamışlardı. Cenevredeki Osmanh Ittihad ve Terakki Cemiyeti Heyeti, 29 Nisan 1898'de İmparator II. Wilhelm'e müracat ederek Sultan V.Murad'ı despot hükümdarın elinden kurtarmasını ve tahta dönmesi için desteK olmasını istiyorlardı.[62] Jön Türkler'in Almanya'dan meded umması bu kadarla bitmiyor. Almanya ile ilişkiler kurmak, yayın organlarım Almanca olarak da çıkarmak faaliyetleri arasındadır. İlk anda bu girişimler Alman dışişleri tarafından hasıraltı edilse de bir zaman sonra Almanya'nın Jöntürk hareketine el atarak, onlar arasında da taraftar sağlıyacağım göreceğiz, Daha dramatik olaylar da vardı. Kocası güya Fransızlarla ve Jön Türklerle ilişki kurduğu için hükümetin gazabına uğrayıp tevkif edilen ve Fizan'a sürülen bir bahtsız kadın, Trablus Temyiz Divanı azasından Hacı Raşit Beyin eşi Zeyneb Hanım, İmparatordan şefaat ve aracılık istiyordu.[56] Batı dünyasına çocuksu duygular içinde yaklaşan her gruptan Osmanh aydınları, Almanya'yı olduğundan başka değerlendiriyorlar ve onu davet etmekte birleşi- yorlardı. Ülkenin

59 Sultan Abdülhamid *Siyası Hatıratım,* Hazırlayan; Ali Vehbi Bey. Çev. S. Can, Hareket Yayınları, İstanbul 1974, s. 122-128.

60 *a.g.e.,* s. 133.

61 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Abdülhamit,* Güven Yayınevi, İstanbul, s. 49.

62 *AAA Türkeiışg,* No. 1, Bd. 4-5. "29 Avril 1898" tarihli mektup. Nr. 18304.

A AA. Tilrkei. 159 *No.* 2. *Bd.* 7-8, Zeyneb Hamm'ın İngilizce dilekçesi "Sacred Majesty, I, the most unvvorthy and suffering of women in ali humility and vencration beg to appeal to your Sacret Majesty as the First Gentleman and the most Povverful Ruler in Christendom for any redress, which in your sacred Majesty's goodness of heart Exalted Po- sition and good will, towards our Imperial Master, your Majesty may..."

içine düştüğü bunalımı bir Haçlı-lslâm çatışması olarak değerlendiren Mehmet Akif de İslâm ülkelerini sömürgeleştiren İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya'yı yazılarında yerden yere çarparken, Almanya'ya başka gözle bakıyordu. Akif Trablusgarb savaşı sırasında, *Sırat-ı Müstakim*'de; "Osmanh ve İslâm muhibbi Almanlara açık mektup", başlıklı yazısında; "Biz mahvolursak doğunun anahtarı Almanların değil, rakiplerinin eline geçecektir. Doğuyu korumak ve uygarlaştırmak, doğuya doğru Osmanlılar ile birlikte gitmek, doğuyu Alman ticaret ve sanayii için kazanmak... İşte kendisini bilen Osmanlı ve Alman hükümetleri işin büyük bir program..." diyerek Almanların İtalyanları değil, Osmanlıları tutmasını istiyordu, 1915 de Berlin gezisinde Akif'in bu çocuksu heyecanı (ki birçok Osmanh aydınında vardı) Almanya için kaleme alınan şu beyitte ifadesini bulur.[63]

Bilir misin ki senin şarka meyleden nazarın,
Birinci def'a doğan fecridir zavallıların...

Alman koloniyalist ideolojisi yeni Osmanh ideolojisiyle aynı noktalar üzerinde birleşiyordu. 1890 yılında Helgoland adasının Almanya'ya katılması ile ilgili protokolü imzalayan Hariciye müsteşarı Baron **Marschall von Bieberstein,** Türkiye'ye sefir olarak tayin edildi. Baron uzun boyu, gürültücü konuşması, talebe düellolarından kalan kılıç yaraları dolu yüzüyle, Beyoğlu muhiti kadar Saray ve Bâb-ı
Âli çevresinin de renkli bir kişisi oldu.[58] 191 0 da Bağdad hattmın son mukavelesini de imzalayan bu nüfuzlu büyükelçi; adeta Helgoland- Bağdad hattının, yani Yakm-doğuya yönelen Alman yeni-koloniya- hzminin somut örneğiydi. Dönemin şarkiyat uzmanı Dr. Jeck; "Hel- goland-Bağdad, Alman-Osmanlı işbirliğinin Almanya'nın Yakm-do- ğudaki hegemonyasmın gerçekleşmesi demektir" diyordu.[64] Alman tüccarları, yatırımcıları, Alman eğitim ve sosyal yardım tesislerini yöneten personel ve nihayet takım takım gelmeğe başlayan uzman ve subaylarla İstanbul'da kalabalık bir Alman kolonisi teşekkül etti ve Beyoğlu bir Alman müstemlekesi havasına büründü. Alman birahaneleri, lokantaları ve müziği kentin bu kesimini kapladı.[65]" Osmanh ülkesi Almanya'nın güdümüne giriyordu. Güya mazlum halkların öncüsü olan panislamizm ideolojisi ve hilâfet kurumu, Haziran 1900 de Çin'de Boxer ayaklanması patlak verdiğinde Çinli müslümanların ayaklanmaya katılmasını önlemek için kullanıldı. 5 nisan 1901 günü Cuma selâmlığında Alman elçisi von Bieberstein Sultan'dan Çin'e acele bir nasihat heyeti göndermesini istedi. Enver Paşa başkanlığında; Ömer Nazım Bey, Mustafa Şükrü Efendi (din adamı) ve tercü-

---

63 Cevdet Kudret, *Bir Bakıma (Makale-lncelemeler)* İnkilâp ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1977. s. 234-236.
Mary Mills, Patricks, *Under Five Sulları*s, s. 181.

64 Doktor Jeck, *a.g.e.,* s. 6.

65 *B.Arş. Tld Evr. II(161) Kısım* 16, JV». 2317 *zarf* 161 *-II* "İstanbul'da Almanya ve İngiltere Başlıklı Risalenin Tercümesi"den.

mandan kurulu bir “nasihat heyeti”, Rus bandıralı Nikola gemisiyle Çin’e gitti.[66] Emperyalist devletlerin orduları ayaklanan Çin halkını katlederken, Osmanh heyeti müslüman Çin’lilere ayaklanmaya katılmamalarını Halife adına tenbih ediyordu.

Alman Uzmanların Getirilmesi

Almanya bu uygun ideolojik ortamın yardımıyla Osmanlı İmparatorluğuna nüfuz edebileceği iki alan buldu. Orduda ve sivil yönetimdeki İslahat ve demiryol yapımı... Bu alanda giriştiği taahhütler; silah ticaretini, bankacılığı, maden imtiyazları elde etmeyi ve en nihayet kolonizasyon faaliyetini birlikte getirecektir.

II. Abdülhamit döneminde Osmanh Ordusunun reform sorunları ön planda ele alınmakla birlikte, yönetim örgütünün bütün dallarında bir reforma girişilmesi kaçınılmaz bir gereklilikti. XIX yüzyıl sonunda Osmanlı bürokrasisinde belirgin bir modernleşme ve uzmanlaşma başlamıştır. II. Abdülhamit’in gümrüklerde, mâliyede ve ve en önemlisi poliste yapacağı düzenlemeler için, gerekli uzmanları Almanya’dan sağlamasının nedenleri vardı. Duyun-u Umumiye’nin kurulduğu, ülkenin birçok eyaletlerinin idaresinin (Girit, doğu Rumeli, Makedonya, Cebel-i Lübnan, doğu Anadolu) asayişin sağlanması ve adli, mali reformlar yönünden ulaslararası sorun haline getirildiği bir döneme girilmişti. Bu nedenle; merkezi idarede, mâliyede, orduda, poliste adliyede ve taşra yönetiminde köklü düzenlemelere girişmek gereği, Osmanh yönetimi istese de istemese de uluslararası diplomasinin kararlan yüzünden gerekliydi. Herşeyden önce Sultan II. Abdülhamit meclisi dağıtmış ve anayasa’yı rafa kaldırmış bir hükümdar olarak, despotik bir yönetimi dedeleri kadar rahatça sürdü- remiyecekti. Tanzimattan beri modern devlet ve toplum hayatına karşı özlem; yöneticiler, aydınlar ve halkın bazı grupları arasında dalga dalga yayılıyorudu. Toplum yapısındaki sarsıntıları geleneksel kolluk sistemiyle önlemek ve denetlemek güç olacağından, II. Abdülhamit siyasi polis örgütünü de ıslah etmeyi gündeme aldı. Saltan bu reformların gerçekleştirilmesi için Ingiliz ve Fransız yardımını denenmiş ve faydasız gördüğünden; savaş gücüne, kalkınmasına ve otoriter yapısına hayran olduğu Almanya’dan danışman ve uzman istemek fikrine, saltanatın ilk günlerinden beri dört elle sarılmış ve gerçekleştirmeğe girişmiştir.

Özellikle Fransız-Alman savaşındaki Alman galibiyeti Abdül- hamit’ten önce de askeri-sivil bürokraside Almanya’ya karşı bir hayranlık ve eğilim yaratmıştı. Bu hayranlık, bütün çağdaş

---

66 “Abdülhamit’in Çin’e görderdiği Nasihat Heyeti” *Yıllar Boyu-Yakın Tarih Dergisi,* Haziran 1928, sayı 3. s. 11—13, imzasız. Ayrıca I. Süreyya Sırma, “II. Abdülhamit’in Çin Siyasetine Dair Bir vesika” **9**. *T T Kongresi Tebliği* Baskıda ,1981

NAUS Despotches of US Ministers to Turkey “29 Ekim 1894 tarihli rapor Political Situation of Turkey s. 5” M.46 Roll 56, Confidential.

A AA Türkei 139, *Bel* 4-5, “Projet des condıtions d’engagement du Personnel I’im- posant la mission militaire et çivile allemande en Turquie”.

gözlemciler tarafından ısrarla belirtiliyor.[62] Bu konularda Bismarck yönetimi, Osmanlı hükümdarlarının isteklerini bazen kuşkuyla bazen de kendisine özgü kaba ve hoyrat bir davranışla reddetmiştir. Ancak Osmanh imparatorluğuna ilk askeri ve mülki uzman kadroları da bu dönemde gönderilmeğe başlanmıştır. Bismarck Rusya ile olan dostluğu bozmaktan çekindiğinden; gerek subayların, gerekse sivil yönetim uzmanlarının Alman devlet memurluğundan istifa edip, Osmanh memuru olmaları koşuluyla bu isteği yerine getirmek niyetindeydi. Ancak 1882'de Albay von Kaehler yönetiminde ilk Prusya askeri heyeti İstanbul'a geldiğinde, bu şarta uyulmamıştı.

Alman askeri uzmanlarının Osmanh ordusundaki faaliyetlerine bundan sonraki bölümde değinilecektir. Burada söz konusu olan sivil yönetimdeki uzmanların durumu ve Osmanlı hâzinesinin bu uzman lara yaptığı yüklü ödemelerdir. 1880'lerden itibaren Bab-ı Ali ve Berlin arasında asker ve sivil çağırma işlemi yoğun bir yazışma ve görüşme akımı yarattı. 14 Temmuz 1880'de iki taraf arasında yapılan bir sözleşme ile Osmanlı hükümeti, Osmanh üniforması ve rütbesi taşıyacak bazı asker ve sivil uzmanları kadrosuna alıyor, ancak bunlara farklı ve yüksek ücretler veriyordu. Üstelik maaşlar Osmanlı Bankası tarafından muntazaman ödenecekti.[63]

Sözleşmenin 1 .*Maddesine göre*; bu uzmanlar üç yıl süre ile istihdam edilecek, iki tarafın anlaşmasıyla üç yıllık bir uzatma yapılacaktı. (2 ve 3. maddeler). Uzman subaylara ve memurlara 20.000 frank yıllık maaş ödemesi yapılacak, gümrük müdürüne 40.000 frank ödenecekti. Harb Okuluna öğretmen olacak subaylar da bu statüde idi.
10.*Maddeye* göre; gelen memur ve uzman subayların Osmanh hizmetine girmelerine rağmen, kapitülasyon hakları saklı tutuluyordu. 11. *madde* ise; bu memur ve subayların, Osmanh memuru olarak hizmet görmelerine rağmen Almanya'daki memuriyet görev ve Unvanlarının da değişmeden devam edeceği, sadece bu müddet zarfında ödemelerin Osmanh hükümeti tarafından yapılacağını öngörüyordu. Hirschfeld'- in Alman Dışişlerine 14 Mart 1882'de yazdığı bir raporda; Bab-ı Âli'nin istediği uzmanlar ve bunlara verilecek ücretler şöyle belirtiliyor.[67]

a)Askeri ıslahatı yürütecek yetenekte bir subay (20000 Frank)

b)Askeri nizamname, talimname ve disiplin yönetmeliğini hazırlayacak iki daha küçük rütbeli subay (her birine 20.000 Frank)

c)Kurmay sınıfından bir subay (20.000 Frank)

d)Bir topçu, bir süvari, bir piyade subayı (herbirine 20000 Frank)

e)Maden, nafia, ticaret ve orman daireleri için iki sivil uzman (herbirine 25.000 Frank)

f)Jandarmanın ıslahı için üç subay (20.000'er Frank)

g)Askeri okullar yönetimine danışman olarak bir subay (25.000 Frank)

67 *A AA Türkei* 139-Bd. 4-5, "14 Maerz 1882 tarihli" yazı.

Bu olay bir başlangıçtı. Bu vakte kadar Avrupa'nın her devletinde ve Osmanlılarda yabancı kökenli subay ve memur vardı. Ancak bunlar ülkeleriyle ilişkilerini koparan ve ekmeğini buldukları yerde yaşamağa devam eden maceraperestler veya hırslı insanlardı, ilk defadır ki gelenler ülkeleriyle ilişkilerini kesmeden, yabancı bir orduya ve devlet memuriyetine hizmet sunuyorlardı. *Times* Gazetesi: "İstanbul'da Alman Subayları" başlığı altında gelenlerin doğrudan rütbe ve görevleri ile geldiğini panik içinde haber veriyordu.[68] Gelenler vatanlarındaki memuriyet ve görevlerinin ve özlük haklarının aynen muhafazasına büyük önem veriyorlardı. Gelenler bir yerde ülkelerinde tatmin olmayan ve "Roma'da ikinci olmaktan" bıkıp, bu ülkede birinci olmak isteyen kimselerdi. Kimisini maaşların dolgun oluşu bu işe itiyordu. Özellikle bir iş kazası geçirene ve sözleşmesi bitmeden görevden çıkarılana tazminat ödenmesi hükmü, o dönem için fazla cömertlik sayılır. Hatta bir keresinde "Rüsumat Emaneti"nde bir memuriyete alınıp da, vaktinden önce işine sonverilen bir Alman'a sözleşme gereği hem tazminat hem de tekaüdiye verilmesi, Meclis'-i Vükelâda bazı nazırların hiddetlenmesine neden olmuş; Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa'yı; "Bu nasıl mukavele? Bunu imza eden hamiyetsiz devlete ihanet etmiş" diye eleş- mişti.[69] Uzman subaylar, Osmanh hizmetinde bol keseden aldıkları ünvanlar sayesinde Almanya'ya döndüklerinde rütbe yönünden tırmanma olanağı buldular, Ancak sivil memurlar bazen geri döndüklerinde aynı imkânı bulamadılar. Zaten ikinci derecede uzmanlar olduklarından, bunlar dönüşte adam akıllı bir kenara itildiler. Örneğin gümrüklerde çalışan ve ondokuz yıl sonra Almanya'ya dönen *Düffel* adlı bir uzmanı, Prusya Gümrük Dairesinde Bakan; "Almanya'da az çalıştığı ve 19 yıl boyu değişen mevzuattan haberi olmadığı" gerekçeiyle küçük bir memuriyere atamıştı.[70]

Orduda ve sivil idarede girişilen ıslahatı yürütmek için getirilen bu uzmanlardan başka, Tıb eğitimini yeniden düzenlemek de gündeme alındı ve bu işin gerçekleştirilmesi için, 1890'lardan itibaren Almanya'dan tıp profesörleri getirildi. 1898 Temmuzunda *Rieder* ve *Deyke* adlı iki Profesörün İstanbul'a gelişini bazı Alman gazeteleri[71] "Fransız tababetinin yerini Alman tababeti alacak" diye başlıklarla haber verdiler. Bu tarihten sonra *Mekteb'i Tıbbiye*'nin modernleştirilmesi için Alman öğretmenlerden yararlanılması düşünüldü ise de, Türkiye'de Fransız tıb öğretmenleri ve ders kitabları kullanımı 1930'lardaki Üniversite ıslahatına kadar devam etmiştir. Alman tıbbının Türkiye'deki etkisi Haydarpaşa hastahanesinin kurulmasıyla başladı. Fakat bu alanda ordunun ihtiyacını ön planda tutan Osmanh yönetimi, Viyana Üniversitesiyle ilişki kurup, gerçek modern Alman tababetini tercih edeceğine, bir kaç Alman tıb profesörü ve uzmanını getirmekle

68 *Times,* 21 July 1880, tarihli nüshasından

69 Ali Fuad Türkgeldi. *Görüp İşittiklerim,* TTK yay. II. Seri No. 13 Ankara TTK Basımevi, 1951, s. 15-26.

70 *AAA Türkei* 198, Bd. 1-2, "Maliye Bakanı Köhler'e Mektub", 21 Haziran 1909.

71 *Norddeutsche Allgemeine ^eitıng,* "13 Juli 1898" nüshasından.

yetinmiş görünüyor.

II. Abdülhamit otokratik yönetimini kurarken, polisin modern bir örgüt ve düzenle çalışmasına önem vermiştir. Almanya'dan polisin ıslahı ve özellikle siyasi polisin yeniden kurulması için uzman yardımı istemiştir. Alman dışişleri bakanlığının, İçişlerine yazdığı bir yazıda; Osmanh Sultanının polisin ıslahı için bazı memurlar istediği bildiriliyordu, içişleri; *W'eiss, Schirmen, Tresckoiv* adlı polis memurlarını gönderdi. Bunlar 12000 mark yıllık alacakdı. Sultan'm bu isteği 3 Eylül 1905'de Alman elçiliği tarafından telgrafla bildirilmişti.[72] Sultan casusluk ve siyasi polis faaliyetlerini düzenlemek için bu konuda uzman olan, *Irıtendanturrat Fleischer'i* çağırtmıştı. Bu polis şefi, 18 Ekim 1901'de bir gazeteye;[73] "Çalışmalarım başarılı oldu. Türkler bütün geri kalmış toplumlar gibi üstün bir taklit ve izleme kabiliyetine sahiptir." yollu bir demeç de vermiştir. Gelen uzmanlar kendilerimi ıssız ve karanlık bir ülkeye aydınlık getiren ilâhlar olarak düşünüyorlardı.

Alman Kültürel Yayılması

Gerçekte taklid kabiliyeti yüksek olan (!) bu topluma, bu uzman gruplarıyla gerçek bir alman kültürünün gelmediği görülüyor. Türkiye, Almanya'mn iktisadi, siyasi, askeri nüfuz alanına girdi, ama gerçek Alman kültürünü değil yüzeydeki Alman kültürünü, daha doğrusu Alman propagandasını tanıdı. Almanca'nın İngilizce ve Fransızcaya karşı yaygın bir dil olarak tutunması pancermanist propagandacıların kaleminde mütemadiyen tekrarlanıyordu.[74] "Önasya'nın her sınıf ve dinden halkının ülkedeki yabancı okullar arasında Alman okullarını da görmek istediklerini, böyle uygun bir ortama rağmen Alman ticaret ve siyasetinin başarısına yardım edecek kültürel kurum- ların pek az olduğu ve arttırılması gerektiği" söyleniyordu.[75] Gerçekte Alman nüfuzunun artmasıyla Türkiye'ye; Kant, Schelling, Hegel, Feurbach ve Marx'la gelişen klasik Alman felsefesi, Alman edebiyatı, tekniği ve doğa bilimleri gelmedi. Belki de Osmanlı İmparatorluğu'- nun kültürel reform tarihinin, Rusya tarihindeki kültürel reformlardan farklı, önemli bir yanı budur. Alman kültürü Türkiye'ye sadece; arkeolojik zenginlikleri yağmalayacak kazılar, Beyoğlu'ndaki Viyana operetleri, Almanca eserlerin Fransızca üzerinden yapılan eksik ve yanlış çevirileri ve büyük ölçüde de Alman otoritaryanizmi ve militarizmine hayranlık duyguları olarak geldi. Esasen Osmanlı imparatorluğunda çok önceden yoğun olarak yayılan Fransız, Amerikan, Ingiliz okullarına göre Alman okullarının sayısı da azdı. 1898 yılında

72 *AAA, Türkei* 139 *Bd* 23-24 "17 Eylül 1905 tarihli İçişleri Raporu ve 3 Eylül 1905 tarihli İstanbul'daki Alman Elçiliğinin telgrafı.

73 *Berliner, Lokal Anzeiger,* 18 Okt. 1901, nüshasından. .

74 Davis Trietsch, *Detıtschland und der İslam,* s. 6t. \

75 Hugo Grothe, *Die asiatisehe Tiirkei und die deutschen Interressen,* Halle ads, Gebauer Schwetschke Verlag MbH. 1913, s. 53-54.

Burada ayrıca iki Avusturya okulu vardı. (Mechitarist ve Fıançesken liseleri, 105 öğrencili idiler).

imparatorluktaki tüm Alman okulları; başta İstanbul olmak üzere, İzmir'de bir lise (65 öğrencisi vardı. 1872'de açıldı)*. Beyrut'da merkezde bir lise (45 öğrencili), Hayfada bir lise ve ortaokul (toplam 85 erkek ve 145 kız öğrenci), Selânik'de bir ortaokul (kız ve erkek 188 ö~rencili, 1885'de kuruldu)'dan ibaretti. [73] Kültür propagandası uzmanları özellikle Bursa, Konya, Ankara, Sivas, Samsun, Trabzon, Adana, Mersin, Anteb, Diyarbekir, Mardin, Musul, Basra, Şam, Trablusşam ve Yafa'da okullar kurulmasını ısrarla öneriyorlardı.[76] Bu yerlerin Bağdat hattı civarında bulunduğunu ve Almanyanın hedeflediği sömürü alanını meydana getiren merkezler olduğunu söylemeye gerek yoktur. Bu okullar Yakındoğudaki Alman çıkarlarının ve İktisadî kuruluşlarının gereksineceği faaliyetlere yardımcı olacak Osmanlı gençlerini yetiştirmek için gerekli görülüyordu. Çağın, Alman pro- pagandistleri bu okulları dini propaganda aracı olarak düşünmemiş, hatta bundan şiddetle kaçınılarak ön planda; İktisadî, siyasî nüfuzun yayılmasına hizmet eden kurumlar olarak çalışmalarım önermişlerdir.[77]

Zamanla yetimhane ve okul gibi kurumlar, Bağdat demiryolu çevresinde, örneğin Maraş'ta ve özellikle Alman kolonizasyon metod- larınm uygulandığı Filistin'de mantar gibi bitmeğe başladılar. 1910 yılında *Daily Graphic*;[78] "Bağdat demiryolu civarı, hastahane, okul ve Alman misyonları ile dolduruldu. İngiltere'de Palmerstone (muhafazakâr diplomasi) geleneğinin yıkılması, Fransa'da ise din-devlet ayırımı güdülmesi Almanların işini kolaylaştırdı" diye yazıyordu. Alman büyükelçisi bu tür söylentileri Bcthmann-Hollvvcg'e günü gününe bildirirken, muhafazakâr Fransız gazetesi *Gaulois*'nın misyoner faaliyetlerdeki Alman başarısı için; "Hıristiyan olarak sevin, Fransız olarak üzül" deyişini diplomatik başarısının göstergesi olarak vurguluyordu.[79] Ancak, belirtmek gerekir ki; Alman koloniyalist politikası, bu alanda İngiltere, Fransa ve A.B.D. ye göre yaya kalmıştır.

Alman yayılmasının hedeflerini saptamak ve bu çoğrafi yayılma alanını araştırmak için, Alman doğu bilimcileri XIX yüzyılın ikinci yarısında hızla örgütlendi ve yoğun bir araştırma faaliyetine başlayarak, kültürel zenginliklerin yağmasına giriştiler. Tüklerin cehaletinden dolayı verildiği söylenen, gerçekte şantaj ve baskı yoluyla zorla alman *Bergama Sunağı* ile sembolleşen bu yağmacılık hareketi; doğu bilimcilerin toplandığı cemiyetler ve 1908 den sonra yoğun olarak faaliyette bulunan siyasi nitelikli *"Deutsche Vorderasien komite* Alman Önasya Komitesi" tarafından yönetiliyordu.

Alman doğu bilimi cemiyetlerinin en önde gelenleri; 1895 de kurulan *"Vorderasialische Gesellschaft*-Önasya Cemiyeti", 1901'de kurulan *"Münchener Orientalische Gesellchaft-Münih* Doğu Cemiyeti", 1877 de Filistinde kolonizasyon ve nüfuz politikasını hazırlamak için kurulan

76 Hugo Grothe, *a.g.e.,* s. 54.

77 *a.g.e.,* s. 55.

78 *Daily Graphic,* "18 April 1970" nüshasından.

79 *AA A Türkei* 175 *d, Bd.* 2-3, Büyükelçi Biebersein'dan Bethman-Hollvveg'e, 14 Nisan 1910".

"Deutscheverein für Erforschmg Palaestinas-Alman, Filistin Araştırma Birliği" ve 1904 de kurulan *"Deutsche Gesellschaft für e Erforschung Anato- lierıs-Anadolu.* İlmi Araştırma Cemiyeti"dir.[80] Bütün bu derneklerin seçkin uzmanları 1908'den itibaren politik uzmanlarla birlikte Önasya Komitesi'nde çalışıyorlardı. Bu uzmanlar doğu bilimlerine öncülük edecek araştırmalar yanında, özellikle yüzyılımızın başında bilimsel endişeden çok yağmacılık endişesine dayanan talıribkâr arkeolojik kazılar da yaptılar. Alman doğu bilimcileri İslâm kültürü ve eski yakındoğu uygarlıkları üzerinde dikkate değer araştırmalar yaparken, bu dünyaya sempatik görünmek isteyen politikacıları destekler bir eğilimde idiler. Nihayet Alman İmparatoru'nun doğuya yaptığı ikinci gezi, Almanya'nın yakındoğu politikasına etkin ve yoğun bir biçimde karışmasının başlangıcıdır, denebilir.

İmparator II. VVilhelm Osmanlı İmparatorluğunda

1898yılı Ekiminde Alman İmparatoru ailesi ile birlikte Istan- bul-Kudüs yolculuğuna çıktı. İkinci defadır ki Osmanlı ülkesini ziyaret ediyordu ve bu gezi gerek bir gövde gösterisi olarak, gerekse sağladığı sonuçlar bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nda Almanya'nın nüfuzunu arttıran tarihî bir dönüm noktası sayılır.

İngiltere'nin Süveyş Kanalını açmasına karşılık, Almanya da doğuya Bağdad-Basra üzerinden demiryoluyla açılmayı düşünüyordu. Bağdad demiryolu doğuya İslâm Ülkelerine uzanan bir Alman kanalı olacaktı. İmparator 1889'da İstanbul'a, ilk geldiğinde, artık bu ülkenin kendisi ile yakın ittifak ilişkilerine girdiği görülüyordu. Daha ilk gezide Bağdad demiryolunun Konya'ya kadar uzatılma imtiyazı alınmıştı. II. Wilhelm diplomatik dostluk gösterileri ile değil, kontrolünden çıkmış dostluk gösterileri ile karşılandı. Gazeteler aylardan beri imparatorun ziyareti ile meşgul oluyordu, *ikdam* Gazetesi : "Osmanlıların cesaret ve mertlik ve yüksek nitelikleri Alınanlarda da vardır. Bu iki millet birbirinin adeta aynası olarak yaratılmış- mıştır. Osmanlılar Alman ismini saygı ve muhabbetle anarlar",[81] derken, ısmarlama değil safça bir inançla bu ifadeyi kullanıyordu. Propagandayı Alınanlardan çok Osmanh basını ve yöneticileri yapmıştı. işte imparator on yıl sonra, yeniden kendisine kapılarını böyle sonuna kadar açan bir ülkeye geliyordu. Bu sefer doğuya bir büyük senyör, bir koruyucu pozunda geldi. Yeni Alman politikası; Ingiltere, Fransa ve Rusya karşısında kesin bir tavırla Ortadoğunun hakimi olmak iddiasını açığa çıkarmıştı. Tam bu sırada Ingiltere ve Fransa Afrika'daki *Fachoda* sorunundan dolayı çatışıyorlardı. Wilhelm Yakın- doğuda arz-ı endam etme vaktinin geldiğini anladı.

18 Ekim 1898'de imparator ve Imparatoriçe "Hohenzollern" yatıyla İstanbul'a gelip, top atışları ve "yaşa varol" sesleri arasında Dolmabahçe'de karaya çıktılar. İkinci gün İstanbul

80 H.Grothc, *a.g.e.,* s. 43-44.
81 *ikdam,* 2 Cemaziyelahır 1316, (18 Ekim 1898) nüshasından 1. sahife.

müzeleri gezildi, sefaretde bir kabul resmi düzenlendi. Imparatoriçe aynı gün, çok merak ettiği Sarayın hareminde Sultanın eşleri ve kızlarını ziyaret etti. Üçüncü gün atla İstanbul surları gezilip, elçiler kabul edildi. Nihayet Sultanla uzun bir görüşme ve akşam bir tiyatro temsili... Dördüncü gün Heıeke Hah Fabrikası ziyaret edildi, imparator ve maiyetine cömertçe halılar hediye edildi. Beşinci gün Sultan'ın resmi kabulü ve gala yemeği programı doldurdu. Son gün Imparatoriçenin doğum günü kutlandı. 22 Ekim 1898'de imparator ve ailesi Hayfa'ya hareket ettiler. İmparator bu arada, İstanbul'da Alman kolonisini kabul etmiş ve Deutsche Bank müdürü Dr. Siemens'le uzun uzun görüşmüştü. Görüşme sonunda Siemens, Anadolu demiryolunun Bağdat'a kadar uzatılma izninin alındığını öğrendi. İmparator Alman lisesini ziyaretden pek memnun oldu.[82] Buraya kadar İmparatorun gezisinin görünüşte olağanüstü bir niteliği yoktu. Nihayet dost bir ülkenin hükümdarı, Osmanh başkentinde tören ve tezahüratla karşılanmıştı. İmparatorun asıl Haçlı Seferi "Hohenzollern"yatı 25 Ekimde Hay- fa"da demirledikten sonra başladı. Yöneticileri, eşrafı ve ruhani reisleriyle bütün Suriye, İmparatoru görülmedik bir tantana ile karşıladı. Yol boyu resmi görevliler dışında, Katolik ve Protestan Alman Kolonisi kendisine eşlik ettiler. İmparatora yüksek rütbeli 127 Osmanlı memur ve askeri refakat ediyordu. Kendisini karşılamak için Hassa Ertuğrul Alayı önceden Hayfa'ya hareket etmiş, hepsine yeni üniformalar giydirilmişti.[83] 27 Ekimde Yafa'dan hareket etti, ve 29 Ekimde atla Küdus'e ulaştı. İmparatoru bu beldede bütün ruhani reisler karşıladı. O şimdi bir hacı rolündeydi. Ruhani reislerin hepsine bol bol ihsanlarda bulundu. Sadece protestanlaıın değil, katolik Almanların da İmparatoru olduğunu göstermek için, Katoliklerin ruhani reisi Kardinal *Piavi*'ye en yüksek nişanlardan biri olan *Rother Adler- orderı'i* tevcih etti.[84] Katolik misyon reisleri ise; "İmparatorun tarihi topraklan şereflendirmesinden kıvanç duyduklarını ve umutlarının arttığını" belirttiler.[85] İmparator hac seferi sırasında, Filistin Alman kolonisinin (Alman Yahudileri dahil) misyon reisleriyle ayrı ayrı görüştü, her birine vaad ve ihsanlarda bulundu. Ağlama duvarını, Rum kilisesini ve hatta Mescid'ul Aksa'yı bile ziyaret etti. 31 Ekimde Zeytin Dağındaki Alman kilisesini ayinle açtı. *(Er-löserkirche)* Bu Kudüs'ün en büyük kilisesi idi ve bir prestij anıtıydı. Sonra Hayfa'ya hareket etti. 12 Kasımda Beyrut'ta karaya çıktı. Buradan trenle 13 Kasım'da Şam'a geçti. Emeviye camiinde Selahad- din'i Eyyubi'nin mezarını ziyaret edip onun hatırasına bir ziyaret plaketi çaktırdı.[86] Şam'da yöneticilerin, "hoşgeldiniz" söylevlerine cevap olarak meşhur nutkunu verdi; "Burada bütün zamanların en kahraman askeri Sultan Selâhaddin'in mezarı önündeyim. Majeste- teleri Sultan Abdülhamit'e misafirperverliğinden dolayı teşekkür borçluyum. Gerek Majeste Sultan,

82 *J\ʳeuwider £eitung* "19 Okt. 1898 Nr. 245" tarihli sayısından

83 *ikdam,* 27 Cemaziyelcvvel 1316 (13 Ekim 1898) nüshası t. sahifc.

84 *Germania,* I. Nov. 1898 tarihli sayısından.

85 *jVorddeut.se/te Allgemeine £eitung,* 13 Nov. 1898 tarihli sayısından.

86 Al Tibavvi, *A Modern History of Syria,* MacMillan St Martinis Press, Edinburgh 1969, s. 193.

gerekse Halifesi olduğu dünyanın her tarafındaki 300 milyon müslüman bilsinler ki, Alman Impa- toru onların en iyi dostudur".[87] İmparator müslümanların koruyucusu (!) olduğunu böyle parlak bir şekilde açıklayarak gezinin asıl amacını sergiliyordu. 16 Kasımda Beyrut'dan hareket etti. Bu gezi ve imparatorun tutumu, Sultan Abdülbamit'de; Makedonya, Girit ve Ermeni meselesinde Avrupa büyüklerine karşı kendisini kayıracak bir koruyucu bulduğu kanaatini pekiştirdi.

Alman basını çok önceden bu geziyi tarihi bir olay ve siyasi bir atılım diye tanıtmıştı. Daha 1897'de; "imparatorun gelecek yıl- ki Kudüs gezisi, sadece oradaki pıotestanları değil, bütün küçük Asya'daki Protestanları çok sevindirecek ve onlara umut verecektir. Bu vakte kadar zayıf olan protestan cemaati artık güçlenecektir"[88] deniyordu, imparator açıkça ve kendiliğinden, Osmanh protestanları- nın koruyuculuğu rolünü üstleniyordu. Filistin'deki Alman misyon şefleri, daha geziden çok önce Berlin'e müracaat etmişlerdi. Örneğin Tempel tarikatının lideri Hoffmann; "imparator hepimizin kolonilerini ziyaret edip bize cesaret versin" diyordu.[89] Alman protestanları imparatorun Fransız Protestanlarına da iltifat etmesine hiç taraftar değillerdi. "Katolik veya Protestan, sadece Almanlar İmparatorun yardımına nail olmalıdır" deniyordu, imparator Kudüs'te Alman Yahudilerinin de kendisini karşılamalarını istemişti.[58] Önemli olan Filistin topraklarındaki Almanya kökenli kolonizatörlerdi. Özellikle bu geziden sonra Alman Dışişleri mütemadiyen kilise, okul, yetimhane gibi kurumlar için Kudüs ve Filistinde arazi alımı işlemlerine girişti. Hangi tarikat ve dinden olursa olsun, Almanya Filistin'e Almanca konuşan kalabalıkların yerleşmesini istiyordu.

Buna rağmen II. VVilhelm'in Kudüs gezisi, basında bazı tartışmalara da neden olmamış değildir. Milliyetçi-liberal bir Alman gazetesi olan *Badische Landeszeitung* Sultan Abdülhamit'i kasdederek; "Elleri Ermeni kanma bulanmış bir adamın elini imparator nasıl sıkacak? Bu gezide yatın kömür masraflarını haşmetmeab kendi tahsisatından mı, yoksa devlet kasasından mı ödüyor?" diye sert bir eleştiride bulundu. Resmi ideolojiyi savunan *Germania* bu yazıya; "budala şaşkın liberallerin zırvası" diye cevap verirken,[8]' bir başka liberal gazete aynı yazıya; "Ermeniler kendileri suçlu, Abdülhamit olmasa Türkiye ayakta duramaz. Akıllı bir diplomattır. Gerçekte başbakan da kendisidir. Sınırları dışında bile Halife olarak hürmet görür, imparatorun böyle bir Sultana misafir olması önemli olaydır"[9]® diye cevap verdi.

Dış dünyada imparatorun doğu gezisi herkesi endişeye ve hiddete şevketti. Papalık Wilhelm'in Katolik koruyuculuğundan hoşlanmamış ve Fransa'nın bu rolünü tanımaya devam

87 *a.g.e.,* s. 193-194.

88 *Berliner Nemle Nachriclen,* 3 Sept. 1897, tarihli sayısından

89 *A A A, Türkei,* 175 *d-Bd 1-2,* "Berlin, 2 Eylül 1897 tarihli" yazı.

edeceğini belli belirsiz hissettirmişti.[90] Kudüs'teki Britanya Konsolosu ise, yazdığı raporda; "imparatorun ziyaretinin ve bu ziyaret sırasında Osmanh hükümetinin kendisine gösterdiği itibarın, ve tanıdığı olağanüstü serbestinin, Alman imparatorluğunun saygınlığını artırdığını ve bu durumun Filistin'deki Alman nüfuzunun genişlemesine neden olacağını" bildiriyordu.[91]

imparator Filistin'de faaliyetde bulunan Alman misyonlarını teşvik etmiş, onların başarısı için uygun bir ortam hazırlanmıştı. Filis- tiıide "*Jerusdem* PeraVı-Kudüs Birliği", *"Evangelische Bımd*-Protestan Birliği", *Deutsche Orient* A/mz'on-Alman Doğu Misyonerleri Birliği" gibi Cemiy^r^etler 1890 lardanbeii faaliyete geçmişlerdi. Bu cemiyetler Alman Dışişlerinin desteği sayesinde, protestanlığı Filistin kadar, Osmanh Asyasmın oiğer yerlerinde ve hatta Rusya'da bile yaymaya başladılar. 2 Temmuz ıgoo tarihinde Rusya'nın ünlü klerikalist gazetesi ^*erkovniye Vedemosli*; "Almanların Filistin'de okulsuz şehir bırakmadıklarını ve Protestanlığın, Almanlar tarafından Rusya'da da fakir fukara arasında yayıldığını" belirtiyor... *gerkovniyo Vedemosti* devamla; "3000 cemiyet ve 40 milyon mark yıllık bütçe ve Filistin'deki 400 protestan misyoner ve 20 katolik rahible Almanya başarılı çalışıyor. Bizim Rusların da Filistin'de 23 Eıkek ve 1 kız okulu, 1 hastahane ve 4 sağlık ocağı var. Ancak Roma (Katolikleri kastediyor) ve Töton cemiyetleri üzerinde etkin olmak için çok güçsüzüz. II. YVilhelm Asya'yı sulh yoluyla fethetmek ve pancermanist yoldaşlarına enerji aşılamak için Kudüs'e gitti"[92] demekteydi.

İmparator Berlin'e döndüğünde kendisini karşılayan bakanlarına ve iş adamlarına, Sultan'dan kopardığı hediyelerin; Köstence-lstan- bul telgraf hattının inşa imtiyazının, ticari ilişkilerin yoğunlaşmasının, Anadolu Demiryollarının Bağdat'a kadar uzatılması ve bu konuda Deutsche Bank'a verilen imtiyaSın müjdesini veriyordu.[93]

Almanya uzmanlarıyla ve silah ticaretiyle Osmanh ordusuna, de- miryollarıyla Önasya'ya ve dolayısıyla siyasal ve sosyal hayatm her alanına nüfuz edecek döneme girmişti.

BÖLÜM II

OSMANLI ORDUSUNDA ALMAN KOMUTANLAR

1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı Osmanlı devleti için felâketle bitti. Böylece yüz senedir Osmanlı devlet adamlarının düşünce ve hareketine yön veren tüm reformların başlıca amacı olan "ordu"nun durumu yeniden güncellik kazandı. Savaşan ordunun mevcudunun yarıya yakını hemen hiç eğitim görmemişti. Silahların yetersizliği ve ilkelliği yanında, yeterli sayıda meslekten

90 *PRO-FO* 195, AV. 199-2005 "loOct. 1898 tarihli, Roma'dan Dışişleri Bakam Lord Salisbury'ye".

91 *PRO-FO* 195, Nr. 63-2028, "8 Njv. 1898 tarihli Kudüs Konsolosunun Dışişlerine Raporu" ve *FO*-78 Nr. 4936 "4 Nov. 189i tarihli raporda" İmparatorun 127 tane yüksek rütbeli Osmanh memurunun ve 200 adet silâih Alman denizci ve subayının refakatinde Kudüs'e gelmesi normal protokolün ötesinde biHüzenlemeydi" deniyor.

92 *Sankt PeUrsburger Z'üung,* No. 171: 2 idi 1900 3 Haziran tarihli "Zarkovniye Ve- demosti-Kilise Haberleri" gazetesinden..

93 Lothar Rathmann, *a.g.e.,* s. 76-77.

subay olmayışı, özellikle küçük komuta kademelerinin bilgisizliği dikkati çekiyordu. Gerek Balkanlarda, gerekse doğu Anadolu'da Rus ordularına gösterilen direnişin temelinde inatçı bir savunma ve fedakârlık duygusu yatıyordu. Osmanh ülkesinin içlerine kadar bir yabancı ordunun girememesinin bir nedeni de, yolların kötülüğü idi ki, aynı neden Osmanh Ordusunun da hareket kabiliyetini ve aşayişin sağlanmasındaki etkinliğini azaltıyordu.

Osmanlı-Alman Askeri İşbirliğinin Nedeni

1860'lardan sonra Büyük Friedrich geleneğini izleyen Prusya ordusu, memleketin kaydettiği teknolojik ve ekoncmik gelişme nedeniyle önemli atılımlar yaptı. Bu dönemde Prusya ordusu artık aktif bir ordu niteliğini kazandı. Diğer Avrupa devletlerindeki ücretli ordu (Ingiltere gibi) veya kura üsülüne dayanan ordu (Rusya ve Osmanlı Devletindeki gibi) geleneği terkedildi ve mecburi askerlik sisteminin yerleştirilmesiyle, daimi ordunun yanında ihtiyat ordusu da heran yararlanılabilen ve zaman zaman eğitimden geçen bir bölüm olarak önemli bir güç kaynağı oluşturdu. 1866'da Prusya ordusunun mevcudu 300.000 kişi idi. Fransa ile savaşın arifesinde bu sayı 1.200.000'e ulaştı.[94] 1870'lerde Alman imparatorluk ordusu sayıca Avrupa'nın en kalabalık ordusu değildi, ama etkinlik ve hareketlilik yönünden en çok çekinilen gücü olmuştu. Demiryollarının gelişmesi bu ordunun sevkiyatmı kolaylaştırıyordu ve demiryol yapımı görünüşte Alman iş çevrelerinden çok, askeri çevrelerin can-ı gönülden destekledikleri bir politikaydı. Bu durum ilerde, Bağdat demiryolunun güncellik kazanmasıyla da göze çarpacaktır.

Osmanh ordusunda ıslahat denince akla Almanya'nın gelmesi ilk defa olmuyordu. Daha III. Selim devrinde, Padişahın isteğiyle PrusyalI Albay *von Goetze* Türk topçu birliklerini denetlemişti. Kapıkulu askerini ortadan kaldırarak modern düzenli bir ordu kurmayı amaçlayan II. Mahmud da ister istemez Prusya ordusuna başvurdu. Tarihin akışı; Navarin baskını ve Yunan ayaklanması gibi olaylar nedeniyle Osmanlıları Prusya'ya muhtaç bırakmıştı. Prusya'dan istenen askeri heyet de 1836 da Moltke'nin başkanlığında gönderildi. İlk defadır ki bu heyetin üyeleri Prusya ordusundaki statülerini tamamen koruyarak Türkiye'ye askeri uzman göreviyle geliyorlardı. Bu heyetde Moltke'den başka üç yüzbaşı daha vardı[95]. Darmadağınık durumdaki Osmanlı ordusuna bu heyetin pek yardımcı olamadığını biliyoruz.

H.von Moltke (1836) ve *Kaehler* (1882) arasındaki dönemde, etkin ve düzenli bir Prusya askeri yardımı söz konusu değildir. Gelenler ya tek gelmişler veya ordularını tamamen terkederek Osmanh hizmetine girmişlerdir. Ama Alman silâh sanayiinin daha o zamanlar

94 M.E.Yapp. "The Modernization of Middle Eastern Armies in the I9th Century A Comparative View", *\Var and Technology iı the Middle East.* Edit V.J. Parry- M.E. Yapp, London-Oxf. Univ. Press, 1975, s. 339.

95 Türkiye'ye Alman askeri yardımı konusunda, sadece Alman kaynaklarını inceleyerek en değerli toplu çalışmayı hazırlayan Jehuda VVallach'dır. Bkz. *Bir Askeri Tardımın Anatomisi,*

Türkiye pazarına sızdığı anlaşılıyor.[96] Türkiye'de Alman askeri uzman ve komutanları asıl 1880'lerden itibaren arz-ı endam edecektir ve bu durum 1918'e kadar da gittikçe artan bir Alman nüfuzuna paralel olarak gelişecektir. Bu dönemde Almanya'da askerlik, Moltke ve Goltz gibi askerlerin propagandasını yaptığı tüm milleti silâh altında tutmayı amaçlayan militarist bir dünya görüşüne dayanmaktadır. Sultan II. Abdülhamit'in saltanatının ilk yılları ordunun ıslahı sorununun varlığıyla başladı. Padişah ordunun ıslahını ele aldığında, Alman otoritaryanizminin orduda politikayı da önleyeceği fikrindeydi.

1880'den evvel Osmanh ordusu çağdaş tekniği ve askerlik bilgisini; bağımsız ve muhtelif milletler ordularından kopmuş, hatta kimisi fslâm dinine girmiş subaylarla elde etmeğe çalışıyordu. Berlin Kongresinden sonra ortaya çıkan panik havasına kadar, Osmanlı ordusunda modern fngiliz, Fransız, Prusya sistemleri geleneksel Osmanh sistemiyle bir arada yaşamıştır. Bu tarihten sonra Osmanh ordusu artık Alman genel kurmayının stratejisine, onun tayin ettiği subaylara ve Alman endüstrisin n silahlarına bağlanıp, gittikçe Alman askeri sistemiyle bütünleşen bir ordu olmaya başladı. 1877-1878 Savaşı Türkiye'de bir anlamda yeni bir dönem başlattı. 1891'de 19 milyon Osmanlı lirası tutan bütçenin yarıdan fazlası orduya ve bahriyeye ayrılmıştı[97]. (6.100.000 Orduya, 1.250.000 zabtiyyeye, 600.000 Tophane ve 600.000 Bahriyyeye) Bu durum gerçekten bir panik sonucu doğmuştu, Osmanlı devleti yaşama şansını yapacağı reforma bağlamıştı.

XIX.yy. da Almanlaşma sadece Osmanh ordusuna musallat olan bir süreç değildi. Aynı olayı Avusturya yaşamaktaydı. Rusya
XVIIIyüzyıldan beri yaşıyordu. Hatta küçük Balkan devletlerinin bir kısmı da bu sürecin içine girmişlerdi. Ancak bu orduların bazıları bu sistemi benimserken, esaslarını anlayabilmiş ve kendi gereksinmelerine göre geliştirebilmişlerdi.

Osmanh ordusu ise bu sistemi yüzeyde taklit etti ve Prusya askeri tekniğini tam anlamıyla benimseyip uygulamadı. Esasen Alman genelkurmayı bu orduyu; fedakar, dayanıklı kolayca harcanıp, ateşe sürülebilecek askerler olarak düşünüyordu. Almanların bu niyetini 1914-1918 büyük savaşı kanıtlayacaktır.

Askeri Uzmanların Gelişi

1880 Mayısında Padişahın Alman Büyükelçisi von Hatzfeld'e bu konuyu açmasından sonra, Bismarck bu konuyu Viyana'daki müttefiklerine danıştı. Avusturya komutanları; "Osmanh

96Çev. Fahri Çeliker, Genelkurmay Harp Tarihi Başk. Ankara Gn. Kur. Basımevi, 1977 s. 9-14. Alman askeri heyetlerinin Osmanlı Ordusundaki faaliyetlerini en iyi inceleyen bu eserdir. Ancak sadece Alman kaynaklarına dayanıyor. Bu nedenle bu bölümde Osmanlı arşivinin getirdiği yeni bilgiler sergilenip, tekrardan kaçınılacaktır.

97M.A.Griffiths, *The Reorganization of the Ottoman Army Under Abdulhamid II* (18801897) PhD. Univ. of California, Los Angeles, 1966. s. 85.

ordusunun Almanlar tarafından eğitilmesinde bir sakınca görmediklerini, zaten Osmanlı ordusunun bu yardımla çok kuvvetlenemiyeceğini" açıkça belirttikten sonra, subay heyetinin gönderilme hazırlıklarına başlandı[98] Berlindeki Osmanlı büyükelçisinin 24 Aralık 1882' de bildirdiğine göre, Bismarck; "Osmanlı devletinin sivil ve askeri uzmanlar konusundaki isteğinin, derhal en iyi uzmanların gönderilmesiyle yerine getirileceğini" bildirmişti®.

Önceden de belirttiğimiz gibi Padişah'm 1880 Temmuzun da Berlin'e gönderdiği bir listede istenen askerler ve sivil memurlar, özel bir sözleşme ile Osmanlı hizmetine girdiler. Burada belirtilmesi gereken husus, Osmanlı çıkarları aleyhine hareket eden subay ve memurların sadece hizmetten çıkarılabileceğiydi . Osmanlı üniforma ve rütbelerini taşımalarına rağmen, askerler Alman askeri Ceza Kanunu, sivil memurlar da ilgili Alman kanunlarına tabi idiler ve kendilerine Osmanlı makamlarının uygulayabileceği bir yaptırım yoktu. Alman subayların; Alman ordusundan istifa ederek mi, yoksa Almanya'daki durumlarını muhafaza ederek mi Osmanlı hizmetine girecekleri sadece Alman başbakanı ve harbiye nazırı arasında bir sorun olmakla kalmadı, Ingiliz Avam Kamarasında da tartışma konusu oldu. Genelkurmay Başkanı H.von Moltke, Türkiye'de geçmişteki kendi tecrübelerine dayanarak; "subayların Alman ordusu ile ilişkilerini kesmemelerini, bu sayede en iyi uzmanların gönderilebileceğini ve bunun da Osmanlı ordusundan çok Alman ordusunun işine yarayacağını belirterek, Osmanlı üniforması giyseler de, Alman subayı olarak İstanbul'a gönderileceklerin, Almanya büyükelçiliğine bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmelerini" istedi. Bu görüş sonunda kabul edildi ve 11 Nisan 1882 de dört subayın (Albay *Kaehler,* Piyade Yüzbaşısı *Kamphövener,* Topçu Yüzbaşısı *von Hobe,* Dragon alayından Yüzbaşı *Ristow*) gönderilmesi için izin çıktı. Bu subaylar gelişlerinden sonra üç ay içinde hizmete devam edip etmiyeceklerini bildireceklerdi. Şartları beğenmeyenlerin Alman ordusune dönebilmeleri için, üç ay maaşlı izin almış sayılıyorlardı.[7] Albay Kaehler üstün bilgili bir subay olarak tanıtılıyor ve heyet başkanı olarak danışmanlık hizmetlerinde kullanılabileceği belirtiliyordu. Albay *von Kaehler* gelir gelmez Osmanlı ordusunda Mirliva rütbesi ile göreve başladı ve *von Kaehler Paşa* oldu. Alman imparatoru da bunun üzerine onu Alman ordusunda tümgeneralliğe yükseltti. Bu açık arttırma sonucu von Kaehler Paşa Osmanlı Feriki yapıldı ve Padişah Yaverliğine atandı. Albay olarak gelişinden üç yıl sonra 1885'de öldüğünde Osmanlı müşiri (mareşal) idi. Kendisiyle gelen diğer üç subay ise ilk elde Miralay (Albay) yapılmışlardı. Türkiye'de hızla rütbe tırmanmak Alman ordusunda da çok geçmeden bunun eşdeğeri rütbelere yükseltilmek cazip bir yoldu. Gelenler için Osmanlı ordusu yeni hayat ve istikbal demekti. Bir müddet sonra çok çabuk bunun cazibesine kapıldılar. Kaehler gelişinden üç yıl sonra İstanbul'da öldü. Ama ölümüne kadar, kısa süren danışmanlığı boyunca Alman silah fabrikalarına Osmanlı ordusu tarafından ilk yüklü siparişleri verdirmek için didindi durdu. Zamanla Osmanlı ordusu,

98 VVallach, *a.g.e.,* s. 26.

Alman silâh fabrikatörlerinin en iyi müşterisi olacaktır. Almanya'dan silah ithalatı özellikle von der Goltz'un gelişinden sonra daha da artacaktır.

Osmanh ordusuna giren bu subaylar kendilerini burada sadece akıl öğretip, emir vermekle yükümlü sayıyorlardı. Üniformasını taşıdıkları ordunun gelenek ve kurallarına uymamaları nedeniyle danışmanlıkta pek yararlı olamamışlar ve Türk komutanlarla anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Özellikle Alman subaylarının tutumundan, eğitim yöntemlerinden ve davranışlarından pek hazzetmediği anlaşılan Gazi Osman Paşa'dan Kaehler şikayet etmekte, onu kıskançlık, tembellik ve çıkarcılıkla suçlamaktan çekinmemektedir.[8] Esasen bu adamlar Osmanlı subayı ünvanmı ne kendileri kullanıyor, ne de öyle nitelendirilmeğe tahammül edebiliyorlardı.[99] Von Kaehler Paşa 1813-1860 dönemindeki Prusya ordusunun örgütlenmesini örnek alarak, uzun ve ayrıntılı bir reform projesi hazırladı. "Tembellik ve lakâydilerini" her fırsatta tekrarladığı Türklerin bu projeyi uygulamaya koymamasından çok şikâyet ediyordu. Halefi von der Goltz Paşa ise "raporun şarkhlar için ayrıntılı ve uzun" olduğunu söylüyordu.[1®] Ama eğitim görmüş subay ve assubayı çok az olan, asker toplamak için yeterli bürokratik örgüt ve sisteme sahip olmayan, ulaşım koşulları ilkel düzeyde bulunan geniş bir ülkede bu projenin uygulanabileceği herhalde çok şüpheliydi. Bundan başka Alman reformcuların önerileri de birbirleriyle çelişik şeylerdi ve bu da ev sahiplerini kuşkuya iten nedenlerden biriydi. Gelenlere sağlanan parasal olanaklar, herşeyden önce düzgün maaş alamayan Osmanlı subaylarını haklı olarak öfkelendirdi. Gelenler daha ilk anda sözleşmede belirtilenden fazla maaşla, madalyalar ve rütbelerle taltif ediliyorlardı. Üç günde yüzbaşılıktan albayhğa yükseltilen *von Hobe* için, Padişah bir de ev tutulmasını emretmişti.[11]

Alman subayların ilk andaki sıcak karşılamanın hemen ardından gelen, yabancılara karşı kuşku duygusunu anlamadıkları anlaşılıyor. Çoğun işlere karıştırılmayan, tavsiyeleri hasır altı edilen (zaten yapılan önerilerin gerçekleşme imkânı da sınırlıydı) bu subaylar az zamanda iş görmekten ümidi kestiler ve işi; "geleneksel Türk tembelliğiyle baş- edilemiyeceği" biçiminde açıkladılar. Çoğu Türkçe öğrenememişti, ev sahipleri arasında almanca bilen de olmadığından, kimi zaman yetersiz fransızcalarıyla iş görmek durumundaydılar. Geleneğinden haberdar olmadıkları bir ordunun komutanlarıyla anlaşmaları mümkün olmadı. Evsahipleri giileryüz ve güya ilgiyle önerilerini dinliyor, Prusya ordusuna has amirane ve katı tavırlarına tahammül ediyorlardı. Ama önerilerin uygulanması geçiktiriliyordu. Askerlikten yeterince anlamayan Padişah, bu konularda sözü seçkin Türk komutanlarına bıraktığından, Prusya subaylarının Padişaha doğrudan sundukları raporlar da etkili olmamıştır. Genellikle araştırıcılar; Padişahın sözde vc gösterişte askeri ıslahat yanlısı olduğunu, gerçekte ise modernleşen bir ordudan politik

99 *AAA Türkei* 139, *Bd.* 12-13 ᵛ9'ᵃ 25.^.9405. "18. 5. 1908 tarihli elçilik raporu"na göre: 1908 Haziranında Coburg-Gotha Dükü ve Düşesinin İstanbul'u ziyaretlerinde, Sa

nedenlerle çekindiğini ve bu yüzden reform tedbirlerini hasıraltı ettiğini yazarlar.[100] Bunu kanıtlamak için kullandıkları belgeler, ön planda Alman subaylarının mektupları ve hatıratıdır. Soruna Osmanh ordusunun yapısı ve devletin mali gücü açısından bakıldığında, Alman subayların önerilerinin uygulanamayış nedenleri açığa çıkacaktır. Hazırladıkları her askeri raporda, önerdikleri tedbirler korkunç bir mali yük yaratacak nitelikteydi. Tüm yabancı uzmanlar gibi bulundukları ortamı inceleyip, öğrenemeden hazır reçeteler öneren Alman subaylarının başarısızlığında bu gerçeği görememelerinin büyük payı vardır. Türk meslekdaşlarıyla geçinemeyen Alman subayları, rütbesiz askerle de iyi komuta ilişkilerine giremedilr.
1911Martında von *Schlichting* adh bir üsteğmen teftiş esnasında tüfekle bir neferin kafasına vurduğu için nefer ona ateş edip ağır yaralamıştı.[101] Bu tür sorumsuzluklarına rağmen, Alman subayları hiçbir ceza ve kınama görmüyorlardı. Bir müddet sonra dişe dokunur bir çalışma yapamayacaklarını anlayan Almânlar, maaş ve rütbe derdine düştüler veya von der Goltz'un yaptığı gibi, Osmanh askeri sırlarından elde ettiklerini, ordunun durumunu ve politik hayatı günü gününe Alman Harbiye ve Hariciye nazırlarına rapor etmekle yetindiler.[14] Reformcu subaylar maaşlarını arttırma derdine düştüler, Sık sık hizmeti bırakma tahdidiyle buna muvaffak da oldular. Padişah Alman İmparatorluğuyla dostluğunu devam ettirmek için, pek de birşey beceremeyen bu subayları ne pahasına olursa olsun, elinde tutmak istiyordu.

Osmanh ordusundaki hizmetten kolayca yükselmeleri için yararlanan bu uzmanlar; bir müddet sonra bu nedenle kendi aralarında da çatışmaya düştüler. 1894'de çoktan Paşalığa yükseltilmiş olan *von Ho-* fo'nin büyükelçilik dragomanı *Baron von Testa* ile arası açılmıştı. Ekini 1894'de Baron Testa bu kavgadan galip çıktı ve Hobe ailesi ile birlikte Türkiye'den ayrıldı. Kendisini büyükelçiliklerden ve Osmanh ordusundan uğurlamaya gelenler vardı, ama Alman büyükelçiliğinden kimse yoktu.[15] Kendisine düşmanlığı olan *Baron Testa nm* ve yandaşlarının von Hobe'nîn tardedilmesi için ciddi bir sebeb ileri sürmekten ziyade, Berlin'e bir takım dedikoduları rapor ettikleri görülüyor. Bu dedikodular; Hobe Paşa'nın "*Oberstallmeister SeinerMajestet des Sul-* ta?w-(Emir-i ahur)" ünvanını kullanıp kart bastırması, evinde hep Fransızca konuşması, Türk üniformasını devamlı giymesi gibi sudan şeylerden ibaretti[102]. Ancak kendisini büyükelçi *von Radolin* de tutmadığından, rütbesi yükseltilerek Alman ordusuna dönmek mecburiyetinde kaldı.

Alman subayları çalışmalarında ne kadar başarısız ve gayri- memnun iseler, Sultan Abdülhamit'in cömertçe sunduğu ünvan ve pa- radanda o derecede menundular. Esasen kendi aralarında ve özellikle büyükelçilik yetkilileriyle olan çatışmalarının nedeni buydu. Osmanh

100 *a.g.e.,* s. 38-45.
101 *a.g.e.,* s. 92.
Berliner Tageblatt, 2 Okt. 1894" tarihli sayısından
102*AAA, Türkei* 139; Bd. 15—16 IV-117. "3 Sept, 1894, "Rcichskanzlcr Caprivi'ye elçi prens Radolin'in raporu".

başkentinde ünvan ve nişanlarla büyüdükçe, Alman elçiliği yetkilileri karşısında da kendilerini ağırdan almaya başlamaları doğaldı. Bu durum Osmanlı subayları arasında da homurdanmaya sebeb olmuştur. Örneğin ilk gelenlerden yüzbaşı *Kamphövener* 1897'de artık müşirdi. Üstelik kendisine padişah bir de "yaver-i ekremlik" Unvanını vermişti. Türk müşirlerine bile kolay verilmeyen bu ünvanı taşıyan Kamphövener, aynı rütbeyi taşıyan Serasker Gazi Osman Paşa ile aynı hizada yürüyor, törenlerde at üstünde ve ön safta yer alıyordu.[103] Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ile aynı safta yer almak için, Kamphövener'in Osmanh ordusuna ne gibi büyük hizmetler yaptığı bilinmiyor. Muhtemelen Padişah, dış dünyaya karşı Alman İmparatorluğu ile olan sıkı dostluğunu ve askeri yardımı göstermek istiyordu.

Ancak Alman askeri yardımının sadece Osmanlılara tahsis edilen bir nimet(!) olmadığı çabuk anlaşıldı. Berlin'deki Osmanh büyükelçisi Tevfik Paşa; Ekim 1900'de Yunanistan ordusuna eğitim için Alman subaylar gönderildiğini haber veriyordu.[104] Bulgaristan'da da Alman etkisinin varlığı gözönüne alındığında, Osmanh Hükümetinin Alman askeri yardımına boşuna güvendiği anlaşılıyordu.

Colmar von der Goltz

Kaehler'in ölümünden sonra Padişah, *Colmar von der Goltz*'u olağanüstü yetkilerle Alman reform grubunun başına getirdi. Bilgili bir asker olmasına rağmen, Alman Genel Kurmayında pek sevilmeyen Goltz bu görevi kabul etti.

Goltz'un çalışması Türkiye'de önemli engellerle karşılaştı. Yabancı bir uzmana ne kadar yüksek rütbe ve ünvanlar verilse de, güven tam değildi. Bunumla beraber Goltz özellikle genç subayların eğitiminde etkin rol oynadı. 12 yıllık ilk çahşma döneminde, Harbiye Mektebinde ders kitabı olarak okunmak üzere, 4000 sahifeden fazla Türkçe broşür ve ders kitabı yayınladı.[19] Özellikle eğitim gören genç subaylar ve subay adaylarını etkilemeyi bildiğinden, bu gruplarda Alman hayranlığı yarattı. Kasım 1895'de Almanya'ya dönene kadar kontratı üç kere uzatıldı. Goltz Paşa 1908 devriminden sonra tekrar çağrılacaktır. Alman yetkililerinde dediği gibi: Osmanh ordusunun durumu hakkında Alman askeri makamlarına günü gününe bilgi vermekten çekinmeyen bir reformcu idi."[105] Von der Goltz Paşa ordudaki görevini politik oyunlar için de kullanan bir müşavir idi. Goltz'un, büyük devletler arasındaki denge politikasına oynayan Padişahı, kesinlikle Alman tarafına çekmek için bazı ilginç girişimlerde bulunduğu görülüyor. 16 Ekim 1899'da *Waldersee*'ye yazdığı ve ele geçirilerek Türkçeye çevrildiği anlaşılan mektubundaki ifade Sultan Abdülhamit'i çileden çıkarmak için yeterliydi. Sultan bu adamı dış dünyaya gösteriş

103 *Frankfurter Zeitung,* "14 Dez. 1897" tarihli sayısından.

104 *BA. Tld. Em. Kısım* 36. Nr. 2586, *Z^a,f* <4*B-XVI,* "Berlin Büyükelçisi ile Muhaberat" 14Teşrinevvel 1316.

105 *a.g.e.,* s. 75.

yapmak için tutuyor ve tabii ki yakından izletip girişimlerini engelletiyordu. Goltz mektubunda[106]: “Rusya ve Fransa Alman İmparatorluğu aleyhine Padişahı kışkırtıyorlar. Padişah ise kararsızlık içindedir.” diye durumu özetliyordu. Mektubun bir başka yerinde bir ayaklanma tertıb ederek Sultan’a bu konuda baskı yapmak için; “Ben işin mümkün olduğuna inanıyorum ve Alteslerine temin edebilirim ki, İstanbul’da bulunan askeri kıtalar arasında hoşnutsuzluğu tahrik edebilecek durumdayız. Sadece bununla kalmayıp, evvelce mavzer tüfekleri işinde bize çok faydalı olan R. Paşa’dan ve sonra M.Paşa ve H.Paşa’dan müessir şekilde yardım görebiliriz. Altesleri bu adamları tanıyorlar ve kamulaştırılan mülklerinin meblâğını, emirleri gereğince kendilerine iki kere ödemiş olduğumu da biliyorlar. îrsalâtın (gönderilecek para) yenilenmesi kâfi gclecektir ve bu usul sayesinde Alteslerine adlarını biraz önce hatırlattığım zevatın kesin ve çok önemli yardımlarının sağlanacağından eminim. Topçu ve piyade kuvvet komutanları da kendi sahalarında hareketsiz kalmayacaklardır. Bir resmi geçit günü askeri kıtalar arasında herhangi bir isyan hareketini kışkırttığımız anda, yatıştırmak için derhal müdahale edeceğim ve dostlarımız tarafından tesir ve telkin altında bırakılacak olan Padişaha böyle ciddi bir isyan karşısında ancak Alman hükümetinin faydalı ve kendilerini korumağa muktedir tek devlet olduğunu göstermek hususunda durumdan faydalanıp, *Padişahtan bir ittifaka muvafakatlerini elde etmeği başarınsam,* böyle bir halden şüphe- leneek Rusya’nın, alacaklarının derhal ödenmesini talep etme ihti- timalini de derpiş eylemek lüzumunu, Alteslerine açıklamağa mecbur olduğumu bildiririm.

Bu hareketi birkaç haftada uygulayabilirim. Buna müteallik katî teferruatı size derhal göndereceğim. Birçok generaller bizim dostumuzdur ve kararlaştırılan parayı muntazam almaktadırlar. Bize yardıma hazırdırlar. ” Goltz’un bu gibi girişimleri görünüşte başarısızlıkla sonuçlanmış veya Berlin’den iltifat görmemişse de, Osmanlı ordusunun eğitimi, stratejisi ve donatımı itibariyle Alman Genelkurmayıyla gittikçe bütünleşmesinde onun rolü büyük olmuştur.

Faal, çalışkan ve zeki bir askeri uzman ve siyasi istihbaratçı idi.
O kadar ki yerine getirdiği işlevin devamı için, o ayrılır ayrılmaz Alman büyükelçiliğinde Harbiye ve Bahriye ataşelikleri kurulması gerekti.

Reformcuların içinde Osmanlı ordusunu en iyi tanımayı başaran ve Osmanh komutanlarını etkileyebilen tek kimse olduğu anlaşılıyor. Goltz Paşa’nm kaleme aldığı sayısız İslahat layihası uygulamaya konduğunda, daima önemli silah siparişleri ile sonuçlanıyordu. Geldiği nin dördüncü yılında kaleme aldığı bu tip raporlardan birinde, gene Boğaziçi ve Çanakkaledeki istihkâm ve bataryaların onarılıp yeni toplarla donatılmasını öneriyordu.[107] Pek tabii bu toplar

106 *BA Tld. Evr. Kıs.* 15~*Z*ar*f* 74-81, “16 Teşrinevvel 1889 tarihli Goltz'un VValdersee’ye Fransızca mektubu ve çevirisi.”

107 *BA Tld. Evr. Kısmı* 15, 74/81. “16 Teşrinevvel, 1889 tarihli Fransızca mektub ve çevirisi “Bkz. Ek.I. Von der Goltz, *Denkıvürdigkeilen,* s. 124-125.

Krupp'a ısmar- lanacaktı. 1882'de Krupp'a 1.206.987 lira değerinde top ısmarlanmasının nedeni Goltz'un ısrarı idi.

Von der Goltz Paşa *Moltke* gibi bir efsane haline geldi. II. Meşrutiyet devriminden sonra, başa gelen yönetim de onu tekrar çağırmak için ısrarlı bir faaliyete girişti. Mahmud Şevket Paşa Alman büyükelçisinden defalarca Goltz'un gelip gelmiyeceğini sordu. *Von Strempel* (İstanbul'daki Askeri Ataşe) ve Alman Genelkurmayı Goltz'un Türkiye'ye dönmesi taraftarıydı. Goltz birinci büyük savaş içinde de geldi. 1916'da Mezopotamya (Irak) da öldü. Türk dostu olarak tanıtılan bu komutanın, dostlukla ilgisiz davranışlara ve fikirlere sahip olduğu açıktır. Sadakat yemini ettiği Alman imparatoruna ve ordusuna bağlıydı. Türk dostluğu da Osmanh ordusundan edindiği maddi, manevi çıkarları ve Almanya ile bu orduyu bütünleştirebildiği ölçüdedir. Goltz'un Türk savunma sistemine vermek istediği biçim, Almanya'nın Balkan politikası ile de uyum halindedir. Balkanlardaki savunma sisteminin Avusturya-Macaristan'a karşı değil de, diğer Balkan devletlerine karşı düzenlenmesi fikrini kabul ettirmeğe çalışmıştır.[108] Bu Bismarck'ın *Avusturya ile Birlikte Almanya* politikasına uygundur ve Balkan uluslarının arasındaki düşmanlığı kurumlaştırarak hepsi üzerinde toptan nüfuz kurmayı amaçlamaktadır. Von der Goltz sınırsız ihtirasını Berlin'de tatmin edemeyip, Osmanh ordusuna yönelen Alman subaylarının tipik ve başarıh bir örneğidir. Prusya Genel kurmayında, ileri sayılan fikirleri ve bağımsız kişiliği dolayısıyla sevilmeyen bu asker, pek sevildiği Türkiye'den memnun olarak ayrılmadı. Birinci büyük savaşta ise, *Liman von Sanders* tarafından devamlı bir komuta mevkiine getirilmesi engellendi. Osmanh subaylarına karşı beslediği olumsuz duygulara rağmen, von der Goltz diğer Alman subaylarından farklı bir reformcu idi. Avusturya Askeri Ateşesi von Gieslingen'in dediği gibi; "Alman heyeti içinde Türkiye'yi ve Türkleri en iyi anlayan yahut yegâne anlayan o idi."[109] Bu nedenle etkili bir uzman ve öğretmen oldu.

Türk Subayları Almanyada

Sultan Abdülhamit reform için Alman subaylarını çağırırken, bir yandan da Osmanh ordusundan bazı subayları eğitim için Alman ordusuna göndermek niyetindeydi. Daha 1883'de Kaehler gelince ona bu konuyu açmış ve girişimde bulunmuştu. Berlin'de Bismarck; Türk subaylarının gelmesine karşı çıkmamakla beraber, bunların Alman üniforması ile eğitim görmelerine taraftar olduğunu bildirdi.[110] Böylece bir grup genç subay Berlin'e gönderildi ve bu gelenek devam etti. 6 Aralık 1895'de Berlin'deki Osmanlı büyükelçisi A. Tevfik Paşa, Alman dışişlerine, gelenlerin 19 kişilik bir üstesini sunmuştu. Bu 19 kişi den başka beş tane de askeri

108 *BA Tld. Evr. Kıs.:* 1%~*Z*ar*f* 74/81 "16 *Teşrinevvel* 1889 tarihli YValdersee'ye yazdığı mektub tercümesi".

109 Wladimir Giesl, *Z*we> *Jahrzente im Nahen Orient*. Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1927, s. 46-59,

110 Wallach, *a.g.e.,* s. 51-52.

doktor vardı. Gelen subayların muhtelif alaylara dağıtıldığı anlaşılıyor.[111] 21 Nisan 1900'de Alman büyükelçisi M. von Bieberstein, Berlin'e yazdığı raporda, Sultanın, memnuniyetini şöyle bildiriyor; "Bugün Majeste Sultan beni kabul etti ve Türk subaylarının Alman ordusunda eğitim görmelerine müsaade edildiği için teşekkürlerini bildirdi. Böylece istikbalde subay kadrolarının iyi eğitilmiş olacağını,[112] söyledi". Ancak eğitim için subay göndermenin gerçekten yaraılı sonuç sağlayıp sağlamadığı bir diğer sorundur. Von der Goltz Paşa Ekim 1889'da Almanya'ya yazdığı raporda: "Almanya'ya gönderilecek Osmanh subaylarının *haşmetin İmparator* hazretlerine olan sadakatlerine göre mi, yoksa öğrendikleri ile kendisine yardıma hazır ve fikren mutabık olanlar arasından mı seçilmesi gerektiğini" soruyordu.[113] Anlaşılan gönderilenlerin askerlik sanatına olan kabiliyetlerinden çok, Alman hayranı olmalarına dikkat ediliyordu.

Alman ordusuna, eğitim için subay gönderilmesi fikri, belki orduda başlayan Almanlaştırma veya Alman yakınlaşması programının en yararlı yanıydı. Ancak gerek liyakatli subay seçiminde titiz davra- nılmaması, gerekse gidenlere gerçek eğitimden çok Alman ordusunun görkeminin gösterilmesiyle yetinilmesi bu uygulamadan iyi sonuç sağlanamamasının nedenidir. Bizzat Sultan Abdülhamit; "Giden paşazadelerin askerlik mesleğini öğreneceklerine, eğlence ve sefahat ile vakit geçirdiklerini, sonra da gelip kendini beğenmiş bir tavırla arkadaşlarını ve ihtiyar komutanları küçümsediklerini" kaydederek yakınıyordu.[114] Bu işin dış dünyaya karşı bir dostluk gösterisi olduğu açıktı. Gidenlerin bazıları, Sultan'm yanındaki Alman reformatörlere yaverlik verildiği için, Alman İmparatoruna yaver olarak atanıyor veya hassa alayına alınıyordu. Kimi de sadece Alman hayranlığı sağlayacak bir gezi ile dönüyordu. Bu subaylar sonraları Osmanlı ordusunda Almancı akımın başını çektiler. İyi subay olanı yoktu, ama kötü politikacılık yaptılar.

Almanya ile Silah Ticaretinin Gelişmesi

A'man askeri heyetlerinin talim ve eğitim alanında Osmanh ordusunu ne derece modernleştirdikleri sorusu tartışılabilir. Ancak tartışılamayacak bir konu, bu heyetlerin gelişiyle birlikte Ruhrdaki Alman silah fabrikalarının depolarındaki malların, Osmanh ordusunun alımlarmda ön sıraya yükselmesidir. Von der Goltz 1885'de Krupp fabrikalarından 500 kadar ağır topu Osmanh Ordusuna aldırttı. Ertesi yıl 426 sahra topu ve 60 havan topu ve drednot daha alındı. 1887'de yarım milyon karabina ve tüfek, *Mauser* ve *Loevue* firmalarından alındı.

111 *AAA Türkei* 142 / *No.* 1 *Bd.* 4-5 "13 September 1899 tarihli" Beş askeri doktor dışında şu 19 kişinin ismi vardır. *Binbaşı-.* (Vize majör) = Feyzi, Ali Kemal ve Fettah Beyler *Yüzbaşı:* Mehmet Bahir, Namık, Naşid Beyler *Üsteğmen:* Ahmed Gazali Akif, Ahmet Ali, Ali Beyler, *Süvari-,* Esad, Fahir, Faik İsmail Beyler, *Teğmen:* izzet ve Hassan Beyler *Üsteğmen:* Mehmet Emin, Salih, Cemal Beyler....

112 .1/1,î *Türkei* 142/JVh.1 *Bd.*2-3, "April 1300 von Marschall zum Ausvvaertigen Amt".

113 *BA Tld. Evr. Kıs.* 15-74 / 81. "16 Teşrinevvel 1889 tarihli tercüme".

114 Sultan Abdülhamit, *Siyası Hatıratım,* Hz. Ali Vehbi Bey. Hareket Yayınları, s. 74.

İmparator II. Wilhelm'in ilk gelişinden (1889) sonra 5,9 milyon mark, 1893'dc 13,1 milyon mark, 1894' de 6 milyon, 1895'de 12,2 milyon marklık silah sipariş edildi. Bu siparişler her yıl önemli meblağlar ödenerek tekrarlanıyordu. Siparişler Fransız ve İngiliz firmalarını Osmanh pazarından tasfiye etti.[30] 1894'de İstanbul'daki ABD maslahatgüzarı, YVashington'da dışişlerine yazdığı raporda bu durumu tekrarlıyor; "Krupp ve Mauser firmalarının bu pazar egemenliklerini pahalı ve bazen kalitesiz mal satımıyla istismar ettiklerini de" ilave ediyor.[115] Mauser, Löwe, Krupp firmaları arşivlerinin araştırmacılara halen açılmaması bu konuda daha kesin rakamlar elde etmeyi önlemektedir.

Esasen Almanya'nın reformcu subaylar yollamağa devam etmesinin başlıca nedeni, silah ticaretini ayakta tutabilmekti. Reformcu Goltz Paşa silah fabrikatörlerinin kazancına yarayacak önerilerinden dolayı *Ludıvig Löve* tarafından bir tomar hisse senediyle taltif edildi.[52]

Dönem içinde Tophanede Martini taklidi tüfekler yapılabiliyor, gene Baruthanede barut imal edilebiliyordu. Bu sanayinin İslah edi lip geliştirilmesi gerekirken, Alman silahlarının istilasıyla yerinde saydığı ve Sultan Abdülhamit'in de, sadece bu sanayii geliştirme temennisi ile yetindiği görülüyor.[116] Padişah Almanya'dan silah mubayaasına dur demeksizin bu işi adeta Alman ittifakının bir bedeli olarak sürdürmüş, Alman danışmanları adeta silah fabrikaları komisyonculuğuna teşvik etmiştir. Ferik Kamphövener Paşa izne giderken kendisine *Loch* fabrikasına sipariş edilen tüfeklerin kontrolü görevi verilmiştir.[34] Ordunun Almanya'dan alacağı silahların gene Alman subaylarına kontrol ettirilmesinin nasıl sonuçlanacağı açıktır. Silah siparişlerinin Alman endüstrisi tarafından her zaman için namuslu bir biçimde karşılandığı söylenemez. 15 Ağustos 1900 de Berlin'deki büyükelçimiz, ısmarlanan fişenklerin bozuk olduğunu rapor ediyordu.[117] Balkan bozgunu ve birinci büyük savaşa giriş gibi olaylar, Alman askeri heyetinin üye sayısını arttırdı. İstanbul'daki Avusturya-Macaristan askeri ataşesi *Pomiakovuksi,* büyük savaş başında Osmanh ordusunda kırkı aşkın Alman subayının görev gördüğünü bildiriyordu.[36] Artan subayla birlikte silah ve malzeme siparişi de arttı.

Jandarma ve Donanmada Alman Reformcular

Jandarmanm ıslahında Osmanlı ordusu Fransızlardan yararlandı. Bir ara Italyanlardan da yararlanılması planlanmıştı. Almanyanın bu konuda tecrübeli ve öğretici bir sisteme sahib olmadığı biliniyor. Buna rağmen 1909 yılında *von Rüdgisch* Kosova, Selanik ve Manastır bölgesinde Jandarmayı ıslah etmekle görevlendirilmişti.[37] Makedonya, ıslahatı uluslararası bir

---

115 *NAUS Despatches from US Ministers to Turkey,* M 46, Roll 56 "Political Situation of Turkey-October 29 th 1894, s. VII Confidential".

116 Sultan II. Abdülhamit Han, *Devlet ve Memleket Görümlerim,* Haz. A. Çetin-R.Yıldız, Çığır Yayınları İstanbul 1976, s. 248.

117 *BA* ***Tld.*** *Evr. Kıs* 36. *No.* 2586 ***Z"rf*** 148-.*YVI* "Berlin Sefiri ile Muhaberat" 15 Ağustos 1900 tarihli.

sorun haline getirilince, Osmanh yöneticileri kaçınılmaz olarak Jandarma ıslahını bir Alman subayına bırakmayı yeğ tutmuşlardır. Albay *Rüdgisch* esasen daha önceden davet edilmiş, Padişah kendisini 1900'de Trablusgarb'a asayişle görevli süvari birliklerinin başına eğitmen olarak tayin "tmişti.[118] Asayişin sağlanmasında jandarmayı kullanmak konusunda Fransız ve Italyanlar gibi bir geleneğe sahip olmayan Alman subaylarının, bu konuda gerçekten yararlı olup olmadığı bir sorundur. Nitekim 1908'den sonra jandarmanın ıslahı için Fransız generali *Baumamı* çağrıldı ve kendisine jandarma genel komutanlığı benzeri bir ünvan verilerek birinci büyük savaşa kadar bu görevde kaldı.

Aynı şey donanmanın ıslahında da söz konusu oldu. 1898 Ekiminde Alman İmparatoru İstanbul'a geldiğinde kendisini karşılamak için Marmara'ya açılan zırhlı ve refakat gemileri kazanları patladığından, oldukları yerde kalmışlardı.[119] Bu rezalet Alman Dz.Albayı ve Osmanh Feriği *Slarcke*'niıı 1891 den beri Bahriye Nezaretindeki müşavirliğine rağmen oluyordu. Ayrıca bu dönemde gene *Kalatı von Hofe* adlı bir albay, Bahriye müşaviriydi. Von Hofe 1897 Türk-Yunan Savaşında, donanmanın Ege'ye açılmasını emreden Haşan Paşayla (Bahriye Nazırı) gemilerin hiçbirinin hareket kabiliyeti olmadığını belirterek çatışmıştı.[120] Sultan Abdülaziz devrinde İngiltere'den sonra gemi sayısı bakımından ikinci gelen Osmanh donanması; subay, assubay ve teknisyen sayısı bakımından ise çok yetersizdi. Tersaneler gerekli kapasiteye ulaştuılmamıştı. Sultan Abdülhamit donanmayı tersanede çürümeye bıraktı. Bir deniz ülkesi olan Osmanh İmparatorluğu son derece ilkel bir denizciliğe sahipti ve ciddi bir modernleşmeye niyetle- nilmediği, reform için kendisi denizci bir devlet olamayan Alman ya donanmasından subay getirilmesinden belliydi. İkinci Meşrutiyet sıralarında donanmaya İngiliz müşavirleri getirilerek Alman uzmanların yapamadığı yapılmak istendi.

Alman Askeri Yardımının Sonuçları

Alman eğitimcilerinin Osmanlı ordusunda karşılaştıkları güçlükler ve başarısızlıklar bir ölçüde onların kendi yeteneksizliklerinden, bir ölçüde de Osmanh subaylarının tutumundan ileri gelir. Ordu bütün tavsiye ve çabalara rağmen 1909'a kadar doğru dürüst bir manevra ve talim yapmamıştır. Zaten Alman uzmanların arazi tetkikleri ve manevralara karışması da ustalıkla engellenmiştir. Alman uzmanların Prusya ordusuna has kabalık ve sertlikleri Türk subaylarının -Alman meslekdaşlarına antipati duymalarına da neden olmuştur. Özellikle
Avrupa ordularını tanıyan bazı subaylar, Alman eğitimine cephe almış ve kendilerinin daha iyisini yapacaklarını söyleyerek onları eleştirmişlerdir.[121]

---

118 *Frankfurter* ***Ze'tung,*** 23.4.1900 nüshasından...

119 Sultan Abdülhamit Han, *Devlet ve Memleket Görüşlerim* Haz. A. Çetin R. Yıldız, s. 246.

120 VVallach, *a.g.e.,* s. 93-94.

121 Glen W. Swanson, "VVer, Technology and Society in the Ottoman Empire from the Reign of Abdülharaid to 1913"

Alman subayların da istisnasız Türk dilini öğrenemeyip, Türki- yeyi tanımamaları ve tanımamakta ısrar edişleri onların başanszlık ve sevimsizliklerinin en önemli nedenlerindeıidir. Bu subayların yüksek maaş alıp, devamlı zam istemeleri de Türk meslekdaşlarmı çileden çıkarmıştır. Bu koşullar ve başarısızlık, yabancı bir orduya nüfuz eden bütün subaylar ve komutanlar için her zaman var olagelmiştir.

Buna rağmen 1908 Meşrutiyet devrimi ve 1909 da Sultan Abdülhamit'in tahtan indirilmesiyle iktidara geçen Genç Türk grubunun Almanya'ya karşı tutumunda bir farklılık yoktu. "Alman malûmat-ı askeriyyesi" ve "Alman malûmat-ı fenniyesi" o sıralar basında, aydınlar, asker-sivil yöneticiler arasında en çok duyulan sloganlardı. Birkaç sağduyu sahibi kimse dışında, Osmanh ülkesinde Alman yandaşlığı tohumlarının kök saldığı görülüyordu ve bu durum împarator- torluğun yıkımına kadar devam edecekti. Genç Türklerin Alman yandaşlığı belirli bir eğitim ve propaganda ile gelişmişti. Mamafih orduda von der Goltz Paşa gibilerinin etkisinin uygun bir ortam bularak yerleşmesinde, dış dünyadaki politik gelişmelerin de rolü vardı. Almanya dışında büyük devletler Osmanh imparatorluğunu taksim anlaşmalarına girişmişlerdi. 1908 Haziranında Çar II. Nikola ve VII Edward arasında yapılan *Reval Görüşmesi* paylaşma için bir başlangıçtı. Alman İmparatorluğu taksimcilerin arasında yer alamadığı için İmparatorluğun Asya'daki topraklarının bütünlüğünden yana görünüyordu ve yeni yönetim bundan dolayı Alman yandaşı idi. Almanya'ya tamamiyle teslim olma politikası yeni dönemde, Abdülhamit devrindekini aşan boyutlara ulaştı. XX. yüzyıl başında Osmanh ordusu bir ölçüde, çağdaş ölçülere yaklaşmıştı.[122] Yeni silahlar ve strateji bilgisi, gelişen demiryollarıyla orduya hareketlilik kazandırabi- bilirdi. Ancak bu gelişme tamamiyle Prusya geleneklerine ve sistemine paraleldi. Aslen denizciliğe önem vermesi gereken Osmanh İm paratorluğunun, Almanya ve Avusturya-Macaristan gibi kıta devletlerinin ittifakına yaklaşmasını hazırlayan önemli bir etken de kanımızca bu sistem parelelliğidir.

1912Balkan bozgunundan sonra, orduda Alman askeri heyetinin etkisi ve uzman-subaylann sayısı arttırıldı. İmparatorluk birinci büyük savaşa Alman komutasında girdi denebilir.

1913'de *General Otto Liman von Sanders*'in başkanlığındaki yeni Alman askeri heyetiyle, sadece Osmanh ordusunda değil İmparatorluğun her örgüt ve köşesinde Alman nüfuzu artmağa başladı. Ancak 1914 başlarında 40-70 üyesi olan bu heyete rağmen, Osmanh donanması *Amiral Limpus* başkanlığındaki bir Britanya bahriye heyeti tarafından düzenleniyordu.[123] İktisadi-siyasi olaylar kadar; ordunun ana bölümünde Alman etkisinin egemen olması, birinci büyük savaşta

---

W ar, Technology and Society in the Middle East, s. 379.

122J.M.Garity *Foreign Influence on the Ottoman Army,* Ph. D. American Univ. VVas- lıington 1968, s. 37, Yazar fazla abartarak modernleşme gerçeğini vurguluyor...

123 U.Trumpener, *Germany and the Ottoman F.mpire* 1914-1918 Princeton 1968, s. * 3~ * 5-

Osmanh ordularının Almanya yanında ve onun çıkarları uğrunda, Galiçya'dan Bağdat'a, Kafkaslardan Süveyş'e kadar muhtelif cephelerde telef olmasının nedenidir. Savaş öncesi dönemde ve savaş içinde Alman askeri uzmanlan artık fiili komutanlar olmuşlardı. Kendilerine hayran olan Osmanh komuta kademelerine karşı, son derecede amirane ve hor gören bir tutum içindeydiler. Alman subay ve askerlerinin çılgınlıkları hoş görülüyor, daha doğrusu görmezlikten geliniyordu. Alman subaylarının uygunsuz hareketleri hatta Türk neferlerin Alman subaylar tarafından dövülmesi gibi olaylar örtbas ediliyordu. 1910 larda Osmanh Türkiyesinde orduda olduğu kadar sivil hayatta da yeni bir moda vardı, Alman hayranlığı...

1914 Temmuzunda *Liman von Sanders* toplama malzeme ve seçme birliklerle îstanbulda bir resmi geçit düzenledi. Hürriyetin ilânının yıldönümü törenlerinde iyi giyimli, mükemmel teçhizatlı ve düzgün yürüyüş [ve disiplinli hareketi olan bu birlikler bütün elçileri ve askeri ataşeleri büyülediler.[124] Ancak çağdaş gözlemcilerin durumu gerçekten bilenleri bu komediyi anladı. Reorganizasyon çalışmaları İstanbul dışına çıkmamıştı ve ordunun büyük kısmı eskisi gibi kötü şartlar içinde birinci büyük savaşın eşiğine gelmişti.

BÖLÜM III

OSMANLİ İMPARATORLUĞUNDA ALMAN KORİDORU.

(BAĞDAT DEMİRYOLU)

XIXyüzyıl sonunda bir dizi dev Alman şirketi ve bankası ile irili ufaklı daha bazı Alman şirketleri Osmanh ülkelerinin zenginliklerinden yararlanmak için faaliyete geçmişti.[1] Madencilik ve ulaştırma alanında o dönemde varolan olanaklar İngiliz ve özellikle Fransız şirketleri tarafından paylaşılmıştı. Bu yeni girişimciler için sömürülmemiş olan, daha doğrusu eski koloniyalistlerden artakalan bazı alanların kullanıma açılması gerekiyordu. Anadolunun ve özellikle Mezopotamya'nın zenginlikleri Alman yatırımcıların ilgisini çekmekteydi. Ancak bura- ralara kadar uzanabilmek için temel bir yatırımın yapılması gerekiyordu ve Bağdat-Basra'ya kadar uzanacak demiryolu projesi böylece tarih sahnesine çıktı.

imparatorluk Almanyası sıcak denizlere, etkisi altına aldığı Osmanh ülkelerinden geçireceği demiryoluyla inmeyi planlıyordu. Politikacılar, kitle kuruluşları, tabii bu kârlı işin hesabını tutmuş olan işadamları ve ordu, yüzyılın teknik harikası saydıkları bu demiryolunun Almanya'nın candamarı olacağı düşüncesinde birleşiyorlardı. Almanya'da iş çevrelerinin ve askerlerin Bağdat demiryolunun gerçekleşeceğine olan inançları tamdı. Çünkü Almanya demir-yolculukta o güne kadar görülmeyen hamleler yapan bir ülkeydi.[125]

124 Wallach, *a.g.e.,* s. 127-128.
125 Şu çarpıcı örnek; bu beklentilere hak verdiriyordu, Îzmit-Ankara hattının imtiyazı 1888'de alınmıştı. 1893 de

Almanya üstün bir teknoloji ile ve büyük bir iştahla şarka doğru açılıyordu. Diğer büyük devletlerin "penetration pacifique-barışçı sızma" dedikleri bu yayılım asıl hedefine ulaşamadıysa da, bir dizi sonuçlar doğurdu: Alman sermayeli *Anadolu Demiryollarına* Anadolu içlerine doğru yeni demiryol imtiyazı verilmesi, özellikle Fıansızları harekete geçirdi. Îzmit-Ankara demiryol imtiyazının 1888 Ekiminde *Alfred Kaulla*'ya verilmesi ve Almanya'nın hattı Ankara'ya doğru hızla ilerletmesi, aynı yıllarda Fransızların da Suıiye-Lübnan'da bir sıra imtiyaz alıp, hızla bir demiryol ağı örmelerine neden oldu. Aşağıdaki liste bölgedeki Fransız demiryollarının on yıllık süre içinde ulaşıma açılış tarihlerini ve hat uzunluklarını göstermektedir.[126]

Yıl	Hat	Uzunluk
1892	Yafa-Kudüs	87 Km.
1894	Şam-Muzarib	101 "
1895	Beyrut-Şam	147 "
1898	Beyrut-Ma'almiten	19 "
1902	Rayak-Humus-Hama	188 "
1902	Şam-Ber'at	123 "
	Toplam :	665 Km.

1894 de Fransızlar Beyrut'da yeni bir liman inşa ederek, Suriye'nin zenginliklerini yoğun bir biçimde Avrupa'ya çekecek alt yapıyı tamamlamış oldular.

Deutsche Bank'a 1890 da verilen imtiyazla 1891-1894 yılları arasında döşenen Selanik-Manastır demiryolu hariç, Almanya demiryol yatırımlarını tümüyle Osmanh Asyası'nda gerçekleştirmek eğilim ve yönelimindeydi. Burada Osmanh Asyası denince; 1856'danberi İngiliz imtiyazı ve yatırımları ile demiryoluna kavuşan Ege, Çukurova bölgeleri ile Fransız'ların yatırımlarının egemen olduğu Marmara bölgesinin dışındaki geniş bakir topraklar anlaşılmalıdır. Bu geniş bölge, İzmit'in doğusundan başlayıp Basraya' kadar uzanıyordu. Almanya'ya kalan yatırım alanı bu idi. Osmanlı Hükümeti, bu bölge- gede öncekilere göre elverişli yatırım koşulları vaadediyordu ve Alman demiryolculuğu modern bir örgütlenme ve çalışma tekniğine sahipti.

Bağdat Hattı Projesinin Tarihi ve Gerçekleşmesi

1856 Paris Kongresi'nden beri, Avrupa sermayesi Osmanh İmparatorluğunda demiryol yatırımlarına girişmeğe istekli idi ve Ru- mcli ve Ege bölgelerinde Îngiliz-Fransız sermayesi bazı önemli hatların yapımını gerçekleştirmişti. Asya vilayetlerine döşenecek demiryollaı da 1870 lerde birçok yatırımcının ilgisini çekmeğe başladı.

Osmanh devlet adamlarının bu yıllarda Osmanlı Asyası vilayetlerine döşenmesi gereken

demiryolu Ankara'ya kadar uzandığı gibi, arada İzmit-Adapa- zarı ve 1896 da Eskişehir-Konya hattı da işletmeye açılmıştı. Bu toplam 1033 km.lik bir demirvoluydu ve sekiz yılda gerçekleştirilmişti.

126Bu yol, Îran-Bağdad ticareti için çok önemliydi ve Paşa beheri 2.5 liralık 6000 kadar hisse senedini (ilk elde bin adet) satışa çıkararak bu yolu çok çabuk tamamlatmıştır. Bkz. Ali Haydar Mithat, *Midhat Paşa-Hayat-ı Siyasiyesi*, İstanbul, Hilal Matbaası, 1325, s- 93-94

demiryolları konusu ile yoğun biçimde meşgul oldukları görülüyor. Örneğin, 1868-1872 yılları arasında Bağdat valisi olan Midhat Paşa, bu vilayete kadar demiryolu döşenmesini isteyenlerin başında geliyordu. Valiliği sırasında Bağdat-Kâzımiye arasında 12 kilometrelik bir tramvay hattı döşeten * Paşa, demiryollarının, Mezopotamya kıtasının İmparatorluk içindeki geleceği bakımından hayati öneme sahip olduğunu savunmaktaydı. Paşa'ya göre, Süveyş'in kapadığı ticaret imkânı Bağdat-Basra sayesinde gene İmparatorluğun eline geçebilirdi[127]. Bu nedenlerle 1871 de çıkarılan bir *İrade* ile Bağdat ve başkent arasında bağlantı kurulmasını sağlayacak bir demiryolunun proje hazırlığı emrediliyordu. Bu iş için hükümet, 1872 Şubatında *Wil- helm von Pressel* adlı AvusturyalI bir mühendisi İstanbul'a çağırttı. Von Pressel, Tiroller ve kuzey Italyadaki demiryol inşaatıyla tanınan bir mühendisti. Von Pressel'in projesi 2000 kilometreyi çok aşan bir demiryol yapımı öneriyordu ve Osmanh mâliyesi, tabii bu yatırımı gerçekleştirecek güce sahip olmadığından, konu yabancı yatırımcıların ilgisine teıkedildi.

Osmanh devlet adamları bu konuda yabancı yatırımın gerekliliğine ve doğacak mahzurların bertaraf edileceğine inanmışlardı. Hazırlanan programlar bu çerçeve içinde geliştirilmekteydi. Örneğin,
II.Abdülhamit'in vezirlerinden Nafia nazırı Haşan Fehmi Paşa'nm Sadrazamlığa sunduğu 26 Cemaziyelahır 1297 (Haziran 1880) tarihli takrir ve ona ekli Anadolu'nun bayındırlık işlerine ilişkin lâyihada bu tutumu görmek mümkündür. Paşa; demiryol inşası için yabancı şirketlere imtiyaz vermenin bir sakıncası olmadığını, bazı tedbirler alınırsa, bunun sağlayacağı faydadan uzun uzun sözediyor.[128] Haşan Fehmi Paşa, Osmanh Asyasmı katedecek demiryol şebekesinin ana hattı için iki güzergâh önerir. Bunlardan birincisi; İzmir-Afyon Kara- hisar-Eskişehir-Ankara-Sivas-Malatya-Diyarbekir-Musul'dan geçip Bağdat'a ulaşacaktır. Önerilen ikinci güzergâh ise; İzmir-Eskişehir -Kütahya-Afyon-Konya-Adana-Haleb-Anbarlı'dan Firat'ın sağını izleyerek Bağdat'a ulaşacaktır. Birinci yol pahalı ve askeri bakımdan sakıncalı olup, ikinci yol hem ucuz hem de sınırlara uzak kaldığından askeri yönden daha az sakıncalıdır. Ancak bazı orta Anadolu merkezlerine hiç uğramıyacaktı.[5] Yapılan kaba etüdlere göre Bağdat'a ulaşacak demiryolu civar şebekeleriyle birlikte 46.788.897 Osmanh lirasına mal olacaktır.® Bu iş için hazırlanan imtiyaz mukavele namesine göre[7], yabancı şirket kendi işi için demiryol civarına telgraf hattı çekebilir, posta hizmetlerini görebilir (Madde 27-28), ancak Osmanh posta idaresinin faaliyet alanına giremez. Memurlar Osmanh üniforması giyeceklerdi. İhtilâf çıktığında yetkili merci Osmanh mahkemeleri olacaktı. İmtiyaz sahibi şirket civar orman ve madenlerden yararlanabilecekti (Md. 21) Devlet istediği an asker sev- kiyatı için ulaşımı kendi emrine

127 I.E. Fadeyeva, *Midhat Paşa-Jizn i Deyatelnost,* A.N. S.S.S.R. Ins. Vostokovedeniya, Izd. Nauka, Moskova, 1977, s. 55-56.

128 Celâl Dinçer "Osmanlı Vezirlerinden Haşan Fehmi Paşa'nin Anadolu'nun Bayındırlık işlerine Dair Hazırladığı Lâyiha", *T.T.K. Belgeler,* C.V-VIII, 1968-1971, Sayı

alabilirdi (Md. 14). Bu mukavele nameye göre, yetkili merci olan şirket "Osmanh Anonim Şirketidir", îlerki uygulamalar için bir model olduğu alaşılan bu projeye göre, Osmanh makamları posta ve ulaşım alanındaki yetkilerine, eskisine göre kıskançlıkla sahip çıkmaktadır. Demiryol güzergâhının tesbitinde askerlik ve asayiş gereksinimi ön planda yer almaktadır.

İmparatorluk yöneticilerinin demiryollarına karşı duydukları gereksinime yabancı yatırımcılar cevap vermekte gecikmediler. Yatırımcıların gözleri şimdi de Osmanh Asyası'nın uzak Arabistan vilayetlerine çevrilmişti. 1882'de mâliyenin iflâsı üzerine Duyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla Avrupa sermaye çevreleri istedikleri güvenceye kavuştular ve Yakm-Doğıı'da kârlı iş alanlarına yöneldiler. Avrupa sermayedarları Osmanh hükümetinin verdiği güvenceyi yeterli saymadıklarından, Dûyun-u Umumiyenin, kendi girişimlerini güvence altına alıp, Bab-ı Âli üzerinde etkin bir kontrol kurmasından çok yararlanacaklardır. Artık, uzak Arabistan vilayetlerine uzatılacak demiryolu projeleri, biribiri peşisıra ortaya çıkan sermaye sahipleri tarafından teklif edilmeye başladı. Dûyun-u Umumiye nasıl olsa, karşılık gösterilen gelirleri etkin ve düzgün bir biçimde toplayabilecekti. 1875 yılından önce, Osmanh ülkelerinde demiryolu yapanlarm tari- rifeler, kilometre güvencesi, alacak ve mülkiyet haklan gibi konularda hükümetle büyük anlaşmazlıktan oluyordu. Yabancı sermayenin istediği destek ve formalitelerin çabukça yürümesini sağlayacak etkinlik Dûyun-u Umumiye'den geldi. Konsey içinde yer alan delegelerin bazı- lan çok geçmeden demiryol şirketlerinin idare meclislerine de üye olacaktır.® Dûyun-u Umumiye İdaresinin 1882 de kurulmasıyla önemli gelir kaynakları bu kurumun kontrolüne bırakılmış, o vakte kadar sermayesi risk altında bulunan tahvil sahipleri güvenceye kavuşmuştur.

Bu ortamda, Osmanh Asya'sına demiryolu döşemek uluslararası bir rekabet konusu oldu. Örneğin, 24 Mart 1883 de Trablusşam- Humus-Haleb hattını döşemek için hükümetten imtiyaz isteyen *Czalet* ve *Tancred* projesi bunlardan biridir. Czalet-Tancred projesi; Ha- leb'ten sonra Fırat vadisine, oradan Bağdat ve Basra'ya demiryol inşasını öngörüyordu. Hattın her iki tarafında da Rus Yahudilerini ko- lonize etmeyi planlayan proje, bu sonuncu nedenle hükümet tarafından hasır altı edildi ve Czalet'in ani ölümüyle de tamamen unutuldu gitti[129] Başlangıçta Bağdat demiryolu imtiyazı için rekabet edenler Ingiliz- ler ve iki* Fransız mali grubu idi. Nitekim Czalet olayının hemen ardından Fransız-lngiliz sermayeli Osmanh Bankasının başı çektiği bir grup ve gene *Collas* tarafından temsil edilen ikinci bir Fransız mali grubu vardı. Meydanı onlara bırakmak istemeyen Ingilizler, Dûyun- u Umumiye'deki temsilcileri *Sir Vincent Caillard'm* öncülüğünde Fran- sızları bertaraf edip, imtiyazı kapmak girişimindeydiler.[130]

---

129 Bekir Sıtkı (Baykal), *Dos Bağdad-Bahn-Problem,* 1890-1903 Druck von Rudolf Gold- schlag, Freiburg in Breisgau, 1935, s. 17-18.

130Kari Helfferich, *Gtorg von Siemens, Ein Lebensbild aus Deutschlands Grosser Zeit,* Bd.III, Berlin, 1923, s. 26.

Ingilizlerin Mezopotamya bölgesinde demiryol yapımı ve buna paralel yatırımlara girişme düşünceleri ilk defa bu olayla su yüzüne çıkmış değildir. Daha, mühafazakâr Disraeli hükümeti işbaşında iken, İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Henry *Layard*'m bu tür önerilerde bulunduğu biliniyor. II. Abdülhamit ile ilk saltanat yıllarında yakın ilişkiler kuran ve tavsiyelerde bulunan Layard bir lâyihasında;" Mezopotamya ovasının sulama tesisleriyle donatılıp, ulaşım imkânlarının geliştirilmesinin hayati bir zaruret olduğunu" belirtiyordu[131]. Büyükelçinin bu önerisi uygulamaya konsa, Ingiliz sermayedarlarının harekete geçeceğine kuşku yoktu. 1882 de *Sir Rovuland McDonald* ve *Stephenson,* Anadoludan geçirmeyi düşündükleri bir başka demiryol projesi için müracaaat ettiler. Bu hat, Istanbul-Ankara-Sivas-Harput Van üzerinden Tebriz-Herat-Kandelıar'a ulaşacaktı. Konya ve Kayseri yan hatlarla bu büyük *Transasya* yoluna bağlanacaktı'[2]. İngiltere'nin Hindistan kıtasıyla bağlantısını karadan kuracak olan bu proje, denizci İngiltere tarafından da pek makbul tutulmamış olacaktır. Fakat öteyandan Almanlar Basra Körfezi'ne demiryolu ile inmeyi yeğlediler. Gene 1888 de *Lord Lamington* 8.000.000 sterlinglik bir proje ile (Fırat Vadisi demiryolu) Mezopotamya'ya inmeyi öneriyordu.[13] Daha önce 1878 de Almanların *Klapka* projesi denen bir önerisi vardı ve Üsküdar-Bağdat arasında 2300 km'lik bir yol inşası için imtiyaz istenmişti[14].

Bağdat-Basra demiryolu doğuda Alman-lngiliz ıekabeti'nin çok erkenden kızıştığı bir konudur. İngiltere Rumeli ve batı Anadolu'daki yatırım alanlarından çekilip gerek Dûyun-u Umumiye'deki hisse senetlerini, gerekse İzmir-Kasaba ve Mersin-Adana demiryolunu başkalarına devrettiği vakitlerde bile Mezopotamya'daki demiryol girişiminden vazgeçmiş değildi. Böyle bir girişimi Hind yolunun güvenliği ve Basra körfezinde kurmak istediği egemenlik için gerekli görüyordu. Bağdat'daki Alman Konsolosu *Richarz* 27 Ekim 1896da, Şansölye *Hohenlohe-Schillingfürst'c* yazdığı raporda[15]; "Ingilizlerin Diyar- bekir-Musul-Bağdad hattı ile ilgilendikleri, bu bölgede araştırma yaptıkları ve *Toumby* adh bir İngiliz diplomatının bu bölgeden geçecek bir İngiliz demiryolunun, Ingilterenin Basra körfezi egemenliği için ifade ittiği öneme dair bir rapor hazırladığını belirterek, Bağdad hattının ana bölümü olan bu bölge hakkındaki İngiliz niyetlerini, hükümetinin dikkatine" sunmaktadır.

---

131 *BA, Tld Evr. Esas-Ktsım-14, Zarf* 94-7> "Memalik-i Osmaniye'nin Islahına dair Layard'ın Raporu" tarihsiz, Bend 4, 7-8.

ıa *AAA, Türkei* 152, Bd. ı-a

Ingiliz-Fransız imtiyaz avcılığı rekabeti devam ederken, İstanbul'daki Alman Büyükelçisi *von Radoujitz'in* 1888'de Şansötye *Bismarck'a.* yazdığı rapora, Bismarck; "İngiliz Fransız rekabeti devam etmelidir, biz karışmayalım" gibi bir cevap vermişti.[132] Bu ilgisizliğe rağmen 1888'de Alman girişimcilerin de işe karıştığı, daha doğrusu karıştırıldığı görülüyor. Müşavir *von Pressel* ise *Dr. Georg Siemens*'le işbirliği halinde idi ve Padişahı Almanlara imtiyaz vermek konusunda etkilemişti. II. Abdülhamit zaten Mezopotamya demiryollarına İngiltere'nin sahip olmasının; Mısır-Suriye-Irak-Hindistan üzerinden bir çizgi çekilip, bu bölgenin imparatorluktan koparılması demek olacağını biliyordu. Fransa'ya da Lübnan'daki emelleri ve faaliyetinden dolayı kuşkuyla bakıyordu. Bu nedenle Mezopotamta'ya kadar uzanacak demiryolu imtiyazını Almanlara vermeğe dünden razıydı.[133] Kaldı ki Almanya bu hattı bütün Anadolu'dan geçirmek zorundaydı. Oysa İngiltere ve Fransa'nın, hattı sadece doğu Akdeniz limanları veya Basra körfezi ile bağlamak eğiliminde oldukları açıktı. II. Abdülhamit demiryollarının artması ile, İmparatorluğun askeri yönden güçleneceği, isyan ve eşkiyalığın anında asker şevkiyle önleneceği, tarım ürünlerinin pazara sevkedilip, zenginliğin artacağı fikrindeydi[134]. Demiryolları hakkında bildiği bu genel doğruların dışında, saltanatı boyunca karayolları ve denizciliğin gelişmesi için ciddi hiç bir tedbir almamıştır. Dış yatırımcıların uyguladığı demiryol siyasetini körükörüne izlemenin imparatorluğun ekonomisine getireceği bazı katkıların yanında, yaratacağı olağanüstü yüksek maliyetin hesaba katılmamış olduğu görülüyor. Padişah, Paşalarının mütemadiyen demiryol imtiyaz istekleriyle gelmelerinden sözederek; "bu talepleri bana getirmekten hem zevk duyuyor, hem de istifade ediyorlar" diyordu. Rumeli vilayetlerinde demiryol yapımına karşı olduğu gibi, doğu Anadoluda'da demiryol imtiyazının Ruslara verilmesi sözkonusu olduğu için bu bölgede demiryol yapımını önlemek niyetindeydi[15]. Nitekim ilerde Rusyaya Karadeniz ve kuzeydoğu Anadolu demiryollarının imtiyazı verilmek zorunda kalındığında, "bunun artık bu bölgeye demiryolu döşenemiyeceği anlamına geldiği" açıkça ifade edilmiştir.[20]

Almanlara imtiyaz vermek, II. Abdülhamit'e saydığımız nedenlerden ötürü daha makul gelmekteydi. Ancak Almanlar hattın civarını kendi nüfus fazlaları ile kolonize etmeyi düşlerken, Padişah buraları Rumeli muhacirleri için uygun yerler olarak düşünmekteydi. Padişah, Anadolu-Osmanlı demiryollarının" daha şimdiden (Konya ve Ankaraya yol ulaştığmda) büyük kâra geçtiğine ve iktisaden ileı -

132Şansölye Hohenlohe'ye, Bağdat hattının güney kesiminin rantabilitesi ve önemi hakkındaki İngiliz raporlan'na değin" rapor.

133 Sultan Abdülhamit, *Siyası Hatıratım,* Haz. Ali Vehbi Çev. S. Can, Hareket Yayınları. İstanbul s. 79.

134 E.Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-Birinci Meşrutiyet ve Istibdad Devirleri,* c. VIII, T.T. Kurumu XIII Seri No.16 b, T.T.Basımevi, Ankara 1962, s. 175 vd.

a.g.e., s. 89-90

lediğimize" kanaat getirdiğinden, Mezopotamya'ya kadar uzatılacak demiryolunun en hararetli savunucusuydu[21]. Ülkenin asker-sivil yöneticileri arasında Anadolu'dan Bağdata uzanacak demiryolunu, iktisadi kalkınmayı, siyasi-askeri güçlenmeyi sağlayacak bir proje olarak görenlerin sayısı az değildi. Tabii karşıt olanlar da az değildi. Ama İzmit'ten öteye uzanan demiryolunun ilk anda sağladığı yararları gören birçok kimse müfrit destekleyici kesildiler. Bağdat - Basra havalisine tayin edilip, daha ilk anda bölgedeki keşmekeşten bunalan her vali; "Bağdat hattının Basra'ya ne zaman ulaşacağın^ ne zaman rahatlayacaklarını" düşlemekle işe başlıyordu. 1899 yılında bölgeye tayin edilen Vali Namık Paşa, ilk ziyaretinde Bağdat'taki Alman Konsolosu Richarz'a "Alman eli ve sermayesiyle gerçekleşmesi can-ı gönülden istenen bu hattın ne zaman tamamlanacağını" sormuştu[22]. Ne zaman tamamlanacağını Konsolos bilmiyordu ama, Bab-ı Âli' nin de ne olup bittiğinden pek haberi yoktu.

Almanlara verilmesi düşünülen Anadolu Demiryolu imtiyazı taraftar ve karşıt görüşlerin ortaya çıkmasına ve imparatorluğun resmi çevrelerinde tatlı rüyalar görülmesine neden olmuştur. Ferik Ne- cib Mehmet Paşa'nın Anadolu demiryollarının inşasına dair verdiği bir lâyihada[135] ne Alman girişimcilerin nc de bir başkasının hayalinde bile olmayan bir demiryol ağından söz ediliyor*. Burada; a) *Bursa- lnegöl-Kiitahya-Afyonkarahisar-Konya-Ereğli-Kiilek* boğazını geçerek *Adana-İskenderun- Yumurtalık,*

b)*Konya-Isparta-Burdur-Antalya,*

c)*Ereğli-Nığde-Kayseri-Sıvas-^ağra-Erzincan-Mamahatun-Erzurum,*

d)*Adana-Aîaraf-Ayıntab-Birecık-Diyarbekir-Bitlis-Erzurum*

e)*Amasya- Tokat-Erzurum*

demiryol şubelerinden söz edilmektedir. Necib Paşa'mn kurulmasını öngördüğü kumpanya, "bu hatları döşemek için Osmanh Bankası marifetiyle üç milyon hisse senedi ihraç edecekmiş ve senedlerin beheri on mecidiye değerinde olup, bunlar her haneden senede birer mecidiye tahsiliyle karşılanabilirmiş". Böylesin£ ciddi ve gayriciddi öneriler ve özlemlerle, Osmanh imparatorluğu yetkilileri, imtiyaz avcıları ile karşı karşıya geldiler.

Sonuçta, Almanlar rakiplerim alt ettiler ve 24 Eylül 1888 de çıkan bir *İrade* ile Anadolu demiryollarının inşa ve işletme imtiyazı Alfred Kaulla'ya verildi. Hâttâ daha çok önceden hizmete girmiş olan Hay- darpaşa-Izmit demiryolunun işletme hakkı da *aynı yılın* 4 *Ekim'inde* emaneten aynı kişiye ve dolayısıyla Deutsche Bank'ın önderliğindeki bir konsorsiyuma verildi.

135 *BA TLD.Evr. Kısım* 12, **Zmf** 88/36, (Tarihsiz) "Anadolu Demiryollarının İnşasına Dair Ferik Necib Paşa'mn lâyihası"

*Aynı Necib Paşa bir müddet sonra hangi nedenden ileri geldiğini bilmediğimiz bir Alman düşmanlığı ile kaleme alıp Padişaha sunduğu bir lâyihada; "Anadolu demiryolları işinin bir tuzak olduğunu, bu vesileyle Almanların Anadoluya Alman Yahudisi iskân etmek istediklerini, esasen Baron Hirş'in devleti dolandırdığı ve onun amcazadesi (!) Alfred Kaulla'mn da bu yolda çalıştığım, hattın inşasının kolonizasyona yönelik olduğunu" ısrarla belirtmiştir. Bkz. Tahsin Paşa, *Abdülhamid-Yıldız Hatıraları,* Milliyet Matbaası, İstanbul 1931

İmtiyaz anlaşmasında, yolun Ankara'ya kadar uzatılacağı hükmü de yer alıyordu. Osmanh Hükümeti, kilometre garantisi olarak, her kilometreye yılda 15.000 frank veriyordu. Bu yüklü meblağ için de İzmit, Ertuğrul (Bilecik), Kütahya sancakları ve Ankara vilayetinin âşar geliri, karşılık olarak gösteriliyordu. Bu olay, bu yerlerin âşar geliri üzerinde Dûyun-u Umumiyenin hak sahibi olması demekti. Mültezimler bundan böyle idareye hesap vereceklerdi. İdare bu alanı bizzat kontrol edecekti, idarenin mültezimlerden taahhüt edilen meblağı anında ve oyalanmaksızın alması ön planda köylüye yansıyacaktı. Padişah ve Bab-ı Âli, demiryolunun zirai verimi arttıracağına ve pazarlama olanakları sağlayacağına emindiler. Ama uzun vadede gerçekleşebilecek bu olayın başlangıçta köyleri daha da harap edeceği açıktı. Yeterli faal nüfusa sahip olmayan, zirai teknik değişmeyi hiç yaşamayan Anadolu'nun demiryoluna ilk anda verebileceği fazla birşey yoktu, işte Almanya, bu noktada plântasyon koloniyalist- leri gibi hareket etti. Hattrn geçeceği yerlerde sulama tesisleri kurmak, ormanlardan ve madenlerden yararlanmak gibi ilave imtiyazlar ilerki sözleşmelerde yer alacaktır. Bu nedenledir ki kurak tarım alanlarında sulama yapılması gibi bazı girişimler de oldu. Ancak bu gibi girişimler sayesinde artması muhtemel olan tarımsal zenginliğin ülke içi endüstriye değil, yurt dışına Almanya-Avüsturya blokuna aktarılmasının amaçlandığı açıktı.

Tekrar imtiyazın hikayesine dönelim. *IVürttembergısche Vereins- bank* müdürü Kaulla, bu projeyi, tabii ki, tek başına gerçekleştirecek durumda değildi. Bu nedenle, Osmanh yöneticileri Alfred Kaulla'ya Anadolu demiryollarının imtiyazını verdiklerinde Kaulla, Deutsche Bank genel müdürü Dr. Georg Siemens'le anlaşmayı yeğledi. Her ikisi de Alman dışişlerinden bu yatırımın Alman dış politikasına ters düşmeyeceği yanıtım alarak işe giriştiler. Bismarck; "Yatırım yapabilirsiniz, ama kanunun olmadığı doğu ülkelerinde hiçbir güvenceniz yoktur. Bu güvenceyi de bizden beklemeyin, riski kendiniz göze alın" gibi bir cevap vermişti.[24] Ancak, bu lâkayd tutum terkedilecek, sermayedar yatırımcılar Alman împaratorluğu'nu gereğinden fazla yanlarında bulacaklardır. Üstelik biraz ilerde göreceğimiz gibi, Alman demiryol yatırımcılarının diğer bir güçlü destekleyicisi de devletin mâliyesine hükmeden Duyun-u Umumiye olacaktır.

Kaulla ile birlikte, proje önerenler üç gruptu. Belçikalı *Nagal- macker* ve Ingiliz *Staniforth*. Kaulla bunlara göre daha elverişli koşullarla müracaat etmiş değildi. Hatta Sadrazam, Kaulla'mn projesine kilometre garantisini yüksek bularak karşı çıkmıştı.[25] Ancak Ingiliz ve Fransız kaynaklı projelerin elenmesinde Padişah'ın siyasal endişe lerinin de rol oynadığı görülüyor. II. Abdülhamid demiryolculuk konusunda Belçika'yı Fransanın maşası, Ingiltere ve Fransayı ise imparatorluğu parçalayacak yatırımcılar olarak değerlendirirdi. Rusya'yı her işten uzak tutmak gerektiği için ve hatta Avusturya'ya da fazla güvenmek caiz olmadığına göre, demiryolunun yapımı Almanya'ya verilmeliydi. Diğer yandan Alman demiryol tekniğninin üstünlüğü de kendini

kabul ettirmişti.

Anadolu demiryolları imtiyazının Deutsche Bank'a kaldığını anlayan Osmanh Bankası bu sefer onunla anlaşarak işe karışmak istedi[26] ama Siemens'in yatırımın bu safhasında kimseyle paylaşacak bir şeyi yoktu. Ancak hat ilerledikçe, onun da ortak aramaya çıktığını göreceğiz.

Anadolu'nun bağrına uzatılacak demiryollarını yönetecek şirket, İstanbul'da 4 Mart 1889'da "*Societe du Chemin de Fer Ottoman d' Anatolie*-Osmanh Anadolu Demiryolu Şirketi" adıyla kuruldu. Şirketin sermayesi 45 milyon franktı. Şiıketin demiryol yapım çalışmaları o zamana kadar görülmemiş bir hrzla ilerliyordu. 2 Haziran 1890 da 40 kilometrelik İzmit-Adapazarı hattı işletmeye açıldı. 15 Mayıs 1891 de ise Ankara hattı Bilecik'e kadar uzanmıştı. Ocak 1893 de, 485 kilometre ray döşenerek Ankara'ya ulaşılmıştı. Yol 16 tünel, birçok köprü ve 180 kilometreye ulaşan tepelerin yarılmasıyla açılan güzergâhtan geçerek hedefine ulaşmıştı. Bunun üzerine, Padişah memnuniyetinin bir ifadesi olarak, 15 Şubat 1893 de, *Eskişehir-Konya* yolunun imtiyazını da şirket'e verdi. 15.000 franklık kilometre garantisi üzerine işe koyulan Şirket, 444 kilometre ray döşeyerek ilk treni 1896 da Konya'ya ulaştrrdı. Demiryolu ilerleyip, yeni hatlar için imtiyazlar alrndtğrnda, kilometre garantisinin 18.000-19.000 frank'a kadar yükseldiği görülecektir. Nitekim Konya'dan öteye yolu uzatmak söz konusu olduğunda, kilometre garantisi olarak bu meblâğ istendi. Oysa Hükümetin verecek parası ve Duyun-u Umumiye'den kurtarabileceği bir gelir kalemi yoktu. Kilometre garantisi, yatırımcı devletler için tatlı bir kâr kaynağı idi ve Osmanh mâliyesine büyük yük teşkil eden, normal hizmetlerin aksamasına neden olan yüksek meblâğlar demiryol kumpanyalarına ödeniyordu. Bu noktada, Duyun -u Umumiye'nin emperyalist yatrrrmcr devletler lehine oynadığı önemli rol açıkça ortaya çıkıyor. Fransızların batı Anadolu ve Suriyede, Almanların Anadolu içleri ve Mezopotamyada akıl almaz demiryol inşa projelerini gerçekleştirmeğe cesaret edişleri, Duyun-u Umumiye îdaıesi gibi güçlü ve etkin yöntemlerle çalışan bir kurumun varlığından ileri gelmekteydi. İmparatorluğun mali yönetimi bir anlamda Dûyun-u Umumiye sayesinde modernleşmişti. Bu idare, kendi kontrolüne bırakılan gelir kalemlerini daha kaynağında saptıyor, etkin ve süratli bir biçimde topluyordu. Alman yatırımcılar, Anadolu içlerine kadar uzattıkları demiryolları için kendilerine kilometre garantisi olarak gösterilen bazı vilayetlerin âşar gelirinin, Dûyun-u Umumiye sayesinde derhal ve eksiksiz olarak toplanıp teslim edileceğinden emin oldukları için bu işe girişmişlerdi. Osmanh yönetimi Dûyun-u Umumiye gibi çalışamazdı. Emperyalist devletlerin çıkarlarına hizmet eden bu idare, mali alandaki etkinliğini, diğerleri gibi Almanların da hizmetine sundu. Daha A. Kaulla ile yapılan Eylül 1888 tarihli ilk anlaşmada idare bu görevi açıkça üstlenmiş ve yetkileri belirlenmişti.[136] Duyun-u Umumiye bu işbirliğini Bağdat demiryolu için ya- prlan çalışmalar ilerledikçe

136 Donald C. Blaisdell, *a.g.e.,* s. 120-124
Edvvard Mead Eaile, *a.g.e.,* s. 43-48.

aynen sürdürdü.

Almanlara verilen imtiyazlar, Osmanh İmparatorluğunun hayat alanlarına göz diken diğer güçleri de yeniden harekete geçirdi. Özellikle Fransa, mevcut demiryol yatırımlarını genişletmek isteğindeydi ve yeni imtiyazlar taleb etti. Anadolu Demiryol Kumpanyasına yolu Konya'dan öteye uzatmak için gerekli imtiyaz verilince, Fransızlar da, adeta bu olayın tazminatı olarak Eğede Kasaba demiryolunu Afyon'a kadar uzatmak ve Suriye'de de *Şam-Humus-Haleb*'hattını inşa için gereken imtiyazı aldılar. Alman demiryolculuğu on yıldan kısa bir süre içinde Osmanh Asyasında önemli atılımlar yaptı ve özellikle Anadolu demir-

440
Km.
512
Km.
N
co

374 Km. 67 "
420
5 ?
1266
Km.
91
Km.
485
>
444
>?
1020 Km.

yollarının en uzun kısmını döşedi. 1898 yılında Osmanlı Asyasmda Ingiltere, Fransa ve Almanva'nın demiryol hatlarının durumu şöyle idi[28]:

İngiliz Hatları

İzmir-Aydın
Mersin-Adana

Toplam

Fransız Hatları

Îzmir-Kasaba
Yafa-Kudüs
Beyrut-Şam
Şam-Haleb

Toplam

Alman Hatları

H.Paşa- İzmit Izmit-Ankara Eskişehir-Konya

Toplam

Almanlar Anadolunun ortasına kadar gelmişlerdi. 1897 yılı sonunda demiryolunun Eskişehir-Konya kısmının Afyon üzerinden Dinar'a kadar uzatılması söz konusu oldu. Sultan II. Abdülhamit bunun için yeni bir imtiyazı seve seve verdi. Osmanlı-Yunan harbinde gerekli malzeme ve asker şevkinde, Fransızların kontrolündeki demiryolları ordunun taleblerini yerine getirmekte pek istekli davranmamış, oysa Almanların kontrolündeki Anadolu demiryolları bekleneni yerine getirmişti. Yeni imtiyaz sözleşmesi 4 aralık 1897'de törenle imzalandı. Sultan, Büyükelçi Marschall'a teşekkürlerini ve Alman yatırımlarının devamı konusundaki ümidini belirtti[137]. Üstelik 13 Mart 1898 de çıkarılan yeni bir irade ile Haydarpaşa gar binasının inşa ve işletme imtiyazı da Almanlara verildi. Böylece Osmanh Asyasınn ticari taşımacılık faaliyeti Almanlara bırakılmış oluyordu. Elçi Marschall;" "bu olaym alman ticareti için bir garanti

137 Bekir Sıtkı *a.g.e.,* ş. 64.

olduğunu" bildiriyordu Berlin'e[30]. Demiryolculuk alanındaki üstün Alman tekniği ve inşaatın

sürati sade Osmanlı yöneticilerini değil başakalarım da büyülemişti[138]. Bu olayın Berlin'deki yöneticileri yeni atılımlara teşvik edeceği görülecektir.

Almanların bu hava içinde yeni imtiyazlar elde edip nüfuz alanlarını genişletmeleri derhal diğer devletlerin tepkisini doğurdu. Deutsche bank ve Anadolu Demiryolları Kumpanyasının elde ettiği bu imtiyazlar özellikle îngilizlerin şiddetli protestolarına neden oldu. Britanya Büyükelçisi *Sir Philip Currie* derhal bu imtiyazı önleme teşebbüsüne girişti. Büyükelçi, "Anadolu demiryollarının imtiyazının Dinar'a kadar uzatılması, doğrudan doğruya, Izmir-Aydın Demiryol Şirketi'nin haklarının çiğnenmesidir. Çünkü bu hat, Aydın Demiryolu Şirketinin nüfuz bölgesinden ve İngiliz ticari çıkarlarım korumak için elimizden geleni yaparız"[139] geçecektir diyerek Bab-ı Ali'yi protesto etti. Büyükelçi, Fransız maslahat güzarından Paris'te bu imtiyazın engellenmesi için faaliyete geçildiğini de öğrendi. Büyükelçilik Dı ogomanı *Adam Bloch,* Bab-ıÂli'ye protestoyu ilettikten sonra, Büyükelçi Padişah'- ın huzuruna çıktı. Padişah'ın "böyle bir

---

138 1909 da G. Siemens'in halefi *Artlıur von Guinner* İngiliz yetkililere övünçle "Bağdat hattı işletmesi mükemmellikte herhangi bir Britanya demiryol işletmesinden aşağı kalmaz. Buna karşılık taşıma ücretleri sizdekinin varisi bile değildir" demişti.

Reinhard Hüber, *Die Bagdadbalın,* Junker und Dünnhaupt Verlag, Berlin, 1943, s. 28. "Şoven Alman tarihçiliğinin örneği olan eserinde yazar bu durumu Alman dehasına ve uygar atılımına! " bağlıyor. Ancak Alman teknolojisinin üstünlüğünün, geç kurulmasının getirdiği avantajlara dayandığını belirtmiştik.

139 *PRO-FO* 78, 5102 "Constantinopel, January' 13, 1898 tarihli Dragoman Adanı Bloch'un Memorandumu-Nt-. 9, s. 7-9" ve "Nr. 27-Const. January 14, 1898 tarihli Büyükelçi Philip Currie'nin Foreign Office'e raporu" s. 2-4.

imtiyaz için söz verilmediğini" bildirmesiyle iş örtbaş edildi ve Almanlara, yolu başka yöne doğru uzatmak düştü. Büyük Devletler nüfuz bölgeleri kavgasından dolayı Anadolu'da birbirleriyle bağlantısı olmayan bir demiryolu şebekesi kuruyorlardı.

Büyük devletlerin, başlangıçtaki bu kavgalı engellemeleri, kısa zamanda yerini anlaşmalara bıraktı. *Aydın Demiryolu* Şirketi (İngiliz) ile *Anadolu Demiryolları* (Alman) arasında böyle bir anlaşma olmadı. Fakat meydandan çekilen İngiltere'nin yerine geçen Fransızlar ve Almanlar, Osmanh Asyasınm demiryol şebekesini nasıl kuracakları konusunda anlaştılar. Britanya Büyükelçisi *O'Conor,* 24 Temmuz 1899 da hükümetine yazdığı raporda: "Fransız Kasaba Demiryolu şirketi ile Anadolu Demiryolları şirketi, döşenecek hatların güzergahı, genişliği, vagon büyüklüğü ve taşıma ücretleri konusunda anlaştılar. Ayrıca
İz mir-Kasaba Demiryolu Şirketi ile Anadolu Demiryolları biribirileri- nin İdare meclislerinde ikişer üye ile temsil edilecekler, Anadolu Demiryollarında hisselerin % 40'ı *Deutsche Bank'*a % 40 Osmanh Banka- sı'na diğer % 20 si Osmanh mali kuruluşlarına ait olacaktır"[140] Bu hükümler büyük ölçüde gerçekleştirildi. Nitekim Almanlar yolu Konya'dan öteye uzatmak için imtiyaz alınca, Fransızlar da Afyon ve Bandırma'ya doğru imtiyazlarını gürültüsüzce genişlettiler.

25 Kasım 1899 da hattın Konyadan Bağdat-Basra'ya uzatılması Heyet-i Vükelâ tarafından kabul edildi. Ziyareti sırasındaki isteklerinin yerine getirilmesinden hoşlanan II. Wilhelm, Sultan Abdülha mid'e bir teşekkür telgrafı çekti.[141]

Büyük projenin Almanlar tarafından gerçekleştirilmesi konusu tartışmalı olarak kabul edilmişti. Dış çevreler kadar, yönetici çevrelerde de bu işe karşı olanlar vardı. Sultan II. Abdiilhamid, konu Heyet-i Vükelâ'da tartışılırken, konuşulanlar hakkında anında rapor alıyordu. Zaman zaman bizzat ağırlığım koyarak tartışmalara yön vermiş ve karar bu sayede olumlu çıkmıştır. 13 Aralık 1899 da Nafıa Nazırı Zihni Paşa ve Deutsche Bank genel müdürü G. Siemens arasında, Almanya'nın Osmanh ülkelerindeki iktisadi egemenliğini perçinleyen ön imtiyaz anlaşması imzalandı.[35] 16 Ocak 1902 de de *"Osmanlı - Anadolu Demiryolları Kumpanyası*" müdürü *Kurt £ander* ve Nafia Nazırı *Zihni Paşa'*nın hazırladığı kesin imtiyaz anlaşması Padişah tarafından imzalandı. Bağdat hattı tümüyle gerçekleştirilc- mese bile, Alman nüfuzunun zirveye çıktığı, bu anlaşmada görülüyordu. Bu yeni hattın gerçekleşmesi halinde, Osmanh-Anadolu Demiryollarındaki hissedarların yolun yeni bölümünde ilgileri olmaması gerekli görüldü. Yeniden, 15 milyon frank sermayeli *Bağdat Demiryolu Kumpanyası* kuruldu (5 Mart 1903). Yeni Şirketin % 10 sermayesi Anadolu Demiryolları Kumpanyasına aitti. Onbir üyeli Direktörler Heyeti'nde üç üye Anadolu Demiryolları'ndan, üç üye de Osmanh vatandaşı olacaktı. Böylece şirketin Osmanlı-Alman niteliği korunmak isteniyordu. Yeni şirkete *Dr.Kari Helfferich,* genel müdür tayin edildi.

140 *PRO-FO* 78-5102 *Commmial-Confidmtial,* "Büyükelçi O' Conor'un Foreign Office'e Raporu, Coust. July 24/ 1899, s. 277-279

141 Rathmann, *a.g.e.,* s. 83.

Helfferich Almanya'nın yeni politikasını uygulayanlar arasında seçkin yeri olan bir iktisatçı idi.

Avrupa sanayi devrimi sırasında demiryollarının yapımında devlet desteğinin bulunması pek yaygın bir gelenek olmuştu. Yatırım zorlukları, trafiğin yoğun olmadığı bölgelerde halkın ilk anda demiryol ulaşımına alışmasını beklemek gibi nedenler bunu gerektiriyordu. Özellikle Rusya ve Almanya, devlet desteğiyle demiryol inşasının tipik örneklerini vermişlerdir. Bağdat hattı da bu anlamda en çok devlet desteği gerektiren bir projeydi. 1903 Anlaşması şartlarına göre, hükümet, inşaatın finansmanına hemen katılacaktı. Her kilometre yol için, hükümet nominal değeri 275.000 frank olan Osmanlı tahvilleri çıkaracaktı. Bu tahvillerin karşılığı olarak, demiryol işletmesinin gayrimenkulleri ipotek edilecekti. Tahvillerin faizi için, Dûyun-u Umumiye idaresi, hattın geçeceği vilayetlerin bir kısım gelirlerini (genellikle âşar vergisi) teminat akçesi olarak gösterecekti. Bundan başka hattın geçeceği *miri arazi* şirkete bedelsiz devrediliyordu. Şirket, hat boyundaki mirî ormanların kerestesini kullanacak, madenleri, taş ocaklarını işletecek ve hatta arkeolojik kazılar yapma imtiyazına sahip olacaktı.[142] Gene, demiryol yapım ve bakımı için gerekli malzeme gümrüksüz olarak gelecekti. Nihayet, Bağdat ve Basra'da limanlar yapmak imtiyazı da Şirket'e tanındı. Bu anlaşmaya bakıldığında, Bağdat hattının bir Alman koridoru olduğunu söylemek mümkündür, imtiyazın süresi 99 yıldı.

Ancak Osmanlı Hükümeti kuruluş sermayesi için teminat gösterecek durumda değildi. Daha 1903 yılında hat Konya ve Ereğli'ye uzatılırken, kilometre garantisi olarak Urfa Sancağı ve Aydın Vilayeti âşarının karşılık gösterilmesi istenmiş, ancak, bu Sadrazamlık ve Ticaret-Nafıa Nezareti arasında bir sürtüşme konusu olmuştu[37]. Yeni imtiyaz için Almanlar, gümrük gelirlerine el atmak istediler ve gümrük resimlerinin % 11 den % 15 çıkarılmasını önerdiler. Bu da diğer büyük devletlerin protestolarına neden oldu.[38]

Sonunda iş gene âşar gelirlerine el atmaya kaldı. Nisan 1903 de Bağdat projesinin ilk bölümü sayılan ve yapımına başlanan Konya- Ereğli hattı için, Konya, Halep ve Urfa âşarma el kondu.[143] Bu olayı Ingiltere ve Rusya protesto ettiler. Tamamen içişlerine ait bir mali işlemin dış devletlerce protestosunun hukuki dayanağı, Osmanlı Devleti'nden "alacaklı devlet" olmaktı. Özellikle Rusya, bütün gelirlerin teminat akçesi olarak şirkete tahsisinden dolayı, kendi alacağı harb tazminatının tehlikeye düştüğünü ileri sürdü. Tabii hattın yapımı ilerledikçe, alacaklıların gelir kaynaklarına ait sözde endişeleri de artacaktı. Rosa Luxemburg, olayı; "ilkel tarım ekonomisine dayalı bir ülke besleyemeyeceği bir demiryol sistemine teminat akçesi ödeyerek günden güne harap olacaktır" diye özetliyordu[144]

142 E. Earl Mead, *a.g.e.,* s. 83-85 ve 94-98

143 Rathmann, *a.g.e.,* s. 89

144 *a.g.e.* s. 90, R. Luxemburg, *Gesammelte IVerke,* Bd. I Dictz Verlag, Berlin 1974 1974, s. 295-297 den. Aynı yazı, *Aydınlık Dergisi,* C.I., Sayı 2 (Aralık 1968), s. 139-143.

Demiryolunun Bağdat-Basra'ya uzatılması ideali, bir yerden sonra hesabını bilen iş adamları ve teknisyenler için cazip değildi. Bu "Megalo Idea" daha çok askerler ve politikacılar tarafından sürükleniyordu artık.... Berlin'deki yöneticiler kadar, Talıran'daki başkonsolos *Gaertner* ve Bağdat'daki konsolos Richarz gibileri bu hattı ellerinden gelse Asya'nın öbür ucuna uzatacaklardı ama, işi başlatan Alfred Kaulla o fikirde değildi. Kaulla Ekim 1891 de İstanbul'da tuttuğu günlükte, "Sultan'ın kendisini çağırtarak yolun Bağdat'a kadar uzatılması işini görüştüğünü, ancak kendisinin bu yolun Sivas'a kadar bile uzatılmasına taraftar olmadığını" yazıyor[41] Ona göre, "Sivas'tan öteye verilen kilometre garantisi, masrafı karşılayamaz. Ayrıca, Is- tan bul-Ankara-Sıvas-Diyarbekir-Bağdat-Basra hattı 2780 kilometre kadardır. Saatte ortalama 50 kilometre hızla Basra Körfezine 57 saatte ulaşılabilir. Oradan da Bombay'a uzaklık 1600 mildir. Port Said-Bom- bay ise 3100 mildir. Demek ki karayoluyla yapılan Avrupa-Bom- bay yolculuğunda, denize göre 5 gün kazanılmış olacaktır. Ancak taşıma ve deniz yolculuk ücretleri iyice etüd edilmelidir. Devlet yardımı olmaksızın bu projenin gerçekleştirilmesi olanak dışıdır. Çünkü toplam inşaat maliyed 280 milyon mark civarındadır". Kaulla'nın önerileri dikkate alınmış olmahdır. Çünkü yol, belirtildiği gibi, Ankara'dan sonra Sivas yerine Afyon ve Konya'ya çevrilmişti. Ancak, Kaulla, hattı Bağdat'a kadar uzatmak istemediği gibi "Ankara-Kay- seri" hattı ile doğu kısmını bitirmek niyetindedir. Buna karşılık, "daha
1891yazında Bilecik'e ulaşıldığında Konya'dan deve kervanlarıyla tahıl ve yün getirtildiğini, binaenaleyh hem inşaatın ucuza mal olacağı, hemde kaynakları zengin olan Konya'nın tercih edilmesini ve işin böylece bitirilmesini" istemektedir[42]

Gerçekte İmparator II. Wilhelm ve etrafındakilerin yükseklerden atmalarına rağmen, bu dev projeyi gerçekleştirmek için Alman sermayesi de yeterli değildi. İstanbul'daki Britanya Büyükelçisi *Sir N.R.O'Co- nor,* 29 Haziran 1889 da Lord Salisbury'ye yazdığı bir raporda, Dr. G. Siemens'le olan bir görüşmesini şöyle naklediyor[43]: "Siemens, böylesine dev bir girişimi yüklenmek için pek istekli değildi. Hükümdarının bu konudaki hırslarını biliyordu ama meseleyi düşünüp arkadaşlarıyla tartıştığında, Britanya sermayesini işe ortak etmenin kaçınılmaz olduğu kararma varmış. 16 milyon sterlin tutarındaki gerekli sermayenin, Londra'da her yerde olduğundan daha kolay- bulunabileceğini o da biliyor". Gerçekten Siemens, daha önce Mart
1899da İmparatorun huzurunda; "geçen yılki haşatın iyi olmaması nedeniyle, aşara dayanan Osmanh kilometre garantisine güvenilemeyeceğini ve Almanya'da da sermaye yatırımlarını teşvik edecek şanslı bir mali durum olmadığını ileri sürerek, İngiliz ve Fransız sermayesinin de projeye katılması üzerinde düşünülmesini" önermişti.[145] Fakat, Alman Dışişleri bu görüşe pek yanaşmadı.

PRO-FO 78-510 2. Nr. 62 *Confidential,* June 27-1899, From Sir N R. O'Conor to Salisbury"

145 Bekir Sıtkı, *a.g.e.,* s. 82-83

Bağdat demiryolu imtiyazının kağıt üzerinde Türklere bazı haklar verdiğini belirtmek gerekir.Hükümet ile kumpanya ve kumpanya ile kişiler arasındaki anlaşmazlıkların çözüm mercii Osmanh mahkemeleri olacaktı. Bu hat üzerinde özel posta örgütü kurulamayacak ve buna yönelik bir anlaşma yapılamayacaktı. II. Abdülhamid rejiminin kontrolcü niteliği dolayısıyla, bu dönemde posta örgütünün devlet elinde olmasına çok dikkat ediliyordu. Özellikle Anadolu ve Mezopotamya'daki İngiliz telgraf ve posta servisinin, faaliyet alanını genişletmesi hiç istenmiyordu.[146] Posta örgütü üzerindeki bu hassasiyet günümüze kadar süregelmiştir. Demiryol şirketi, Osmanh Harbiye Nezareti ile anlaşarak uygun yerlerde istasyonlar yapacak ve savaş durumu ve isyan çıktığında askeri birlikler öncelikle sevk edilecekti. (Mamafih savaş içinde Liman von Sanders Paşa, Anadolu Demiryolları idaresi ve İsviçreli müdürün bu konudaki olumsuz tutumundan şikayet ediyordu). Türkçe, Kumpanyanın resmi dili olacak ve memurlar fes ve belirli üniforma giyecekti. Şu kadarını belirtmek gerekir ki, demiryol inşaatında Alman sermayesi egemendi.

Ucuz ve kaliteli olduğu için tamamen Alman mamulleri kullanılıyordu ve Alman teknik bilgisi geçerli idi ama, mühendisler, işçiler çoğunlukla Italyan, Rum ve Türklerdendi. Yönetimde de bu kozmopolit yapı görülüyordu, idare Heyeti'nde 4 Osmanh, 10 Alman, 1 AvusturyalI, 2 isviçreli ve 8 Fransız müdür vardı. Sermayenin % 40*1 Alman, % 30'u isviçreli, diğer % 30 u ise Fransızdı.[147] Üstelik şirket yazışma dili olarak Almanca değil, Fransızca kullanıyordu. Bu durumun Alman milliyetçilerini çileden çıkardığına kuşku yok... Pancermen Birliği "Alman tekniği ve sermayesi başka milletlerin işine yarıyor. Yakında Alman mühendisleri de işten atarlar. Almanca ise kullanılmıyor" diye risaleler dağıtıyordu. Bu yaygara boşa idi. Sermayenin milliyeti olmadığı bir kere daha görülüyordu.[148]

Bağdat demiryolu Konya'dan başlayacak, Karaman-Ereğli'den geçip Toros'larda açılacak tünellerle Adana'ya inecekti. Burada Mersin'le zaten bağlantı vardı. Adanadan sonraki büyük uğrak yeri Haleb'ti. Haleb'ten ise, Hama-Humus-Trablusşam-Beyrut-Yafa ve Kudüs ile bağlantılar kurulacaktı. Burada Bağdat demiryolu Hicaz demiryoluna bağlanabilecekti. Hicaz demiryoluna gelince, 29 Mart 1904 de Şam-Ma'an arasındaki 480 kilometrelik kısım işletmeye açılmıştı ve yol Medine'ye doğru ilerliyordu, iane ile yapılan ve tümüyle Osmanh olan Hicaz hattı şimdi Bağdat demiryolu ile birleşecekti ki, Alman kontrolünün Arab yarımadasında da yerleşmesinden diğer devletler korkmaya başlamıştı[149]

Haleb'ten sonra Nusaybin-Musul-Takrit-Samarra-Sadiye ve nihayet Bağdat geliyordu.

146 örneğin, *PRO-FO* 195 "23 April 1904 tarihli" I.E. Telegraph C.H.John -memurun talebi geri çevrilmiş.
147 Doktor Jaeck, *a.g.e.,* s.50, mamafih yazar bu rakamları Şirket'in Osmanlı olduğu biçimde yorumluyor.
148 E.M. Earle *a.g.e.,* s. 117
149 *Said Paşa'mn Hatıratı,* C.2, Dersaadel, Sabah Matbaası 1328 (1910), s. 378-379

Bağdat'tan itibaren hattın Dicle'yi izlemesi değil de, ulaşımın iyi yapılamadığı Fırat kıyısına yönelip oradan Basra'ya inmesi istendi. Proje bütün Mezopotamyada heyecan yarattı, 1903 deki anlaşmaya göre Haleb, ana demiryol hattına *Tel Haleb*'den ayrılacak bir kol ile bağlanacakken, Haleb halkının dilekçe yağmuru üzerine Bağdat demiryolu bu şehre ulaştırıldı[49] Mezopotamyanın zenginlikleri bu yoldan taşındıkça eski sönük merkezler canlanacaktı. Demiryol bütün taşıma sistemini modernleştirecekti. Basra-Bağdat arasında Dicle nehri üstündeki gemicilik tekelini elinde tutan, *Lynch Navigation Company* bile bu nedenle Bağdat hattına muhalefet edenlerin başında yer alıyordu[50].

Hattın yapımı için tahviller, I.,II., ve IIldönem tahvilleri olarak çıkarıldı. II. dönem tahvilleri 108 milyon frank tutuyordu ve Adana- Haleb arasındaki bölümü oluşturuyordu. Haleb-Bağdat hattı için III. dönem tahvilleri piyasaya sürüldü. Tahviller satıldı ve çok geçmeden alıcıların kârlı bir işe giriştikleri anlaşıldı. Hissedarların en başında Fransız mali kuruluşları geliyordu. Bu nedenle, Fransız parlamentosunda Bağdat hattına karşı protesto sesleri yükseldiğinde, dışişleri bakanı M.Delcasse, "bu iş bir oldu bittidir ve bu oldu bittiye Fransızlar da iyi bir hisseyle katılmışlardır"[51] dedi.

Bağdat projesi, sadece döşenen demiryollarının ötesinde, yol boyu yapılan lojmanlar, hastahaneler ve sulama tesisleri ile ilerleyen bir şerit olacaktı. Bu yeni girişim "yatırım yap ki çok kazan" zihniyetinin tipik bir örneğini verecekti. Alman'lar hattın geçeceği yerlerde, Ingiliz ve Fransızların tersine, bereket yoksa bereket yaratıp istifade etmek durumundaydılar. ,

25 Ekim 1904 de 19 aylık bir zamanda biten Konya-Bulgurlu hattı törenle açıldı. Bağdat demiryolu ilerliyordu ve bu hızlı ilerleyiş tahvillerin satışını hızlandırdı. Dr. Georg Siemens, Bağdat demiryolunu Almanya'nın doğu denizlerine uzanan bir hayat damarı olarak düşünenlerin başında geliyordu. O'na göre, Almanyanın tahılı, petrolü bu yol sayesinde gelecekti. Mevcut kaynakların geliştirilmesi, yenilerinin ortaya çıkarılması gerekirdi. Pancermen birliği gibi şovenist kuruluşlarsa, bu hattı etrafına Almanların yerleştirileceği yeni bir vatan gibi düşünüyorlardı.

Bağdat demiryolu, bu nedenle, tngilizlerin Aydın, Fransızların Kasaba demiryolu hattından farklı bir nitelikteydi. Bu iki hat jverimli bölgelerin ürünlerini kolay yoldan batı'ya aktaracak yatırımlardı. Oysa Bağdat projesi işlenmeyen zenginlikleri sömürecek alt yapısal tesislerin de birlikte kurulacağı bir büyük yatırımlar grubunu öngörüyordu.

Hattın geçtiği yerlerde sulama ve yeni tarımsal faaliyetler yaratmak konusunda ilk elde bazı başarılar sağlandı. Örneğin, Konya-
Eşkişehir hattı tamamlanınca, civara 165 kilometrelik bir şose de yapıldı[150]. Konya-Ereğli hattı

150 *AAA, Türkei,* 152 *Band.* 1-2 *Nr.* 52, 6 November 1906 tarihli

çevresinde Çumra ovasında 200 kilometre çapında araziyi kanallar açarak sulama işine girişen ve bataklıkları kurutan, Frankfurttaki *Philip Holpman* Şirketi, Osmanh hükümetini memnun bıraktığından, Adana ovasının da tarımını ve sulamasını geliştirmek işi bir başka Alman şirketine, Dresden'deki Alman Şark Kumpanyasına verildi. Bu şirket de yüzlerce Ermeni rençberi eğitip kullanarak Çukurova'da pamuk tarımını geliştirmeğe başladı5'. İngiliz diplomatik raporları, bu gibi girişimlerin Adana'nın gelişme sini sağladığını ve şehrin büyüdüğünü belirterek "şimdiden spekülatörler bölgede arazi satın alıyorlar. Arazi fiatları artacak" diyorlardı[151]. Spekülatörler kadar Alman dokuma endüstrisi de umut verici kaynaklara kavuşmuştu. Nitekim demiryolunun pamuk tarımındaki olumlu etkisini aşağıdaki tablo da göstermektedir. Beş yıl içinde üretim büyük artış göstermiştir[152].

Yıl	Pamuk ürünü, balya olarak (her balya: 200 kg.
1904-1905	45.500
1905-1906	50.500
1906-1907	56.000
1907-1908	
1908-1909	76.400

Çukurova pamuk üretimindeki bu hızlı artışın yakın gelecekte Rusya imparatorluğunun pamuk üretim bölgesi olan Türkistan için, ciddi bir ıakib doğuracağı açıktı. Almanya sulama yoluyla yeni alanları tarıma açma işine el atmıştı ve Anadolu ve Mezopotamya'nın tarımsal zenginliklerini kimseye kaptırmağa niyetli değildi. Nitekim Bağdat ve Basra havalisinde çalışan İngiliz mühendisi *Wilcooks*'un benzer bir sulama projesi uygulamaya konmamıştı. Bu alana, başkaları el attığında, ya girişimleri diplomatik manevralarla engelleniyor ya da teknik olanakları ve önerdikleri fiat, Almanlarınki ile başa çıkacak durumda olmuyordu. Alman girişimcileri bu konuda uyanık ve atik davranıyorlardı. Daha Bağdat demiryolu anlaşması imzalanmadan çok evvel, Eylül 1898'de, *Hematin* adlı bir Alman ziraaatci, demiryolunun geçeceği yerlerdeki tarımsal kapasiteyi araştırmakla görevlendirilmişti. Hermann, bu bölgede modern tarımın geliştirilmesi için gereken koşulları saptayacaktı. Alman basını, olayı "şimdi tarım alet ve gereçleri ihracatının artacağına kuşku yok, iş, fabrikatörlerin gayretine kaldı"5® diye haber veriyordu.

Suriye, Irak ve Anadolu bölgesi Rusya kadar tahıl üretebilecek bir depoydu. Kerkük'ün Baku'dan on kat fazla petrol elde edilebilecek bir bölge olduğu o zaman da tahmin ediliyordu. Ayrıca Mezopotamya pamuk tarımı ve taşkömürü yatakları yönünden zengin bir bölgeydi. Almanya ciddi bir petrol arama girişimindeydi. 1901 de *Groskopf-Bergingen*'in raporunda,

151 *PRO-FO* 195-2586, *XVI,* 27 *Nov*. 1906, No 58, Elçilik raporu"
152 Paul Robach, *a.g.e.,* s. 90-91
Kölnische it. Sept. 1898 nüshasından

İskenderun Haleb, Birecik, Urfa, Siverek ve Diyarbekir bölgesinde iyi petrol kaynağı bulunmadığı bildiriliyordu, (bu adamlar, daha önce, 4 Ocak 1901 de çıkarılan bir *İrade* ile bu bölgeyi taramışlardı). Buna karşın" Kerkük'ün 15 kilometre kuzeyinde zengin kaynaklar olduğu, ilkel biçimlerde çıkarılan ve temizlenen petrolün miktar ve kalitece Bakü petrollerinden aşağı kalmadığı, yapılacak demiryolu ile bu kaynaklardan etkin bir biçimde yararlanmanın mümkün olduğu" belirtiliyordu" Almanya petrol işine el attı ve Deutsche Bank bölgede petrol arama ve çıkarma imtiyazını elde etti. Alman Büyükelçisi, 2 Ağustos 1904 de Başbakan Bü- lovv'a yazdığı raporuna "Anadolu Demiryolları Kumpanyası adına *Kurt Z^nder*'le Osmanh Sultanı adına *Ohannes Saktzyan'm* imzaladıkları konvansiyonun" metnini[153] övünçle eklemişti. Almanlar petrol bölgesinde diplomatik temsilciliklerini kurmakta gecikmediler. Almanya ile hiçbir ticareti olmayan ve hiçbir Alman vatandaşı yaşamayan Musul'da 1904 yılında konsolosluk açıp, bir Osmanh vatandaşını konsolos olarak tayin etmek istediler. "Alman firması *Berg Put- manvL* ın az miktarda ticaret yaptığı bu şehirde, Alman konsolosluğunun kurulması, öngörülen Bağdat demiryoluyla ilgilidir"[154] diye rapor veriyordu, Britanya'nın Bağdat konsolosu İstanbul'daki büyükelçiliğine... Anlaşılan konsolos da Alman'ların petrol yataklarına ne kadar yaklaştıklarının tam farkında değildi.

Bağdat Demiryolu Üzerindeki Kavgalar

Bağdat projesi gibi Osmanh Asyasını boydan boya aşan, eski ipek yolunu demiryolu haline getirmeyi amaçlayan bir girişimin sadece iktisadi değil, siyasi ve askeri endişeler yönünden de büyük devletleri harekete geçireceği doğaldı. Bu yol salt Anadolu içinde kalsaydı, öngördüğümüz gibi, îngiliz ve Fransız demiryollarının nüfuz sahasına girmemesi şartıyla fazla gürültü koparmazdı. Oysa şimdi proje, Ingiltere'nin Mısır ve Basra körfezindeki, Fransa'nın Suriye'deki siyasi- iktisadi emellerini tehdit edecek boyutlara ulaşıyordu. Rusya da Iran ve doğu Anadolu'daki emelleri için bu projeyi tehlikeli görmekte gecikmedi. Önce de sözünü ettiğimiz üzere, büyük devletlerin diplomatları ve kumpanya temsilcilerinin yanında, Osmanh yöneticilerinden de Bağdat projesinin Almanya tarafından gerçekleştirilmesine karşı çıkanlar vardı. Bağdat demiryol imtiyazına ilk karşı çıkanlardan biri Rusya olmuştur denebilir. İstanbul'daki büyükelçi *Zİnovyev:* Bağdat demiryolunun Rusya'nın Basra körfezindeki çıkarlarım zedeleyeceğini ileri sürerek, karşılığında, hiç değilse Erzurum'a kadar bir demiryol yapım ve işletme imtiyazının Rusya'ya verilmesini istedi.[155] Daha 1898 de Haydarpaşa limanı imtiyazı

153 *AAA, Türkei* 197, *Bd.* 2-3, "2 August 1904- vom Botschafter zum Bülow "ve" 4-17 Temmuz 1904 tarihli konvansiyon"

154 *PRO-FO* 195 *Nr.* 2164. "5 Nov. 1904 tarihli, Bağdat Konsolosundan İstanbul'daki Britanya Maslahatgüzarına"

155 N.R. O'Conor'dan Salisbury'ye" 31 Ocak 1900 tarihli rapor, *PRO-FO* 78 Nr. 5«oa.

Almanlara verilirken *Novoye Vremya* gazetesi "imparatorluğun paylaşılmasında aslan payını Almanların aldıklarını" yazıyordu[156]. Mamafih Rusya'nın Bağdat demiryoluna karşı çıkışında salt bir yayılmacı ideoloji değil, ticari nedenler de rol oynuyordu. Istanbuldaki büyükelçilik başkâtibi *Çarikov* bu konu üzerinde yazdığı kitapta; Almanya'nın bu yolla, mamulatını Iran ve Afganistan'a sokup, bu bölgelerdeki Rus ticaretini yokedeceğini, Türkiye'nin ise tarım ürünlerini Avrupa'ya naklederek Rusya'ya darbe indireceğini ileri sürüyordu. Gerçekten de
1900yılında Osmanh ticaretinin % 9'u Rusya ile yapılıyordu. İstanbul, Rusya'dan yılda 65 bin ton un alıyordu. Daha demiryolu Ankara ve Konya'ya ulaşınca bu ticaretin kesildiği görüldü. Çarikov; "şimdi, bütün Avrupa'ya milyonlarca put Mezopotamya buğday ve ürününün ulaştığını düşünün, halimiz ne olur?" diye soruyordu[157].

Gerçekten de Ingiliz konsolosluk raporlarına göre, demiryolu 1892sonunda Ankara'ya ulaştığında bölgenin tahıl üretimi artmıştır. 1894 te tahıl üretimi 8 milyon kileden 10 milyon kileye, 1896 da da 15 milyon kileye yükseldi. Fiyatlar da yükselerek dünya fiyatları seviyesine yaklaştı. Anadolu Demiryolları kumpanyası tarım alederi ve tohumluk için kredi veriyor ve hatta mühendis R. Hermann gibi uzmanlar aracılığıyla hat boyunda örnek çiftlikler meydana getiriliyordu. [623] Demiryoluyla orta Anadoludan îstanbula getirilen tahıl, burada fiyatları düşürdü. Öyleki 1901 den itibaren Anadolu demiryolları bölgesinden getirilen buğday, îstanbuldaki tüketimin üçte ikisinden fazlasını karşılıyordu. En önemlisi artık, Rusya ve Bul- garistandan hiç tahıl ithal edilmiyordu.[621*]

Ingiltere ve Fransa, Anadolu demiryolları Mezopotamya'ya uzanınca konuyu siyasal alanda da ele aldılar. Fransızlar, bir noktadan sonra Almanlarla uyuşmalarına rağmen, Ingiltere sonuna kadar muhalefetde devam etti. Batı'da, Haleb'den Şam yoluyla Hicaz'a, doğu'da ise, Basra Körfezine kadar uzanacak bir Alman demiryolu, Ingiltere'nin Mısır ve Hindistan'daki siyasal ve iktisadi egemenliği için en büyük tehlike olarak görülüyordu. Kaldı ki bu demiryolu sayesinde Avrupa, Yakındoğu ve Hindi stanla Britanya ticaret filosundan daha kısa zamanda ve etkin bir biçimde bağlantı kurabilecekti. Cebe- lüttarık ve Süveyş'e sahip olan Britanya, Atlas ve Hind Okyanusu ulaşımındaki tekelini kimseye kaptırmak istemiyordu. Neomerkanti- list Alman ideolojisi bu teşebbüsü büyük gürültülerle ilan ederken, Britanya ve Fransa endişelenmekte kısmen haklıydılar. 1904 yılında bir Alman gazetesi, "Bağdat demiryolu projesi kesinleştikten sonra, Alman müteşebbis zekâsı, bundan, başka yararlar sağlamayı da ihmal etmedi. Bu yol, Iran Körfezi ve Hind'e kadar kapıları açacaktır. Berlin'den Basra Körfezi'ne, şimdiden, bir telgraf

---

156 *Vorwaertı,* "Nr. 247, Freitag 21 Okt. 1898" nüshasından

157(62 a) D.Quatert, *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia* ***1876-1908***, Phd. 1973, Univ of California, s. 189-191

(62 b) *a.g.e* s. 198 ve 201 ayrıca Quatert "Limited Revolution: The Impact of the Anotolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of İstanbul 1890-1908" *The Business History Revieut,* vol LI, Nr. 2, s. 151-158

hattıyla bağlanmak mümkün olacaktır. Köstence-Istanbul arasında da denizden bir telgraf kablosu döşeniyor" diye yazıyordu.[158] Haziran 1899 da Kolonya'daki *"Osteuropaeische Telegraphen Gesellschaft"* bir milyon mark sermaye ile kurularak bu işlere girişti. *L'Europeen* gazetesi, haberi, "Şarkdaki Alman yayılması" başlığıyla veriyordu.[64]

Ingiltere, başındanberi Bağdat demiryolu projesini baltalamak istedi. Ancak II. Abdülhamid de Ingilizlere karşı iyi niyet beslemiyordu. Nitekim Ingilizlerin Aydın Demiryolu Kumpanyası 1906 yılında Antalya ile bağlantı kurmak isteyince, buna izin verilmedi.*[5] tngilizler, bundan sonra, Bağdat Demiryolu projesi için verilen her yeni imtiyazı önlemek yoluna başvurdular. Padişah, uzun müddet tereddütten sonra, Almanlara Maraş-Akdeniz bağlantısı için imtiyaz vermeye kalkınca, Britanya büyükelçisi bu projeyi protesto etmekte gecikmedi. Bu sıralarda Almanlara Adana-Yumurtalık hattı için bir imtiyaz daha verilecekti ama, îngilizler Çukurova'daki çıkarlarını zedeleyeceği için buna da itiraz ettiler[159].

Daha önce Fransızların Almanlarla 6 Mayıs 1899 da bir konvansiyon akdederek, Anadolu ve Mezopotamya ve Suriye demiryolları üzerinde anlaştıklarını belirtmiştir. Ama îngilizler bu tarihte bile Bağdat imtiyazını kendileri ele geçirmek için girişimlerine devam ettiler ve Osmanh ileri gelenlerinden de yandaş buldular. 1899 da *Ernest Rechnitzer'in* başkanlığında bir Ingiliz grubu ortaya çıktı. Bunlar, *Damat Mahmud Halil Paşa*'yı da yanlarına alarak Bağdat demiryolu imtiyazının Almanlara değil, kendilerine verilmesi için teşebbüse geçtiler. Sonunda başarıya ulaşamayan Rechnitzer'in önerilerini Damat Mahmut Halil Paşa'nın Padişah'a sunduğu layihada görmek mümkündür. Paşa; "Demiryol girişiminde gerekli meblâğın % 20 sinin Osmanh mâliyesine yüklenmesini doğru bulmuyordu. Ingiltere'nin zaten sömürgeleri bulunduğunu, oysa Almanya'nm bu sayede Mezopotamya topraklarını işgale hazırlandığını" ileri sürüyordu[160]. Bir başka layihasında, "istenen kilometre garantisinin de çok yüksek olduğunu, oysa Macarlı Ernest Rechnitzer'in sadece 15.000 frank üzerinde durduğunu, Almanların ise peşin 19.000 frank istediğine" işaret ediyor ve "Rechnitzer'in peşin kilometre garantisi istemeyip bu meblağı elde edilecek fazladan (gayrisafi hasılanın) alacağını" belirterek " daha ehven şartlar ileri süren Rechnitzer'e imtiyaz verilmesini" tavsiye ediyordu[68]. Görünüşte Rechnitzer'in ödeme şartları daha müsait idi, ama uzun vadede, bitmeyen bir borçlanma altına girilmiş olacaktı. Rechnitzer projesi bir müddet sonra suya düştü.

Ingiliz sermayesinin Güney Afrikaya yönelmesi dolayısıyla büyükelçi Sir Nicholas O'Conor da işi

---

158 *AAA. Türkei* 152. *Bd.* 1-2 *Nr.* 34, "4 Sept. 1906" //. Abdülhamid sınır bölgelerine demiryol uzatmaktan, işgali kolaylaştıracağım düşünerek çekinirdi. İngiltere'nin Akdeniz'den iç kısımlarla bağlantı kurmasından da aynı nedenle çekinmiş olmalıdır.

159 "31 Ekim 1900" tarihli Salisbury'ye *"Mersin Adana Railuay Company* için" *PRO-FO* 78Nr: 5102

160 *BA-Yld Evr. Kıstm* 84- *Z*[ar]*f* ■>5/ 322 "20 Hariran 1315 tarihli" layiha

izlemekten vazgeçti.

Damat Mahmud Paşa gibi herhangi bir yabancı sermaye grubuna angaje olmadan, Almanlara imtiyaz verilmesine karşı çıkan devlet adamlarının başında *Sadrazam Said Paşa* gelir. Paşa, hattın önerilen güzergâhının yararlı olmayacağını, kilometre garantisinin yüksek olduğunu ve ayrıca gayrisafi hasıladan hükümete aynlan kâr payının da düşüklüğünü ileri sürmektedir®. 1902 de imtiyaz sözleşmesi imzalanırken, *Adliye Nazın Abdurrahman Paşa* da Meclis'i Vükela'da, bazı yeni ve eski gelir kalemlerinin teminat akçesi olarak gösterildiği- ğini, bunun son derece muzir neticeler doğuracağım söylemiş ve Pa- dişah'a, işin etraflıca düşünülüp, rekabetçi grupların tekliflerinin araştırılmasını isteyen bir arıza sunmuştu, imtiyazın kabulüne iştirak etmeyen Paşa, “Nazırların zaruri masraflar için gerekli olan bazı gelirleri, düşünmeden bu işe ayırdıkları” fikrindeydi[70]. Anadolu ve Bağdat Demiryol Kumpanyaları yurtiçi muhalefetten daha çok çekiniyorlardı. 1898 yılında *Malumat* gazetesi sahibi *Tahir Bey,* “bir gece evvel çöken köprüden uçan lokomotif” dolayısıyla” kumpanyanın yol ve köprü bakımını ihmal ettiğini” yazdığı için mahkemeye verilmiş ve herhalde haksız olarak mahkûm olmuştu[161]. Şirket, ülkenin sahipleri arasında kendi aleyhinde dedikodu yapılmasından ve bir kamu oyu oluşturulmasından çok çekiniyordu. Bu nedenle Türk aydınları o dönemde bu gibi imtiyazları eleştirdikleri ölçüde ciddi bir tehlike teşkil etmişlerdi. *Maliye Nazın Cavit Bey* çok sonra, “Bağdat girişiminin büyük sakıncası siyasi karakteridir. Bu, Türkiye için bir siyasal zehirlenme ve sıkıntı kaynağı olmuştur”[162] derken durumun gerçek yüzünü anlatıyordu, iktisadi gelişme umuduyla başlayan bu yol, imparatorluğun yıkımına doğru dörtnala gidişi hızlandırmışdır denebilir. •

191 o lara gelindiğinde Avrupa'da siyasi-askeri bağlaşmalar billurlaşmaya başlamış, nüfuz alanları kavgası daha büyük boyutlara ulaşmıştı. Bu dönemde, Bağdat demiryolu konusunda büyük devletlerin Almanlarla gizli-açık bazı anlaşmalara girdiği-görülüyor. Tabii bu anlaşmalar yapılırken Osmanlı devletinin kanaat ve reyini soran yoktu.

Fransızlar ile Almanların Anadolu ve Mezopotamya'daki girişimlerinde karşılıklı ortaklık kurmalarından sonra; 191 o Kasımında *Potsdam'*da II. Wilhelm ile II. Nikola arasında dışişleri bakanlarının da hazır bulunduğu bir toplantıda bu konuda bir anlaşma imzalandı. Buna göre; kuzey İran'da Rus nüfuzu tanınıyor, Ruslar da Bağdat demiryolu üstünde *Deutsche Bank'* 111 haklarına saygı göstermeyi taahhüt ediyordu. Rusya, *Tahran'dan* sınırdaki *Herikin'e* yol yapabilecekti. Bu, Almanların *S adiye'den Henikinc* uzattıkları yolla birleşecekti[163]. Genç Türk basınının “bize sormadan bizim üzerimizde pazarlık yapılıyor” feryatları arasında Rusya muhalefet grubundan çekildi. Bir yerde Sultan II. Abdülhamid'in bu konudaki fikrini, II. Nikola sanki düstur edinmişti. II. Abdülhamid, Bağdat demiryol sözleşmesine itiraz eden Rusya için,

161 *ikdam.* 316-23 Cemaziyelahır (8 Kasım 1898) s. 3 ve *Malumat-Nr.* 152 deki makale

162 E.M.Earle, *a.g.e.,* s. 257-258

163 *a.g.e.,* s. 261-263.

"basiretsizlikten vazgeçseler, Almanya ile komşu olmanın onlar için İngilizlerle komşu olmaktan daha iyi olduğunu anlarlar"[164] demişti. Çar'm sağduyu sahibi maliye nazırı *Kont Witte,* zengin ve büyük Rusya'nın bakir alanları dururken, Rus kapitalistlerinin Osmanh imparatorluğundaki yatırım rekabetine katılmalarının anlamsızlığını ileri sürerek, Çar'ı ve hükümeti bu işten vazgeçmeye ikna etmişti. Bunun üzerine, şoven-panslavist ideolog *Pobedonovtsev* ve onun adamı *Kont Kapnitz'*in Bağdat demiryolu projesi ne dış pazarda, ne de Rusya'da müşteri bulamaz oldu. 14 Şubat 1914 de Fransız-Alman gizli anlaşmasıyla kuzey Anadolu ve Suriye, Fransız nüfuzuna terkedildi. Deutsche Bank ve Osmanh Bankası yatırım yaparken biribirilerinin nüfuz sahalarına karşılıklı saygı göstereceklerdi[75].

1913de Almanlar İngilizlerle de anlaştılar. Buna göre, hat Basra'ya özellikle Körfeze kadar uzatılmayacaktı. Böylece Almanya kendisi ve Osmanh devleti adına (!) Basra körfezinin kontrolünü adetâ tngilizlere bırakacak bir anlaşma yapmış oluyordu. Ancak, bu aşamaya gelene kadar, Basra körfezinde Îngiliz-Alman rekabeti çatışmaya kadar gitmişti ve Osmanlı devleti de bu çatışmaya bulaştırılmıştı.

Basra Körfezinde tngiliz-Alman Rekabeti

XIX. yüzyılın sonuna kadar Merkez'le bağlantısı son derece zayıf olan ve denebilir ki Midhat Paşa'nın valiliğine kadar (1869-1872) mahalli hanedanların yönetimine bırakılan Basra körfezi civarı, Osmanh mülküne harita üzerinde aitti. XIX. yüzyıl boyu bazan Bağdat vilayetine bağlanan, bazan da müstakil vilayet halinde yönetilen Basra, yüzyılın ikinci yarısında uluslararası trafiğe açıldı ve tarımda monokültürel üretime geçildiğinden ihracatta belirgin bir artış meydana geldi. 1906 yılında Basra, Avrupa'ya yılda elli bin ton buğday ihraç ediyordu. Aynı zamanda imparatorluğun en çok yün ihraç eden limanıydı (40.000 balya-7.000 ton). Bu ihracatın çoğu Ingiltereye yapılıyordu[76]. Ingiltere gayriresmi şekilde Basra körfezinin ticaret ve ulaşımını yönetiyordu ve özellikle Kuveyt gibi önemli bir liman ve Necid kıtasını kontrol eden stratejik bir noktada da fiili protektorasını kurmuştu ki bu durum, Alman-Ingiliz rekabet ve çatışmasının nedeni olacaktır.

Körfezin iktisadi merkezi Basra idi. 1889 Osmanh nüfus sayımına göre Basra şehrinin nüfuzu 10.000 civarında idi[165] ve kentte ticari gelişme dolayısıyla gözlenen belirgin bir değişme vardı. Gene bu dönemde kentte büyük devletler konsolosluklar kuruyordu. Uluslararası ulaşımm gelişmesine rağmen yeterli bir karantina örgütü kurulamadığından salgın hastalıklar artmağa başlamıştı. Demiryolu gelmeden önce, posta ve telgraf sisteminin kurulması, Basra körfezi ile

164 Sultan Abdülhamid, *Siyası Hatıratım,* s. 139

Deutsche Orient Korrespondenz, "Der Handelsverkehr *Kleinasiens"* Berlin, 21 Sept. 1906, No. 39

165 *Salname-i Vilayet-i Basra,* sene 1307 (1889), s. 175.

hükümet merkezinin yönetsel bağlantısını nisbeten güçlendirmişti. Basra körfezi ile Bağdat arasındaki taşımacılık ise ilkel bir şekilde yapılıyordu. *Lynch Steam JVavigation Company* modern nehir taşımacılığını tekeline almıştı. Ancak kumpanya bu ulaşımı pahalı ve düzensiz bir biçimde yürüttüğünden, Bağdat demiryolu bölgede dörtgözle bekleniyordu. -

XIX. yüzyılda tarımdaki gelişmeler dolayısıyla artan gelir ve vergilerden Osmanh hâzinesi aynı derecede yararlanamadı. Asayiş giderlerinin çokluğu ve *Duyûn-u Umumiye'mn* bazı gelirlere el atmış olması bunun nedeniydi. Ayrıca Osmanh yönetiminin mali örgütündeki zaaf bu bölgede özellikle görülüyordu. 1904 de Britanya başkonsolosu, *El Ahsa* ahalisinin nüfus listesine kaydedilmemek için ayaklandığını bildiriyordu[166]. Yapısal değişme tamamen Atlantik ekonomik sistemine dönüktü ve Basra, Osmanlı mülkünün değil, Avrupa sanayiinin çevre bölgesi durumundaydı.

Britanya'nın Basra Körfezinde, ticaret ve ulaşım alanında kurduğu egemenlik, Kuveyt üzerinde yoğunlaşıyordu. Burada adeta fiili bir protektora kuran İngilizler, Kuveyt Emiri *Mübarek us Sabah* ile anlaştıklarından körfezdeki egemenliklerini siyasal yönden de perçinlemek gayretine düştüler. Kuveyt Emirliği'nin Osmanh hakimiyeti altındaki durumunun ne olduğu bugün bile meçhuldür. Kuveyt vergi vermezdi. Bölgede hiçbir Osmanh askeri birliği yoktu ve Osmanh hakimiyetini belirleyen tek alâmet, İstanbul'dan tayin edilen bir Kadı'nm varlığı idi'[9]. Fazladan, Kuveyt Emiri *Mübarek us Sabah*'ın Ingiliz protektorasını kabul eder durumundan dolayı, Osmanh yönetimi bölgeye buğday bile vermiyordu. Böylece Bağdat valisinin bu ambargosu ile bölgenin bağımsızlığı zımnen kabul edilmiş oluyordu.[167]

Bağdat demiryolunun Basra-Kuveyt'e kadar uzatılması işi, bu dönemde Osmanh memurlarını yoğun olarak meşgul ediyordu. 1898 yılında Bağdat'daki Alman konsolosu *Rosen,* Şansölye Hohenlohe'ye yazdığı raporda[168], "Ordu komutanı *Müşir Receb Paşa*'nm Basra-Ku- veyt arasında bir demiryolunu çok gerekli gördüğünü, Anadolu Demiryolları Şirketi'nin bu işe ne zaman başlayacağını sorduğunu" bildiriyordu. Her yeni gelen vali ve ordu komutanı bu sorunla çok meşgul olduğuna göre Bab-ı Âli, stratejik önemi olan Kuveyt üzerinde çok duruyor demekti[169].

Bağdat demiryolu tartışmaları sırasında Britanya dışişleri, Kuveyt'e ne Rusya'nın ne de Almanya ve Osmanh devletinin yapacağı bir demiryolunun ulaşmasına izin verilemiyeceğini

---

166*PRO-FO* 195 Nr.2164, "1904-21 June, From General Consul of Bağdad to British Amb. O'Conor".

PRO-FO 78 *No.* 4947, "Confidential-Memorandum, Nov 26 1898, s. 5.

167 Said Paşa, *Halırat,* C.2. s. 312-314. "Paşa, burada, bu duruma son verilmesi için emir verdiğini bildiriyor"

168 *AAA, Türkei,* 134 *adlı. Bd.* 5 *A* 7222, "Consul Rosen zum Reichskanzler Hohenlohe Schilling- Fürst, 25 Mai 1898"

169 *AAA. Türkei* 134 *adlı. Bd.* 6 *A* 7372, "Baghdad 25 Mai 1898, tarihli rapor, yeni Vali ve Müşir Fevzi Paşaların aynı konudaki müracaatı"

açıkladı[170].

Almanya ile yakınlaşma arttıkça, Osmanh devleti Kuveyt ve Basra şeyhlikleri üzerindeki egemenlik haklan konusunda giderek ısrarcı bir tutum takındı. Kuveyt'e yönelik bu türden Türk-Alman girişimleri üzerine Britanya, Basra ve çevresine daha fazla önem verdi
Örneğin, Basra konsolosunu, bu döneme kadar Hindistan kral naib- liğine *(India Government*) bağlı iken, bundan sonra doğrudan doğruya Londra'da Dışişlerine *(Foreign Office)* bağladılar®[4]. Almanyanın denizcilik ve ticaretteki çıkarlarının yoğunlaştığı bu bölgede, İngiltere de giderek durumunu kuvvetlendirmek yolunu seçti. Sonunda, sessizce devam eden bu soğuk savaş, II. Wilhelm'in 1898 de İstanbul'u ziyareti sırasında bir sıcak savaş halini aldı.

Bağdat hattının son durağı olan Kuveyt'te Ingiliz himayesinde bir şeyhin hüküm sürmesini bir türlü hazmedemeyen Almanlar, Kay- zer'in ziyareti sırasında bu işi çözmeye karar verdiler. Nitekim imparator, Baron Marschall von Biberstein'e bu konuda kesin talimatı verdi. Sultan Abdülhamid, Ingilizleri kuşkulandırmaktan çekinmekle beraber, Alman büyükelçisinin telkin ve vaadlerine kapıldı ve kendi sadık taraftarı olan Necid[1] Emiri *Ibnurreşid'e* Kuveyt'e saldırmasını emretti[171]. *Hail'de* bulunan Ibnurreşid, mahalli askeri birliğin desteğinde Kuveyt'e saldırınca Ingilterenin -tepkisi sert oldu. Padişah'ı bu işe kışkırtan Alman İmparatoru, bu sefer, Sultan Abdülhamid'e müracaat ederek kıtalarını geri çekmesini istedi. Bu skandaldan sonra, Kuveyt ve Kuveyt'deki Britanya nüfuzu adeta dokunulmazlık kazandı. Almanya'nın güdümüne girmekte olan Osmanh imparatorluğumun ne kadar güç durumlara düşeceğinin, bu olay ilk habercisiydi.

Tarihi Bir Miras Olarak Bağdat Demiryolu

Anadolu ve Suriye'deki Alman demiryolculuk girişimleri, uluslararası politikada büyük çalkantılara neden olmuştur. Büyük devletlerin demiryol kavgası, her seferinde Osmanh mülkünden dilim dilim verilen ödünlerle bir sonuca bağlanıyordu.

Yüzyılımınzın başında demiryol, uygarlığın nimetlerinden yararlanmayı sağlayacak en etkin araçtı. Bu nedenle ilk anlarda yolsuz, güvenliksiz ve hizmet götürecek örgütlerin olmadığı Anadolu'da, Alman demiryolları bazı yararlı sonuçlar sağladı. Anadolu demiryollarının ehliyetli yönetimi dolayısıyla 1911 de Ankara hattı, 1912 de ise Eskişehir-Konya hattının gelirleri, saptanan -kilometre garantisini aştı. Böylece 1913 ten sonra Osmanh hükümeti kilometre garantisi olarak birşey vermedi ve kârdan payım aldı.[86] Bundan başka hattın geçtiği yerlerde tarımsal üretimin miktarı arttı. Demiryolla hem mal satılıyor, hem vergi gelirleri artıyordu. 1893-1911 yılları arasında Konya, Eskişehir ve Ankara sancaklarından sevkedilen hububat, meyva ve sebze miktarı

170 *PROıFO* 78-4947 "Memorandum" Nov. 26.1898" s.5.

171 Tahsin Paşa, *Abdülhamid, Yıldız Hatıraları,* s. 53-54
E.M.Earle, *a.g.e.,* s. 253-255 *

% 1000 oranında artış gösterdi.[172] Kumpanya, hastane, tarım istasyonları gibi tesislerle demiryol etrafındaki nüfusun hayat düzeyinin yükselmesine yardımcı oldu. Kıraç Anadolu'dan demiryol geçiren Alman kapitalistleri, Ege'nin verimli topraklarındaki Aydın ve Kasaba demiryolu kumpanyalarından daha çok kazandılar. Demiryolunun geçtiği yerlerde âşar gelirleri yirmi yıl içinde iki misline yakın arttı. Bundan başka Çar Rusyası'ndan ve Rumeli'den gelen göçmenler hat boyuna yerleştirilerek, Anadolu'nun ekonomik hayatının düzeyini yükseltmekte rol oynadılar. Demiryolu ile bu bölgelerin güvenliği de sağlanmış oldu.

Bu tür tasvirler gerçekten de bir abartma sayılmamalıdır. Ancak Anadolu demiryollarının daha başından yapısal bir çarpıklığı vardı, zamanla (çok kısa bir zaman) bu çarpıklık ortaya çıktı. Osmanh Asyası'nın parçalanmasıyla ortaya çıkan bütün ülkelerin (Türkiye, Suriye, Irak) ulaşım politikasındaki karmaşa ve sorunlar bu ortak kötü mirasa dayanır.

Büyük devletler Osmanh împaratorluğu'nda demiryollarını, insanları mutlu etmek gibi yüce amaçlarla kurmadıklarından, biri- biıilerinin yağmasına teıkedilen alanlara el atmamağa çalışıyorlardı, ihtiyar imparatorluğun mirasını yağmalayanlar arasına geç katılan Almanya, başlangıçta kimsenin nüfuz alanına aldırmak istemediyse de, gördüğümüz gibi sonunda aldırmak zorunda kaldı. Böylece Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'nın her köşesi biribiriyle bağlantısı olmayan ulaşım şubeleri halinde Ingiltere, Fransa ve Almanyaya bırakıldı. Bağdat demiryolu da bölük pörçük gerçekleştirilen bir proje olarak tarihe geçti.

1890-1896 arası İzmit'ten Ankara ve Konyaya uzanan Alman girişimi, devamlı aynı başarı ve atılımı gösteremedi. 1912 de ancak Konya'dan Karapınara 290 kilometrelik bir hat uzatılmıştı. Hat bundan sonra devam edemedi. Bu sefer, güneyin verimlli topraklarında *Toprakkale-Iskenderun* (59 km.) ve *İslahiye-Resulayn* (453km. 1911—
1914arasında yapıldı) ve *Bağdat-Samarra* arasındaki 119 kilometrelik diğer bir hatla (1912-1914 yıllarında yapıldı) ünlü Bağdat Projesi sona erdi[173]. Bu biribirinden kopuk hatların, imparatorluğun topraklarına büyük uygarlığı götürmesi bir yana, bölgesel zenginliği yağmalamaktan ötede bir etkisi olmadı. Osmanh ülkesi biribiriyle bütün- leşemeyen ve işlerliğindeki devamlılık her an için sona erebilecek bir demiryolu ağına sahip olmuştu[174].

Bu tür bir yol ağının, başka ulaşım araçlarının da ortaya çıktığı dönemde (ki bu dönemin

172 Rıfat Onsoy, *a.g.e.,* s. 75-77.

173 Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik,* s. 164165 Ancak Büyük Savaş'ın sona erdiği ve Osmanlı Ordusu'nun çözülüp Arabistan eyaletlerini kaybettikleri tarihte, Toros'ları geçen tüneller tamamlanmıştı. Böylece, Nusaybin- Istanbul arasını kesintisiz geçen ilk ve son tren g Ekim 1918 de, Bağdat demiryolunda çalışan Almanların ailelerini ve Alman askeri yetkililerini kaçırmak için harekete geçti. Rein- hard Hüber, *Die Baghdadbahn.,* s. 48.

174 İlhan Tekeli, "Evolution of Spatial Organization in the Ottoman Empire" Edit. L. Cari Brown, *From Medina to Metropolis,* The Darvvin Press, Princeton, New Jersey 1973, s. 259-264.

gelişi 40 yıldan fazla sürmedi) ne kadar olumsuz sonuçlar doğuracağı açıktı. Motorlu araçların kullanılmasıyla ne Irak, Suriye ve ne de Türkiye de demiryolları, motorlu taşımacılık ile rekabet edemedi. Bağdat hattının en başarılı kesimi sayılan Haydarpaşa-Ankara hattının bugünkü durumu, Almanların demiryolculukta bıraktıkları tarihi mirasın niteliğini gösterir. Yarı sömürge koşulları içinde demiryoluna kavuşan Osmanh ülkeleri bu hurda mirası bugün de taşımak zorundadırlar. St. Petersburg (Leningrad) Moskova demiryolunun güzergâhını bastonuyla çizen Çar II. Nikola ile imtiyaz avcılarının eline bakan Sultan II. Abdülhamid arasındaki trajik fark Bağdat demiryolu hikayesinde görülür. Çar, iki Rus başkenti arasında en çabuk ulaşımın sağlanmasını düşünmüştü. Sultan ise ülkesinin zenginliklerini tümüyle yağmalamak isteyenlere "evet" demek zorundaydı. Birinci yol, halen, çağımızın süratine cevap verebiliyor. İkincisi ise, vaktiyle yağmalanmak istenen tar'msal merkezleri izleyerek ilerlediğinden, ülkemizin iki metropolü arasındaki süratli ulaşım gereksinmesine cevap veremiyor.

BÖLÜM IV

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA AZINLIKLAR SORUNU VE ALMANYA

Osmanlı împaratorluğu'nun son yüzyılı bir azınlıklar sorunu olarak tarihe geçmiştir. XIX. yüzyıla kadar *Pax Ottomana* diye adlandırılan İmparatorluğun siyasal birliği, bir Roma imparatorluğu görünümündeydi. Tuna'dan Fırat kıyısına, Kafkaslar'dan Afrika çöllerine kadar çeşitli ırk ve dinden toplulukların bir arada yaşadığı ve kozmopolit bir yönetici sınıfın çekip çevirdiği bir devlet ve toplum yapısı vardı.

Bu birliğin parçalanması, sadece Fransız devriminin Balkanlar ve ve nihayet Yakın-Doğu halkları üzerinde yarattığı etkiyle açıklanamaz. Osmanh kavimleri arasında ulusalcılık ideolojisi, çok zayıf olan burjuvazinin yayabileceği bir akım değildi. Kaldı ki Balkanlar'da ulusalcı ideolojinin yayılmasında gerçek anlamda bir burjuvazi ve burjuva ideolojisi ile ilgisi çok az olan Ortodoks kilisesinin rolü büyük olmuştur. İlginç olan bir diğer nokta, Fransız devriminin ideolojisi olarak bilinen ulusalcılığın Balkanlar'da, bu devrime ve ulusalcı hareketlere düşman olan Avusturya ve Rusya tarafından yardım görmüş olmasıdır. Birincisi; Balkanlar'da XVIII. yüzyıldanberi kurduğu ticari ilişkiler dolayısıyla, İkincisi; daha çok kilise ve propaganda ile etkin olabilmiştir. Osmanh Impartorluğu'nun temellerindeki ilk çöküntü Balkanlar'da başladı. Balkan halklarının ulusalcılık duygulan ve eylemlerini ise Rusya desteklemiştir. Ticaret ve sanayide bir üstünlüğü olmayan bu hantal ülkenin Balkanlar'a nüfuzunu *F. Engels* şöyle açıklıyor,[175] "Batılı diplomatların Türkiye üzerindeki görüş ve düşünceleri, bir takım değersiz bilgilere dayanır ve Ingiltere, Fransa, hatta Avusturya uzun bir zamandır karanlıkta el yordamıyla belli bir doğu

175 F. Engels, "Türkiye Sorunu" *Doğu Sorunu:* K. Marx, ve F. Engels (Derlemeler) Sol Yayınları, Ankara, 1977, s. 35-37

siyaseti araştırırken, bir başka devlet hepsini geride bıraktı. Geleneklerinde ve kurumlarında, özünde ve davranışlarında yarı-Asya'lı olan Rusya'nın Türkiye'nin gerçek durumunu ve yapısını kavrayabilecek nitelikte insanları vardı. Rusya'nın dini, Avrupa Türkiye'sindeki insanların onda dokuzunun diniyle aynıydı. Dili Türk uyruğundaki ye'di milyonun diline çok benziyordu. Bu imkânlar Rus diplomasisinin faaliyet olanağını artırdı.Ortodoks kilisesi Rusya'nın başlıca yardımcısı idi." Gerçekten de Rusya, Balkanlar'ı parçalayan birinci devletti. Fransa ise Lübnan ve Suriye'de; İngiltere ise Yunanistan ve sonraları Doğu Anadolu'da etkin olmaya çalıştılar ve bölücü faaliyetlere giriştiler.

Balkan ülkelerinde ulusalcı eylemlere yön veren akımlar, bağımsız kilise, özerk yönetim istekleri biçiminde gelişti ve sonunda büyük devletlerin aralarındaki çatışma ve uzlaşmalarla bağımsız devletlerin doğuşu hazırlandı. Bu gelişmeler her şeyden önce, Balkan halklarının İktisadî birliğinin parçalanması ve siyasal boyutta da bir birlerine düşmanlık duyguları beslemeleriyle sonuçlanmıştır. Ulusalcılık, Osmanh kavimlerinin bünyesinde doğmuştu ama kısa zamanda büyük devletler tarafından yönlendirilip, kışkırtıldı. Bu olgu, egemen ulus denen Türk'ler için de geçerlidir. ,

Berlin Kongıesin'den sonra Osmanh İmparatorluğu, Slav teba- sının çoğunu kaybetmişti. Makedonya bölgesindeki etnik gruplaşmalar çatışma noktasına ulaşmıştı. İmparatorluğun Arap vilayetlerinde etnik kıpırdanmalar görülmemekle beraber, doğu Anadolu ve Çukurova bölgesinde Ermeni ulusalcılığı harekete geçmişti. Büyük devletler doğu Anadolu ve Makedonya bölgesinde kendi nüfuzlarını yerleştirmek amacıyla ıslahat taraftarlığı yapıyorlardı. Almanya'nın Osmanh İmparatorluğu'nda sempati kazanmasının nedenlerinden biri de ıslahat konusunda Osmanh yönetimine karşı daha ılımlı ve az baskıcı bir tutumu olmasıydı.

Almanya Bismarck döneminde bile Osmanh İmparatorluğu'nda, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın uluslararası bir sorun haline getirdiği adlî ve İdarî ıslahat konusuna aktif olarak karışmadı. 24 Aralık 1882'de Bismarck'la görüşen Osmanh elçisi *M.Nizameddin Bey,* Bismarck'm doğu Anadolu ıslahatı için bir Türk müfettiş tayinini tavsiye ettiğini bildirmişti.[176] Oysa öbür ülkeler uluslarası teftiş komisyonlarından söz ediyorlardı.

Bismarck'tan sonra bu olumlu tarafsızlık politikası da bırakıldı ve Almanya azınlıklar konusunda Osmanlı politikasını daha çok destekler görünen bir tavır takındı.

Temelde Alman împaratorluğu'nun Osmanlı azınlıkları konusunda bundan daha farklı bir politika izlemesi de mümkün değildi. "Doğu sorunu" 1853 Kırım Savaşı ve 1856 Paris Kongresi'nden beri bütün boyutlarıyla ortaya çıkmıştı. Osmanh azınlıkları üzerinde büyük devletlerin her biri, izleyecekleri politikayı saptamışlardı. Fransa ka- toliklerin, İngiltere kendi

---

176 *B.A.Ttld. Evr. Kısım* 14 *Z*[ar]*f* 741 >26, "a Safer 1299/24 Kânunevvel 1882 tarihli layiha ", s. 3-4.

yarattığı protestan cemaatının ve Rusya ortodokslarm koruyucusu olarak bu konuda etkin ve tahribkâr bir yol izliyorlardı. Avusturya Habsburgları ise imparatorluklarını gü- ney-doğu Avrupa topraklarına doğru genişletmek emelindeydiler. Almanya siyaset arenasına çıktığında, Osmanh ülkesinde önderlik edecekleri azınlık grubu kalmamıştı. Bu nedenle, İmparatorluğun birliğini destekler bir tutumla nüfuzunu yerleştireceği inancı, Alman dış politikasınm temel prensibi oldu. Bu tutum onun koloniyalist faaliyetlerini süratle gerçekleştirmesine engel değildi ve olmadı da... Göreceğimiz gibi. Filistin'deki Alman kolonisi hızla kalabalıklaşırken, protestan misyonerler de İmparatorluğun Suriye ve Filistin bölgesine dağıldılar. Üstelik Fransa ve İngiltere'nin her hareketi, Rusya- nın her sözü, Osmanh yöneticileri arasında kuşkuyla, hattâ nefretle karşılanırken, Almanya bu gibi koloniyalist faaliyetlerini Sarayın ve Bab-ı Âli'nin hoşgörüsü ile gerçekleştirmiştir.

Berlin Kongresi'nden sonra Osmanh İmparatorluğu'nun resmî ideolojisi durumuna gelen paıiislamizm, bir bakıma Avusturya-Ma- caristan'daki “imparatorluk milliyetciliği-Kaiserreich nationalismus” u andırır. Ülkenin Asya ve Afrika'daki son parçalarmı bir arada tutmak. Rumeli kıtasını çoktan gözden çıkarmışa benzeyen Osmanh yöneticilerinin tek amacı olmuştu artık. Şimdi İmparatorluk halklarının çoğu İslâm dininde olduğuna göre onları ancak Halife bir arada tutar ve diğer dünya Müslümanları da kurtarılarak bu bayrak altında birleştirilebilirdi. İste Almanya, bu ölü doğan ideolojiye sarıldı, daha doğrusu onu destekler göründü. Panislamizmin mantıkî ve gerçekçi olduğuna inanır görünen bir politik tutum takındı ve hatta Alman doğubilimcileri bu tezi destekleyen araştırma ve yayın faaliyetine giriştiler.

Artık imparatorluktaki hıristiyan tebanm çoğunluğu doğu bölgesinde idi. Slav ve ortodoks Yunanlıların sorunları bitmiş sayılabilirdi. Ancak Almanya, özellikle Filistin ve Suriye'deki kolonizasyon faaliyetiyle bu ülkenin azınlıklar sorununa, etkileri bugüne kadar süren yeni boyutlar ekledi, imparatorluğun diğer bölgelerinde ise Almanya'nın misyoner faaliyetlerinin yaygınlığına dair belirli bir kanıt yoktur.

Protestanların Osmanlı Imparatorluğun'da resmen *millet* olarak tanınmaları Tanzimattan sonra 1850'de Ingiliz Büyükelçisi *Lord St- ratford Redcliffe'm* teşebbüsü sayesinde olmuştur. Protestanlık resmen tanındıktan ve protestan cemaatine de “millet” statüsü verildikten sonra bu mezheb özellikle şark katolikleri *(Marunî, Melkit, Ermeni katolik)* ve *Ermeni-Gregoryen* cemaati arasında hızla yayılmağa başladı. 1830'lardan beri Suriye-Lübnan, doğu Anadolu ve yukarı Mezopotamya'da Amerikan okulları ve misyonları mantar gibi bitmişlerdi ve bunlar protestanlığı 40-50 yıl içinde bu bölgelerde küçüm- senmeyecek sayıda taraftarı olan bir mezhep haline getirdiler. Bu bölgelerde vilayet ve liva idere meclislerinde protestan cemaatın temsilcileri bulunuyordu ve gerek ecnebi, gerekse yerli protestanların okulları her tarafta açılmağa devam etti[177].

Protestan misyonerleri, taraftarlarına iş güvenliği ve eğitim sağlayan bir çalışma biçimi izlemişlerdir. Bu mezhebin gelişiyle Osmanh Ermenileri arasında ulusalcılık akımının güçlenmesi zaman olarak denk düşüyorsa da, ikisi arasında kesinlikle kanıtlanan bir bağıntı henüz inceleme konusu olmamıştır. Ancak, Ingiltere'nin protestanlığın koruyucusu olarak, bu tür ulusalcı akım ve hareketleri aktif bir biçimde desteklemesinden dolayı, II. Abdülhamit yönetimi protes tanlığın koruyuculuğunu Alman Imparatoru'na vermekte teıeddüd etmedi. Almanya, Osmanh topraklarına sızdığında, protestanlığın liderliğini elde etmek konusunda gecikmişti ama, siyasal ve ekonomik ittifak kurduğu ülkenin yöneticileri Almanya'ya bu ünvanı vermekte yarar gördüler.

Alman imparatoru koruyuculuk statüsünü diğerleri gibi kullandı. Daha doğrusu yalnızca bir yerde kullandı. Filistin'de... imparator, Filistin gezisi sırasında katoliklerin hamisi ünvanını da Padi- şah'tan hediye olarak aldı ve imparatorluğun bu köşesine, her din ve mezhebten Almanlarım yerleştirmeğe başladı. Kısa sürede, Filistin; vakıflar, okullar, yardım dernekleri, tarım örgütleri ve kolonileriyle

177 Bu konuda yakında (Amme îd. Der. C. 14. Sayı 3 - Eylül 1981) çıkacak *Osm.Imp'da Amerikan Okulları,* adlı makalemizde daha etraflı bilgi veriliyor.

Almanların egemen olduğu bir ülke haline geldi. Evvelce de belirtildiği gibi, 1900'larda Osmanh topraklarındaki en kalabalık protestan misyonu Almanya'nın idi. Alman katolikleri de etkenlikte pro- testanlardan aşağı kalmıyordu.

Bütün bu girişimlerine rağmen Almanya, Osmanh hıristiyanları ve musevileri arasında değişik bir faaliyet izledi. Siyasal yönden onları kışkırtığma ilişkin bir kanıtımız yok. Tam tersine, Almanya'nın azınlıklar konusunda Osmanh yönetimine paralel bir görüş ve davranışı vardı. Gene yerli hıristiyan grupları protestanlığa kazanmak gibi bir çabada da, Amerikan misyonerleri ile boy ölçüşecek bir sonuç sağlamış sayılmazlar. Zaten protestan Alman misyonerlerinin, İngiliz ve Amerikalılardan en önemli farkı buydu. Alman Protestanları, birinciler gibi Ermeni, Kaldanî ve Süryani Katolik grupları arasında propoganda yapıp mezhep yayma faaliyetlerine girişmediler. Alman Protestanları özellikle Filistin ve Suriye'de tanm, sosyal hizmetler gibi dallarda çahşma ve örgüüenme yöntemini kullanarak, yerel halkın sempatisini kazanmak ve bu sayede Alman kolonizatörlerin bölge Arap'larıyla çatışmaya düşmeksizin yerleşip yaşamalarını sağlamak yolunu yeğlemişlerdir. Örneğin, Alman *Templer* tarikatı bu gibi sosyal hizmet götüren ve tarımın ıslahı alanındaki çalışmalarıyla bu sonucu sağlayan grupların başında gelir[178]. Diğer yandan, Hayfa- Yafa- Kudüs'e yerleşen Württemberg'li göçmenler bölge halkının uğraşı dışındaki alanlarda ticaret yapıyor veya zenaatle uğraşıyorlardı. Alman protestan misyonerlerinin (ki sayıları kalabalıktı) Osmanh makamlarıyla herhangi bir çatışmaya düştükleri görülmüyordu. Çünkü, Berlin'in politikasını ustalıklı bir biçimde uygulayarak çalışıyorlardı. Oysa, Amerikalı ve İngiliz misyonerlerin sık sık bu tür tatsızlıklara neden olduğu ve Osmanh makamlarıyla çatışmaya düştüğü biliniyor. Alman misyonerlerinin tek amacı bâkir Osmanh ülkesinin verimli topraklarını Alman'lara açmak için çalışmaktı. İşte bu özellik, Alman koloniyalizminin çahşma yöntemini diğer büyük devletlerin eylem biçiminden ayırıyordu ve bir ölçüde de başarılı kılmaya yarıyordu.

Tipik bir örnek olarak Ermeni'lerin ulusalcılığına karşı Alman'la- nn tutumunu ele alalım. Bu konuda Almanlar, diğer batılı ülkelerden daha farklı bir tutum takındılar. Bazı Alman diplomatları, bu konuda diğer Avrupalı meslektaşları gibi hareket ettilerse de, bu davranışlar resmiyet, kazanmamış, yalnızca kişisel planda kalmıştır. Ermeni sorununda da Alman dış politikası, başlangıçta, karışmazlık ilkesini benimsemiş, hattâ destek ve sempati

---

178 Alex Carmel, "The German Settlers in Palestine and their relations with the local Arabs and the Jevvish Community", *Studies on Pal estine during the Ottoman period,* Edit. Moshe Ma'oz, The Magnes Press, Jerusalem, 1975. s. 441-447.

AAA, Copy Secret A 3242 I-A B.q 133, *Adhib XIII, Türkei, Bd.* 6-7," June 14, 1883 Lord Granville'den Amphtill'e"

gösterisinde bulunmak, gerek misyonerler gerekse diplomatlar arasında kaçınılan tavırlardan olmuştu. Bismarck, 1883 yılında Britanya dışişleri bakanı *Lord Gran- ville'e* verdiği bir cevabi yazıda: "Ermeni sorununda İngiltere ile birlikte Osmanh Sultanı'na baskı yapmamaya kesin kararlı olduğunu"[4] bildirmişti. Bismarck bu tutumunda yönetimi boyunca ısrar etti. Berlin Kongresi'ne Ermeniler özerk yönetim istemek için *Patrik Var- jabedyan* başkanlığında bir temsilciler heyeti gönderdiklerinde, kongre'- nin hâkimi Bismarck, temsilcileri küçümsedi ve isteklerini gündeme almadı. Bunun üzerine Patrik: "Hakkımızı ancak mücadele ile elde edebileceğimizi bize öğrettiniz" dedi. Bu dönemde Ermenilerin talepleri, Ermenistan için daha çok Cebel-i Lübnan'ın statüsüne benzer, özerk ve karma meclisli bir idareye sahip olmak gibi görünüyor[179]. Zamanla sorun dallanıp budaklandı. Ermenilerle meskûn yerlerde çeşitli güçler tarafından yaratılan şiddet ortamı silahlı eylemlerin doğuşuna neden oldu. Ermeni milli kuruluşları ilginç bir ideolojiye ve gelişime sahiptir. *Hınçak* komitesi daha çok Rusya Ermenileri arasında doğup güçlendi. Sosyalist ideolojiyi benimseyen bu komite, esas olarak tarım proleteryasımn büyüdüğü Rusya Ermenistanında taraftar topladı. *Taşnaksutyun* ise milliyetçi-burjuva bir ideolojiye sahipti ve terörist eylem güden bir komiteydi. Bu ikisinin dışında, Osmanh İmparatorluğu ve Çar Rusyasında kentli tüccar ve sanayici Ermenilerin destekledikleri *Ramgavar,* anayasal demokrat düzene ve ılımlı bir evrime inanan ve bu sistem içinde iki imparatorlukta da özerk ve ulusal yönetime kavuşmayı amaçlayan bir kuruluştu.

Alman diplomasisinin Ermeni sorunundaki tutumu, önceleri, ısrarla "işe karışmamak" iken, zamanla "işe karışmak" şekline dönüştü. Yüzyıllardır birlikte yaşayan iki kavim, İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletlerinin siyasal, ekonomik ve misyoner etkinlikleri yüzünden karşı karşıya gelmişti. Almanya ortaya çıkan olayları şiddetle bastırmak konusunda akıl hocalığı yaptı. Büyük savaşa girildiğinde durumun tamamen bu yönde geliştiği açıktır. Facialar bütünü haline dönüşen Ermeni tehciri gibi bir olayı, bu dönemde, ön planda Alman genelkurmayının tavsiye ettiği ve yönettiği, savaş sırasında ve sonrasında açıklanmıştır. 28 Temmuz 1332 (1915) de askeri güvenlik nedeniyle çıkarılan bu sürgün kararının uygulanmasına, bir çok yerlerde Alman konsolosları ve subaylarının yönetici ve teşvikçi olarak katıldığı ileri sürülmüştür[180]. Resmi ve gayriresmi Alman

179 *Times* "Saturday, Oct. 15-1881" A. Hagopyan, "Ermeni reformu Doğu Anadolu ıslahatından ayrı olarak ele alınmalı ve Ermcnilere Lübnan'daki gibi bir idare verilmediçke mücadele devam etmelidir" demektedir. *AAA, I.A.B. q.* 133 *a.d.h. XIII*B d. 4-5 / *Armenische Reforms/rage"* August 1881-82.

180 "The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916" *Documents Presented to Viscount Grey of Falladon by Viscount Bryce* London Causton and Sons, 1916, N.
134 s. 330 ve şu çağdaş eser Canon J.T. Parfit, *Twenty years in Baghdad and Syria,* London, Simpkin Marshall, Hamilton Kent and Co., 1916, s. 56-58.

yayınlarının bu iddiayı çürütecek yeterlikte olmadığı görülüyor.[181]

Osmanh İmparatorluğu'nun müslüman azınlıkları üzerinde Almanya'nın, İngiltere ve Fransa'nın aksine, ulusalcılığı teşvik eden bir eylemi görülmemiştir. Hatta, Arap dili ve tarihini araştıran Alman uzmanlar bile incelemelerini "İslam" kavramı içinde sunmayı yeğlemiş görünüyorlar. Panislamizm doktrini, Alman siyasal çıkarlarıyla bağdaşıyordu. Osmanh birliği içindeki bir ortadoğu, Alman iktisadi stratejisine uygundu. Halifenin ideolojisini izleyeek Fransız ve İngiliz kolonilerindeki müslümanlar ise Alman dünya siyaseti prensiplerine uygun gelişmeler doğurabilecekti. Esasen, Rusya'nın Avusturya İmparatorluğu'nda panslavizmi kışkırtmasından sonra[8], Avusturya da Almanya ile birlikte panislamizm ve pantürkizm gibi akımlara sempati gösterme yolunu seçti. Panislamizmin dostu görünen Almanya, bir yandan da Filistin topraklarında Araplar ve müslümanlarla iyi geçinerek, Alman Protestan, Katolik ve Yahudilerinin yerleşmesine olanak sağlıyordu. Mamafih, Almanya'nın Filistin'deki Müslümanlarla çatışmasına vakit kalmadan büyük savaştan yenik çıkıp ortadan çekilmesi, Avrupa devletleri arasında, doğulular için en sempatik devlet görünümünün ve anısının yaşamasını sağladı. İkinci dünya savaşı sırasında Kudüs Müftüsü'nün liderliğindeki Filistin Müslüman gruplarının Alman taraftarı olduğunu hatırlayalım.

Filistin'de Alman Kolonizasyonu

Filistin'le Almanların ilgileri daha Prusya Krallığı zamanında başladı. 1842 Mayınında Prusya, genç bir doğubilimciyi, E.G.Schultz'u Suriye ve Filistin Viskonsül'ü olarak Kudüs'e tayin etti. 1849 a kadar Fransa, ABD, Sardinya, Avusturya ve Rusya Çarlığı da konsolosluk açınca Kudüs'teki temsilcilerin sayısı altıya yükseldi. II. Wilhelm'in 1898 deki ziyaretinden sonra Kudüs'teki Alman temsilciliğinin derecesi başkonsolosluğa yükseltildi. 1842 - 1880 arasında, Almanya'nın en faal konsolosları, *Alten, Rosen* ve Münchhausen'dir. Bunlar kolonizas- yon işinde son derece başarıyla çalışan memurlardı. Üstelik, Rosen ve Alten Yahudilere karşı önyargıları olmayan aydın kimseler olduklarından, Alman yahudiliğinin de

---

181 Savaştan sonra Alman Dışişleri nin resmi araştırıcısı *Johannes Lepsius,* Ermeni sorununda Almanları temize çıkarmak için şu kitabı yazdı:
Deutschland und Armenien 1914-1918, Der Tempelverlag in Postdam, 1919: Burada, s. LV-LVIII arasında Rössler, Eckart v.b. gibi Almanlar hakkındaki temize çıkarma çabaları ikna edici değil... Von der Goltz, Liman von Sanders ve Elçilik yetkilileri hakkında yeterli ikna edici kanıtlar ileri sürülmediği gibi, belgelerin seçilmiş ve tek yanlı olduğu açık. Kaldı ki bu belgelerde de kesin ifadeler yoktur.

" *Ayrıca:* Bonn'daki Dışişleri Bakanlığı arşivinde *AAA, Armenische Fragc I.A.B.* q. *Türkei* 133 *adh.* 13, dosyasında 1914-1915 ve 1916 Ağuştosuna kadar olan belgeler yoktur.

-Lepsius tipi araştırıcıları çürüten bir eser: Burchard Brentjes, *Drei Jahrtausende Armenien,* Verlag Anton Schroll, Wien-München, 1976, s. 9-15

bu ülkelerde Alman kültürünü yayıp, Alman çıkarlarını en iyi koruyacak bir topluluk olacaklarını kavramışlardı[182]. Örneğin Friedrich Rosen'in 1899'da Konsolos olan oğlu *Georg Rosen* Alman Yahudilerinin Filistini kolonize etmeleri için büyük gayret göstermiştir. Sionist hareketin düşmanı olan bu Alman diplomatının, Alman Yahudilerinin Yardım Birliğinin "*Hilfsverein der Deutschen fııden"* faaliyetini canla başla destekleyip, okul, yetim- hane gibi kurumlar açmalarını teşvik etme nedeni, Filistinde Fransız kültürünün ve nüfuzunun artmasını engellemek ve Alman kültürünün yerleşmesini hızlandırmaktı[183].

Daha önce de belirtildiği gibi Almanlar Osmanh imparatorluğunun tümünde çok az okul açtıkları halde, Filistin'de yerleşen Alman kolonisi, Alman kültürünün yayılması için çok gerekli gördüklerinden, Filistin'in yerli halkı için bir dizi okul ve yetimhane kurdular. Bu konuda Alman konsolosları en büyük faaliyet ve desteği gösterdiler. Özellikle G. Rosen'in zamanında *Templar* tarikatının sosyal yardım faaliyetleri arttı. Örneğin, sadece yerel Arap halkı için iki yetimhane kuruldu. Alman katolikleri de *Palaestina Verein der Katho- liken Deutschlands*" adlı örgütün desteğinde okul ve yetimhaneler açtılar. Nihayet imparatorluk devrinde "*Kaiserıverther Diakonissen*" ve"*Kaiserin Augusta Victoria Stiflung"* bütün Filistin'in en büyük vakfı ve misyonerlik merkezleri olarak kuruldular. Esas faaliyetler "*Deutsche Verein Für Heiligenland"* (Mukaddes Topraklar Alman Birliği) tarafından yürütülmekteydi. II. Abdülhamit'in Almanya ile yakın ilgisinin sonuçlarından biri de bilindiği gibi katolikliğin hamisi rolünü kendiliğinden yüklenen II. Wilhelm'in de bu konuda zımnen teşvik edilmesiydi. Bu durum bazı diplomatik güçlüklerin doğmasına neden oldu. Şöyle ki; 1902 Nisanında *Kamame* kilisesinde muhtelif din ve mezhebe mensup rahipler arasında kavga çıkıp bu esnada iki Alman rahip yaralanınca, devletler arasında diplomatik arbede çıktı. Berlin sözleşmesine göre, Fransa katoliklerin koruyucusu iken, Almanya'nın bu iddia ile ortaya çıkması işi karıştırdı. Osmanh devleti Almanya'nın tarafını tuttu[11]. Hem protestanlık hem de katolikliğin koruyucusu olan Almanya'ya vakıf, kilise, okul açmak gibi faaliyetlerinde göz yumuldu. Hattâ, muhtemelen, yeni bir denge kurmak için bu istendi de.

Bu gibi vakıf, kilise ve okulların yanında 1860 lardan itibaren Al- man'larm Filistin'e yerleşmeleri de başlamıştı. 1 Haziran 1867 de çıkarılan bir kararname ile yabancılara Osmanh ülkelerinde toprak satın alma izni verilmişti. 1869 da Osmanh Devleti ile Prusya Krallığı arasında yapılan bir anlaşma ile Almanlar da bu hakkı elde ettiler. Böylece, Filistin'de 1871 de *Sarona* (Yafa kuzeyi), 1872 *Emek RefaHm* fKudüs'un dışında), 1890

182 Mordechai Eliav, "German Interests and Jewish Community in Palestine", *Stu- dits on Palestine during thc-Otloman Period,* s. 427-428, 439.

183*a.g.m.,* s. 437-38

Sait Paşa, *Hatırat,* C.2. s. 208 "29 Zilhicce 1319/8 Nisan 1902" tarihli takrir

larda *Valhalla* (Yafa civari) ve *Neuhardthof* (Hayfa civari) gibi Alman kolonileri kuruldu'[184]. Görülüyor ki protestan ve katolik Almanların ardından Alman yahudileri de geliyorlardı. Bu koloniler "Hilfsverein der Deutschen Juden-Al- man Yahudileri Yardımlaşma Birliği" tarafından organize ve finanse ediliyorlardı. Ayrıca *Hod* adlı Hollanda ve Alman yahudilerinin kurduğu bir örgüt vardı[15]. Alman yahudilerinin yerleşme ve toprak satın alma gibi konularda karşılaştıkları kolayhk, Alman diplomat ve konsoloslarının bu alandaki gayretlerinden ileri gelmektedir.

Örneğin, ABD tebasma geçen Yahudilerin toprak satın almalarına engel olunduğu, hattâ bir ara ABD pasaportu taşıyanların Hayfa ve Yafa'da karaya bile çıkarılmadıkları biliniyor[185].

Resmi Alman görüşünü temsil edenler, (örneğin Hans Rohde), siyonist kolonilerin Alman kültürünü ve çıkarlarım Filistin'de en iyi koruyacak öğeler olduğu inancında idiler ve bunda yanılmıyorlardı. Alman yahudileri Filistinde yerleştikçe ve Alman konsoloslarından yardım gördükçe güçlendiler ve Alman kültürü ve çıkarlarının en sadık koruyucu ve yayıcıları oldular. Bu sayede Filistin'de almancanın en çok konuşulan dil ve Almanya'nın en çok saygı uyandıran ülke olduğunu çağdaş gözlemciler belirtiyorlar[186].

Filistin'de Almanca konuşan Yahudilerin nüfus miktarında ve yerleşme merkezi sayısında bir artış görülüyor. *Berliner Borsen Courier* 1898 Ekiminde Filistin'deki Yahudi kolonilerinin sayısını 32 olarak veriyor. Bunların toplam nüfusu 5000 olup 25000 desyatin arazileri vardı[61]. Yeni gelen yahudi nüfus ticarette de aynı başarıyı gösterdi. 1909 yılına ait raporlar Filistin ve komşu sancaklarda ticaretin dörtte üçünün yahudi nüfusun elinde olduğunu bildiriyorlar.[17] Özellikle Alman yahudileri ticari hayatta öncülüğü ele aldı.

Hiç şüphe yok ki Alman sermayesi bakir topraklara yerleşen bu nüfusun yaratacağı şeylerden payını almak fırsatını kaçırmadı. Gelen Alman yahudiler ve hırıstiyan grupların modem tarım yapmaları, ze- naatlarında modern usulleri kullanmaları ve ulaşım ve otelciliğin geliştirilmesi için kredi muslukları açıldı. Almanyadaki hayır kurumlarınm ianelerinden çok bu süreç Alman kökenli kolonizasyonun başarısında etkin olacaktır. 1897 de "Deutsche Orient Bank"ın bir şubesi olarak açılan *Palaestina Bank* 100.000 Marklık bir fonla işe girişti.[18] Bu Fi- listindeki ilk ve güçlü bankacılık kuruluşuydu. Başarıyla desteklenen göç politikasından dolayı nüfus ve arazi miktarındaki artış devam etti. Resmi

184Eliav, *a.g.m.* s. 430-431

18514-Amerikan tebalı Yahudilerin arazi aliminin önlendiği hakkında A.B.D. Kudüs Başkonsolusu VVilliam B. Hess'in raporu, *NA US, "Despakhes /rom U.S.Consul in Jerusalem,* T.471, Roll 8, "Jews buying land-W.B.Hess August 18, 1893"

186Eliav, *a.g.m.* s. 439.

Alman raporlarına göre, 1910 yılında Osmanh İmparatorluğumdaki 500.000 Yahudinin 100.000'i Almanca konuşuyordu. Bu doğrudan doğruya Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya ve Romanya'dan gelip Filistin'e yerleşen Yahudilere ilişkin rakamdı. Çünkü, Osmanh ülkelerinin otokton Musevi nüfusu bilindiği gibi ya Arapça ya da İspanyolca konuşmaktaydı. Gelen Alman Yahudileri, 1b- ranice öğrenimine başlamadan önce Almanca eğitim veren okullar kurdular. 11 Nisan 1912 de Filistin'de Alman yahudileri Almanca eğitim yapan bir teknik okul kurduklarında[19], bazıları eğitimin İb- ranice yapılmamasını şiddetle protesto ettiler. Nitekim, Filistin yahudi Okullarında İbranice eğitimin başlaması ve modern İbrani dilinin yerleşip gelişmesi için gerekli çabayı da Alman Yahudileri gösterdiler. Alman yahudilerinin kurdukları lise (Örneğin Yafa'daki gimnazyum) ve diğer okullarda yavaş yavaş modern İbrani dilinin geliştirildiği ve öğretildiği görülmüştür. Bu sayede İbranice, yavaş yavaş okulun, sokağın ve evin dili olmaya başlamıştı.[20] Bu konuda mali ve siyasal destek, merkezi Almanyada bulunan ve güçlü bir kuruluş olan "Filistin Yahudi Birliği" tarafından sağlanıyordu.

Filistin'e başka ülkelerden Yahudilerin de göç edip yerleşmesinde en büyük rolü Alman İmparatorluğu oynamıştır. Belirttiğimiz üzere, Rusya, Romanya ve Avusturya Yahudilerinin Filistin'e göçü hattâ ayak basmaları dahi önlenmekteydi. Ancak çoğu almanca konuşan bu grupların ülkeye göç ederken çeşitli yollarla ABD veya İngiltere tebasına geçip geldikleri görülüyor[187]. Fakat asıl aktif destek ve himayeyi Alman İmparatorluğu yetkililerinden gördükleri açıktır.

Özellikle birinci dünya savaşına girildiğinde Filistin'de Almanca konuşan, fakat kimi Britanya, kimi ABD, kimisi Rusya tebalı olan Yahudileri ABD elçisi *Morgentlıau* ve kudretli meslekdaşı *Alman* büyükelçisi *Baron Wangenheim* himaye etmiştir. Wangenheim bu grupların Osmanh vatandaşlığına geçmesi için hergün yeni bir formül ileri sürüyordu. Adam

187 Örneğin ABD'nin Kudüs Konsolosu Salah Merril'in 2 Ocak 1894 de verdiği rapora göre; 1893 yılında Filistin'e yerleşen ABD tebalı Yahudilerin 118 aile ve 392 kisi oldukları anlaşılıyor. Bunların pek azı ABD de doğmuştur. Polonya, Rusya, Macaristan kökenlidirler ve Philadelphia veya Nevv'York'da bir süre kalıp ABD pasaportu aldıktan sonra bununla Filistin'e yerleştikleri anlaşılıyor.

NA US, "Despatches from U.S. Consuls in Jerusalem, 1856-1906, *T.* 471, *Roll* 8, Inclosure 1-A-64 Salah Merril-January 2, 1894"

Romanya, Avusturya ve Rusya Yahudilerinin çoğu İngiltere veya kolonilere geçip pasaport alınca Filistin'e Britanya vatandaşı olarak gelip yerleşiyorlardı. Britanya'nın Kudüs Konsolosu *Dickson* un Büyükelçi *O'* Conor'a yazdığı 21 Kasım 1898 tarihli bir raporda; "Size listesini verdiğim Britanya tebalı olup buraya gelen Yahudilerin, Avusturya'da doğan bir tanesi hariç hepsi Rusya doğumludur. Bu doğrudan Romanya, Avusturya ve Rusya Yahudilerinin buraya gelmelerini önleyici kanundan kaçmak için düşünülen bir yoldur. "Önce İngiltere'de veya kolonilere gidip, tebamıza geçiyorlar, sonra buraya geliyorlar". *PRO-FO* 195, *Nı.* 2028-67, "From Consul Dickson to Ambassador O'Conor, November

başı 40 Frank'a tebaya geçmelerini dahi ö- nerdi[188]. Nihayet Şansölye'ye, Yahudilerin tebadan olmasa bile Filis- listin'de kalabileceklerine izin çıktığını, Şubat 1915 de telgrafla bildirdi[189]. Yirmi yıl sonra milyonlarca Yahudiyi yokedecek bir ülkenin temsilcileri Filistin'i Almanlaştırmak için, Filistin'deki 20.000 yabancı tebalı Yahudi'yi savaş içinde himaye ettiler ve Osmanlı tebasına geçmelerini sağladılar. Bir yerde Filistin'in Yahudiler'le yeniden iskânında en önemli rolü Almanya oynamış oluyordu.

Genellikle Osmanlı yönetimi Kudüs'e Yahudiler'in yerleşmesi konusunda antisemit bir ta vira sahip değildi. Yöneticilerin Rusya, Avusturya ve Romanya Yahudileri'nin göçünü önlemelerinin nedeni, daha çok Filistin'de nüfus kompozisyonunun değişip çatışmaların art- ması ve büyük devletlerin işe müdahale edeceği korkusundan ileri geliyordu. Osmanlı yönetimi ikinci bir Lübnan problemiyle uğraşmak istemiyordu. Bunu II. Abdülhamit'in *Theodor Herzl*'le olan iki mülâ- katında da görmek mümkündür. T. Herzl 17 Mayıs 1901 deki ilk mülâkatında kendisine bir Mecidiye nişanı ihsan edilerek baştan sa- vılmıştı. Haziran 1902'de ikinci defa gelerek bir mülâkat daha istedi. Bu sefer aracılık yapan Hahambaşı *Moshe Levi* idi.[190] Herzl burada bilinen meşhur teklifi; yani Filistin'e Girit'in benzeri özerk bir statü verilmesi ve Yahudi göçüne göz yumulması karşılığı Osmanh borçlarının ödenmesi için teşebbüse geçecekleri teklifini yapmıştı. II. Abdülhamit, bu teklif üzerine "Yahudi milletine karşı derin sempatisi olduğu, ancak bu isteklerini yerine getirirse büyük devletlerle özellikle Rusya ile başlarının derde gireceği, meseleyi nazırlarla da tartışması gerektiği" gibi bir cevap verdi.[25] Alman büyükelçisi Marschall von Biberstein'in, 19 Mart 1902 de Dışişlerine verdiği rapora göre; Padişah Dr. Herzl'le olan mülâkatı için maiyyetinden İbrahim Bey'e "olmayacak şeyler" diye sözetmiştir/[6]

T. Herzl Alman Dışişlerine müracaatında: "Türk hükümeti kolonizatörlere müsaade etmiyor. Oysa bugüne kadarki sonuçlar ortadadır. Alman kültürünün yayılması kadar, Alman ticaretinin gelişmesine de onlar yardım ettiler "diyerek Alman hükümetinin desteğini istedi[191]. Filistini Almanlaştırmak için çabalayan diplomatlar Herzl- e karşı kayıtsız değildiler.

Almanya Osmanh yönetimini bu konuda teşvik ettikçe kolonizas- yon süreci başarıyla

---

188*AAA, Türkei* 195, *Bd.* 5, "3 Februar 1915 Telegram".

189 "Theodor Herzl'in Basel VI Sionist Kongresindeki Raporu 23-28 Haziran 1905" *AAA Türkei* 195-Bd t-2 K. 176069 *da* Herzl'in Frankfurter Zeitung 19.8. 1902 nüshasından

190 David Farhi, "Ottoman Attitude Tovvards Jewish Settlement in Palestine" *Stu- dies on Palestine During Ottoman Period,* s. 193-195.

191 *AAA, Türkei* 195, *Bd.* 1-a, *A* 2776.

a8 *AAA, Türkei, Bd* 3-4, *K.* 176294, "Mart 1911 Pera, Marschall von Biberstein'in raporu ve 28 Nisan 1911 tarihli telgrafı".

gerçekleşti. Çünkü belirli antisemit bir tutum yoktu. Ancak 1911 den sonra *İttihat ve Terakki* içinde ve parlamentoda bazı muhalifler (örneğin *Cosmidi Efendi*), Cavit Bey'i Yahudiler'i desteklemekle suçlamak gibi davranışlarda bulundular[2*]. Bu konudaki saldırılar mason'lara ve Yahudilere yönelikti. Ama saldırganlar hiçbir zaman yönetici çevrelerden iltifat görmediler. Bu nedenle geleneksel Osmanh politikasının toleransı içinde Museviler Filistin topraklarına göç etmeğe devam ettiler. Bu, XVI. yüzyılda Ispanya'dan gelen göç dalgasından sonra ikinci büyük göç olayıydı ve su sefer kuzey ve doğu Avrupa Yahudi'leri Osmanh topraklarına yerleşiyorlardı.

Almanya'nın Osmanh azınlıkları konusundaki tutumuyla kendi ulusal, ekonomik, kültürel yayılma planları doğrultusunda hareket eden bir yeni güç olduğu görülmektedir. Ancak büyümekte geç kalmış bu devlet, Osmanh azınlıkları sorununa el atarken diğer büyük devletlerden farklı bir strateji izlemek zorundaydı. Diğer büyük devletler otokton (yerleşik) azınlıklara el atarken, Almanya Osmanh topraklarında yeni azınlık gruplar yaratıyordu ve bunu da Bab-ı ali ve Sarayla yeni bir diyaloğ kurarak başarabilmiştir.

SONUÇ

1908devrimi ülkemizin ve yakın-doğunun siyasal modernleşmesinde bir dönüm noktasıdır. Meşrutiyet hareketi büyük devletler için beklenmedik bir anda başladı ve bunlar arasında Osmanh İmparatorluğu'na gün geçtikçe yerleşen Almanya ilk anda Sultan Abdülhamit'i mi yoksa Genç Türkleri mi tutması gerektiğinin hesabını yapmak zorunda kaldı. Berlin kabinesi Genç Türk hareketi ni ilk anda tngiliz etkisinde bir olay olarak değer lendirdi. Fakat zamanla gerek iş çevreleri gerek liberal çevreler ve basın yeni yönetime sempatisini gösterdi[192]. Genç Türklerin başını çeken grubun Almanya'ya karşı olmadıkları, hatta zamanla artacak bir yakınlık duydukları açıktı.

Sonunda, Abdülhamit rejiminin en yakın bağlaşığı olan Almanya, yeni iktidarı, herkesten önce destekledi. 28 Temmuz 1908'de, Almanya'nın İstanbul'daki büyükelçisi *Von Kiderlen* Berlin'e çektiği telgrafta; Alman basınının Genç Türk iktidarım desteklemesinin şart olduğunu ve bunun sağlanmasını tavsiye ediyordu[193].

---

192 V.I. Şpil'kova, *Mladoturezkaya Revoluziya* 1908-1909 gg. Izd. Nauka, Moskva 1977 de s. 146-159 ve *A.S.Silitt, Ekspansiya germanskogo imperializma na Blijnem Vostoke nakanune perimi mirovoi Voinıy* (1908-1914^, Moskva 1976 s. 10 dan.

193 M.G.Orudjev, *İz lstorii Proniknoveniya Germanskogo tmperialisma v Turziyu* (c konzu XIX veka do 1919 goda) Azerb. Gosud. Izd. Baku 1961, s. 65

AAA, Türkei 159, *Bd.* 1-2, *Nr.* 18304, "Cenevre 26 Nisan 1898" tarihli dilekçe. Ittihat-Terakki Cenevre Komitetinden İmparator II. VVilhelm'e" Paristen de Prens Sabahattin ve Lütfullah, Padijah'a yazdıkları mektubun bir nüshasını Imparator'a da gönderiyorlardı.

Ittihad ve Terakki iktidarının perde arkasında olduğu dönemde kurulan karma kabinelerde daima Alman taraftarlığıyla tanınan devlet adamlarını görmek mümkündü. Hilmi Paşa, Hakkı Paşa, Mahmud Şevket Paşa bu isimlerin en önde gelenleridir. Genç Türklerin Almanya ile ilişkileri henüz sürgünde iken başlar.Örneğin Cenevre'deki Osmanh Ittihad Terakki Komitesi'nin 28 Nisan 1898'de Sultan V. Murad'ın Çırağan Sarayı'ndaki mahkum hayatından kurtarılması için İmparator II Wilhelm'e müracaat ettiklerini belıtiniştik.[3] i Ocak 1900 d.e İttihad-Terakki'nin organı "Osmanlı" gazetesi almanca nüsha çıkarmağa başladı, ilk sayıda: "istikbalde Osmanh imparatorluğunu yönetecek partimiz, cesur ve asil Alman milletiyle bu gazete sayesinde temas kuracaktır"[4] deniyordu. Berlin'deki Osmanh Sefiri A.Tevfik Paşa bu nüshanın basım ve dağıtımının önlenmesini istedi ama, Alman hükümeti Genç Türklerin dilekçeleri ve yayınları gibi, sefirin notasını da hasıraltı etti[194].

> 1909ve 1914 arasında hızla gelişen olaylar, imparatorluğun aydınları arasında ki Alman muhaliflerine rağmen, iktidarı, Almanya'nın güdümüne daha fazla soktu. Genç Türk partisinin Makedonya dağlarında isyan bayrağı açmalarına neden olan önemli olay, 1908 Haziranındaki Reval Görüşmesi idi. İngiltere ve Rusya, Osmanh mülkünün akibetini kararlaştırırken, Almanya bu paylaşma işlemine katılmadığı için daha başlangıçtan, Genç Türk iktidarının vazgeçilemez müttefiki olmaya adaydı. Reval'den sonra 18 Haziran 1908'de Alman büyükelçisi, Şansölye von Bülovv'a: "Türkiye, kesinlikle Almanya tarafına gececektir. Avusturya-Macaristan da bu durumda bizim gibi, Türk dostu bir politika izleyecektir"[195] diye rapor veriyordu.

Genç Türk iktidarının karşılaştığı dış siyasal sorunlar ve ekonomik güçlükler, onları II. Abdülhamid'den daha koyu bir Alman dostu olmak zorunda bıraktı. Gerçi 1911 de İtalya'nın Trablusgarb'a saldırması, 1908'de Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhakı sırasında Almanya'nın suskunluğu ve Bab-ı âli'nin gıyabında Ruslarla Bağdat demiryolu üzerinde gizli bir anlaşma yapması yeni yönetimi kızdırdı ise de hızla gelen yeni dertler bu kızgınlığı da unutturdu. Gördüğümüz üzere, 1912 Balkan bozgununun önemli bir sonucu da, Osmanh kumandanlarının tekrar Alman genelkurmayından ıslahat için heyetler istemesidir. Bu sefer Osmanh başkenti daha kalabalık ve daha da yetkili Alman askeri heyetleriyle doldu. Almanya'nın Osmanh seçkinleri arasındaki itibarı giderek artıyordu. Bu çevreler Alman askerliğinin, bilim ve tekniğinin Osmanh toplumunu diriltecek yeni bir ha yat kaynağı olduğu kamsındaydılar. Türkiye tarihinde, o vakte kadar hiçbir müttefikin bu kadar

194 *AAA, Türkei* 159, Bd. 2-3, 22 Januar 1900 tarihli, Sefirin notası.

195 *AAA, Türkei* 159, *Bd.* 2-3-a 9403, "18.6.1908 zum Reichskanzler Bülovv"

alkışlandığı görülmemiştir.

Öte yandan, Genç Türkler devrimden sonra İngiltere ile çatışmakta gecikmediler. Kâmil Paşa kabinesinin istifası bu soğukluğun somut bir görünümüydü. Devrim, İmparatorluğun içinde bulunduğu mali çöküntüyü durduramamışU. Fazladan yirminci yüzyıl başında çağdaş bir devletin gereksindiği reformlar ve örgütlenme önemli bir dizi yatırımı ve kabarık bir bütçeyi gerektiriyordu. Ancak İngiliz ve Fransız sermayesi Bab-ı âli'nin acil borçlanma isteğini karşılamakta isteksiz davrandı. İşte, Almanya bu fırsatı kaçırmadı çünkü Osmanh Devleti'nin "İtilâf Devletleri"nin vesayeti altına girmesine kesinlikle razı olamazdı. Deutsche Bank genel müdürü, bizzat İmparator'un verdiği emirle Osmanh Devleti'nin istediği miktardaki borç parayı devletin hâzinesine verdi. Helfferich bu olay üzerine: "Türkiye Sultan Abdülhamid döneminde bile bu derecede Almanya'nın nüfuzu altına girmemiştir"[196] diyordu.

Bu dönemde İslamcılık ve Osmanlıcılık siyasal yönden iflas eden eden iki ideoloji idi. Özellikle Balkan bozgunu ve Arnavutluk'un da Devletten kopmasından sonra, yeni iktidarın resmi ideolojisi giderek pantürkizm olmaya başladı. Avrupadan atılıp, gözlerini uzak Asya'ya çeviren Osmanh seçkinlerinin imdadına gene Alman doğubi- limcileri yetişti. *Ernst Jaeck* adlı bir profesör Almanya tarafından pantürkizmin resmi yöneticiliğine teorisyen olarak atandı. Bu adam eski bir gazeteci idi ve güya iyi bir doğubilimci olduğu için Württem- berg Kralı tarafından *honoris cansa* profesör tayin edilmişti®. Bu gibi şarlatanlar sayesinde Osmanh aydın çevreleri ideolojik ve kültürel yönden etki altına alınıyordu. Esasen Türkiye'nin Asya'ya çekilip, Ortadoğuya kapanması hattâ İstanbul'u bile terketmesini Alman yetkililerin bazılarının ciddi olarak düşündüğünü gördük. Alman Büyük- elçici VVangenheim da bu düşüncede idi. Balkan bozgunundan sonra önde gelen Türk aydınlarından bazıları da böyle düşünmeğe başladılar. Gerçekte Türkçülük XIX. yüzyılın ikinci yarısında; fakir, eğitimsiz ve uygar haklarından yoksun olarak yaşamak zorunda bırakılan Çar Rusyası'nın müslüman ve Türk asıllı toplulukları arasında demokrat ve sosyal nitelikleri ağır basan, bir kültür ve düşünce eylemi olarak doğmuştu. XIX. yüzyılın ikinci yansındaki Türkçülük akımı aktif siyasal niteliği olmayan bir eylem biçimiydi. Oysa şimdi, Alman güdümündeki Osmanh başkentinde, ülkeler fethine hazırlanan bir pantürkizm moda olmuştu.

Meşruti rejimin ortamı içinde muhalif grupların önemli bir kesiminde Alman aleyhtarlığı göze çarpmaktadır. *İçtihad*'da Abdullah Cevdet daha 1908 devriminden önce,

196 Mahmud Muhtar, *Maziye bir Nazar Berlin Muahedesinden Harb-ı Umumiye Avrupa ve Türkiy»-Almanya Münasebatt,* İstanbul, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekası, 1341, s. 1 i 0-1 11

Almanyamn Abdülhamid rejimini desteklemesini öne sürerek, "Düşmanımızın dostu düşmanı- mızdır"[197] sloganıyla Alman nüfuzunu eleştiriyordu[198]. Genç Türk muhalefetinin Mısırdaki yayın organı *Doğrusöz'*de Mehmed Ubeydullah "Sultan Hamid'in politikası aleyhinde bulunmak maksadıyla Alman- politikasmın aleyhinde bulunmak izzet-i nefis sahibi olmak demektir"[11] diye yazmıştı. Meşrutiyetten sonra da Genç Türklerin bir kesimi Almanya aleyhtarı tutum ve görüşlerinde devam ettiler.

Genç Türk grubunun içinde bile Alman aleyhtarı olanları vardı. Maliye nazın Cavit Bey, Ittihad Terakki'nin güçlü adamı olarak bunların başında geliyordu. Ana bunlar olayların gelişmesini engelleye- mediler.

1912 den sonra Ittihad-Terakki adına Enver-Cemal-Talat Paşa üçlüsü devlet'e hakim oldu. Artık İstanbul'da Alman nüfuzu her zamankinden fazla hissediliyordu. Deniz ataşesi Humann'la yakın dostluğu olan Enver Paşa, yeni Osmanh împaratorluğu'nun Alman dostu yöneticisiydi. Bu dönemde İstanbul'un yeni bir efendisi, Alman büyükelçisi Wangenheim oldu.[199] Almanlar ve Alman hayranlan ile karşı tavırdakiler Ittihad-Terakki'nin içinde bile çatışma halinde idiler. Almanya'da askerlerin egemenliği giderek artıyordu. İstanbul'daki büyükelçilikte bile büyükelçi ile deniz ataşesi'nin küçük çapta bir savaş içinde oldukları ve kendilerini izleyen Osmanlı yönetimini ne- tarafa iteceklerine karar veremedikleri görülüyordu. İşte Wangenheim böyle bir ortamda büyükelçiliğin ve İstanbul'un despotu kesildi. Alman militarizminin tipik bir temsilcisi olarak Bab'-ı âli 'nin her karar ve işlemine karışmağa başladı[200].

> 1910larda Alman hayranlığı sadece Osmanh yöneticileri ve seçkinleri arasında değil, giderek küçük memurlara kadar yayıldı. Diktacı hükümetin Alman yandaşlığı adeta resmi bir ideoloji olarak benimse- seniyordu. O kadar ki, II. Meşrutiyetin ilk günlerinde küçük bir grup Gülhane Parkı'nda Alman aleyhtarı bir gösteri yapmak

---

197 Abdullah Cevdet, "Düşmanımızın dostu düşmanımızdır" *İçtihad, Sene* 2, *Nr.* 7, Mayıs 1908, s. 253-254. Daha Sultan Abdülhamid döneminde *Sada'yi Millet* (27 Şevval 1315/20 Mart 1898) nüshasında (s.ı) Almanya-Ingiltere rekabetinden Almanya'nm galip çıktığına ve bunun tehlikeli muhtemel sonuçlarına dikkati çekiyordu.

198A.Cevdet, *İçtihad,* Nr. 5, Avril 1905, s. 75-76. A. Çevdet Alman panislamizminin arkasındaki gerçeği yarı frankofil bir endişe ile eleştiriyordu. "Fas buhranı sırasında Kayzer'in Fas'ı Osmanlı Sultam'na sözde yaklaşUrma çabası, panislamist politikaya bir hizmet gibi görünüyorsa da, bize güya dost olan bu adamın Girit meselesindeki suskunluğunu hatırlatmak gerekir" diyordu.

199 Mehmed Zeki, *a.g.e.,* s. 57-59 da, VVangenheim'i Ermeni sorunun suçlularından biri olarak tasvir eder. Ona göre Alman Sefareti a) Sefir b) Harbiye Ataşesi c) Bahriye Ata- şesi'nin etrafında üç bölüm halinde çalışıyordu. Bu üç bölüm birbiriyle çatışdığı gibi, aynı hava Osmanlı devlet yönetim kadrolarına da yansımıştı.

200 Frank G. Weber, *Eagtes on Crescent,* Cornell Univ. Press, London 1970, s. 18-21. YVangenheim 1915 de İstanbul'da öldüğünde cenazesini izleyenlerden biri de Sultan V. Mehmed Reşat'tı. Nazırlara dahi hakaret edebilecek kadar sonsuz nüfuzuyla savaş içinde Osmanlı siyası hayatım yönlendirenlerden biri olduğuna kuşku yoktur.

istediğinde, kürsüdeki hatip etraftakilerin müdahalesi ile alaşağı edilmişti[201].

Almanya, Avusturya-Macaristan'dan sonra Osmanh Devletini de güdümüne almıştı. Osmanh toplumu Tanzimattan beri, başarıyla tamamlayamadığı bir modernleşme süresince girmişti. Kurumlarındaki az gelişmişlik ve ekonomisindeki çöküntü dolayısıyla, Almanya gibi hızla büyüyen bir Avrupa devletine hayranlık duyuluyordu. Bu hayranlığı, İmparatorluğun kaderini elinde tutanlardan biri şu sözlerle ifade ediyordu: "Almanya kendisine bir irtibat pazarı olan Türkiye'nin *İtilâf devletleri* arasında paylaşılması işlemine karşı en büyük savunucudur. Almanya, her kim 11e derse desin, Türkiye'nin kuvvetli olmasını en çok isteyen bir devlettir. Almanya'nın çıkarı, tamamiyle Türkiye'nin kuvvetli olmasına bağlıdır. Almanya Türkiye'yi bir müstemleke gibi eline geçiremez. Buna ne coğrafya durumu ne de Almanya'nın araçları uygundur. Bundan dolayı ikinci bir genel savaşa sebep olmamak için, *İtilâf Grubunu* meydana getiren devletler de bize el uzatamazlar. Özellikle Almanya'nın bütün bilginleri, sanayicileri ve memurları, Türkiye'nin istediği biçimde Türkiye'ye hizmet eder. Memleket az zamanda mesut bir medeniyyet yoluna girer ve gene pek az zamanda kapitülasyon belâsından kurtulmuş oluruz[202]".

Bu düşünce son devir Osmanh siyasetine egemen olmuş gürü- nüyor. Sina çölünde, Kafkas dağlarında, Galiçya cephesinde imparatorluğun çilekeş insanları böyle hayallerin peşinde koşturuldu ve telef edildiler. Almanya müttefikten çok müdahaleci bir güçtü. Bir Avusturya askeri atasözü, "Almanya işgalci olarak kötüdür, ama müttefik olarak daha kötüdür" der. Prusyalılık, Avusturya ve Osmanh imparatorluğunda müttefik olarak hüküm sürüyordu.

Osmanh imparatorluğunun hayatının son kırk yılım dolduran Alman nüfuzunun, ülkemizin sanayii, ticareti ve biliminde hiç mi olumlu etkisi olmadığı sorulabilir. Bu soruya bazı konularda daha önce cevap vermeğe çalışıldı. 19. yüzyıl Osmanlı devlet ve toplum hayatına göz attığımızda şu manzarayı görürüz; XIX. yüzyıl Osmanlı idari sistemi, mali teknikleri Fransa'dan alınmıştı. O tarihte Alman kapitalist işletme teknikleri ve muhasebe bilgisinin Türkiye'de yaygın olarak kabul edildiğini ve uygulandığını söylemek güçtür. Hele Alman tarım-hayvancılık tekniğinin, sanayi teknolojisinin getirildiğini söylemek ise olanak dışıdır. Alman mali sermayesinin yatırımları ülkenin teknolojik yapısını önemli ölçüde etkilemediği gibi, siyasal propagandasının da kültürel hayatımıza yeni boyutlar kazandırmadığını gördük.

---

201 *Költner* "1 Ağusyos 1908 ve *Karlsruher Ze'tunS"* 2 Ağustos 1908", gösteriyi tertip eden grubun ve hatibin ismini vermiyor.

202 Cemal Paşa, *Hatıralar,* Düzenleyen: B.Cemal, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1977,

Almanya'nm 1880'lerden itibaren Osmanh imparatorluğunun yöneticilerini ve giderek tabii kaynaklarını kontrolü altına alması, bütün yakın tarihinin en önemli olaylarından biridir. Çünkü, bir büyük devletin, güya silah ve zor kullanmadan askeri-mali ittifaklar sistemiyle iktisadi yönden az gelişmiş bir ülkeye yerleşmesi çağımızın temel olgusudur. Bu anlamda Osmanh topraklarındaki Alman nüfuzu, XX. yüzyıldaki temel çelişkiyi iyi anlamamız için tüm yönleriyle araştırılmalıdır, çünkü Alman İmparatorluğu neo-koloniyalist sistemin bir bakıma ilk mimarıdır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

ARŞİV BELGELERİ

Historisches Archıv des Auswaertigen Amtes (Bonn):

I.A.B.q. Türkei 133 *adh.~j-* Die Frage einer gemeinsamen Okkupation in Ostrumelia *Bd.* 1.1.79-4.79.

I.A.B.q.Türkei 133 *adh.* 13, Die Armenische Reformfrage- *Bd.ı-6.*

I.A.B.Î.Türkei 133 *adh.* 133, Religionsfreiheit in der Türkei und Französiches Protekt.iM. 1.

I.A.B.q. Türkei 134 *adh*, Die Politische Berichterstattung des Kaiserlichen Konsulats Bağdad *Bd.* 1-7.

I.A.B.q. Türkei 139 Überlassung von Preussichen Offizieren und Finanzbeamten an die Pforte, *Bd.ı-"j* ve 13-15 ve 22-25.

I.A.B.q.Türkei 142 *Nr.* 1, Einstellung der Türkischen Offi- ziere in die Preussiche Armee, *Bd.* 1-4.

I.A.B.q. Türkei 152, Eisenbahnen in der Asiatischen Türkei, Brf.ı-8.

I.A.B.q. Türkei 159 *Nr.ı-Secret,* Der Sultan und Seine Familie, *Bd.* 1.

I.A.B.q. Türkei 159 *Nr.*2, Türkische Staatsmaenner, *Bd.* 1-3

I.A.B.q. Türkei 175 *d,* Protestanten in der Türkei, *Bd.* 1-2.

I.A.B.q. Türkei 195, Die Juden in der *Türkei, Bd.* 1-2.

I.*A.B.q. Türkei* 198, Die Jungtürken, *Bd.* 1-2.

I.*A.B.q. Türkei* 197, Deutsche Wirtschaftliche und Industri- elle Untemehmungen in der Türkei, *Bd.* 1-3

II.**Public Record Office-Foreign Office (Londra), General Corresp-Turkey-PRO-FO** 78:

1. *Reference*	Tön'A(data)	*Muhteva(Descript)*
4642	!Ö95	Consuls at Bagd. Beiruth,Cons-tantinopel.
4834	*897	Consuls at Bagdad-Beiruth
4936	1898	Consuls at Bagdad-Beitrııth
4937	1898	
5006	1899	Consuls at Bagdad-Beiruth
5088	1899	Consuls at Damascus, Erzurum, Jerusalem
5069	1908	Consuls General at Bağdat, Beiruth
5102	1898-1900	Asia Minör and Bağdad Rail- way, vol. 1.
5249	1901-1902	Asia Minör and Bağdad Rail- way Vol. 2.

2.1879-1913 **Türkiye'deki Büyükelçilik ve Konsolosluk Arşivleri:**

*Ref erence :F.θ.*195	*Tarih*	*Muhteva* (Descript)
1929	1896	From Military Attache
1935	1896	From Bağdad
Î938	1896	From Constantinopel
1948	1896	To Sublime Port (Tahrir)
2005	Sept-Dec.1898	From Foreign Offiice
2015	July-Dec.1898	From Dragomans
2028	1898	From Jerusalem
2155	(Priv. Offic. 1903-4	To Consuls in Constantinopel
2164	July-Dec. 1904	From Bagdad-Basra
2247	1907	From and to Constantinopel
2008	Sept.-De'.ı8g8	To Foreign Office

III.**National Archives of United States (VVashington D.G.):**

1.*Despatches From United States Ministers to Turkey* 1818-1906, *M 46* burada Roll 38 (July 17, 1880): Roll 77 (Jan. ı-Aug.19, 1906.)

2.*Despatches From United States Consuls in Jerusalem, Palestine,* 1856-1906, *T*471, burada Roll 6(Jan. 2, 1886,) Roll 9 (Aug. 20, 1906)

I.Başbakanlık Arşivi (İstanbul):

1.*Yıldız Evrakı*

2.*İrade Hariâyye:* 1296-1325 Hicrî

SÜRELİ YAYİNLAR

I. Gazeteler:

Germania (Berlin), Bonn Üniv. Kitaplığı U 11,1/42, 18901908.
National %eü^un& (Berlin) Bonn Üniv. Kitaplığı, U II, 42/ 1, 1879-1909.
Times (London), Bonn Üniv. Kitaplığı U I, 37/38/5/6, 1888-1908.
Vorvoaerts (Berlin) Bonn Üniv. Kitaplığı U I, 40/ 39, 18981908.
Norddeutsche Allgemeine ^eitung, Bonn Üniv. Kitaplığı, U 11,5, 1888, 1889, 1892, 1893, 1896, 1898, 1903, 1908.
Sankt Petersburger £eitung, Bonn Üniv. Kitaplığı U II, 39, 1898, 1899, 1901, 1903, 1905, 1908.
Vossische £eitung, Bonn Üniv. Kitaplığı, U II, 39, 1888, 1892, 1896, 1898, 1899, 1905, 1907.
İkdam, SBF ve TTK Kütüphanesi, 1310-1320 Hicrî.
Sabah, 1316-1321 Hicrî.
Servet, 1316-1317 Hicrî.

I.Salnameler:

Salname-i Vilayet-i Aydın, Hicrî 1316 ve 1321 senelerinin.
Salname-i Vilayet-i Basra, Hicrî 1307 ve 1320 senelerinin.
Salname-i Vilayet-i Beyrut, Hicri 1322 senesinin.
Salname-i Vilayet-i Selanik, Hicrî 1307 ve 1320 ve 1324 senelerinin .
Salname-i Maarif, Hicrî 1316 ve 1317 senelerinin.

KİTAP VE MAKALELER

Saltan Abdülhamit II, *Devlet ve Memleket Görüşlerim,* Haz**:** Alâeddin Çetin- Ramazan Yıldız, Çığır Yayınları, İstanbul, 1976.

, *Siyasi Hatıratım,* Fransızca Der. Ali Vehbi, Çev. H.Salih Can, Hareket Yayınları, İstanbul, 1974.

Anderson, M.S., *The Eeastern Question,* Mac Millan Co. New York, 1966.

Ali Saib, *Coğrafya-i Mufassal Memalik-i Devlet-i Osmaniyye,* Matbaa-i Ebu'zziya, Konstantiniyye, 1304.

Albertall (H.A.), *Die Türkische Wehrmacht und die Armeen der Balkan- saaten,* Verlags-Anstalt "Reich wehr", Wien, 1892.

Ali Haydar Midhat, *Midhat Paşa Hayat-ı Siyasiyesi,* İstanbul, Hilal Matb. 1325

(Baykal), Bekir Sıtkı, *Das Bagdad-Bahn Problem* 1890-1903, Druck von Rudolf Goldschlag, Freiburg im Breisgau, 1535.

, "Die Idee eines Balkanbundes bei Abdülhamid II" *Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı,* A.Ü.S.B.F. Sayı 13, Ankara !975> s- S6"62-

Becker, C.H., *Deutschland und der İslam,* Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart und Berlin, 1914.

, *Deutsch-Türkische Interessengemeinschaft,•* Verlag von Friedrich

Cohen, Bonn, 1914.

Blaisdell C.Donald; *Osmanlı Imp'da Avrupa Mali Denetimi "Duyun-u Umumiye,,* Çev. A. Ihsan Dalgıç, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 1979-

Bloch, Kurt, *German Interests and Policies in the Far East, Institute* of Pacific Relations, New York, 1940.

Blondel, George, *Bismark'tan Sonra Alman Siyaseti,* Çev. Raşid Ethem, Kader Matbaası, İstanbul, 1932.

Bondarevskii, G.L., *Bagdadskaya Doroga, Proniknoveniye Germanskogo İmperializma na Blijni-Vostok* 1888-1903, Gos. Izd., Uzbekskoy SSR, Taşkent, 1955.

Borchard, Knut, *Waehrung und Wirtschaftin Deutschland* 1876-1975, Deutsche Bundesbank-Frankfurt am Main, Fritz Knapp GmbH- Frankfurt am Main, 1976.

Bradford,G.Martin: *German-Persian Diplomatic Relations* 1873-1912, Mouton and Co. S-Gravenhage 1959

Brehmer, Cari Ernst, *Die Stellung der Deutscken Staattsangehörigen in der Türkei unter Besonderen Berücksichtigung des Liegenschaftsrechts,* Greilswald, Druck von J. Abel, 1916.

Brentjes Burchard, *Drei Jahrtausende Armenien,* Verlag-Anton Schroll und Comp. Wien und München 2 Auflage, 1976.

Carmel,Alex., "7~he German Setders in Palestine and Their Relations vvith the Local Arap Papulation and the Jevvish Commu- nity, 1868-1918", *Studies on Palestine*

During the Ottoman Period, Ed. M. Ma'oz, The Magnes Press, Jerusalem, 1975, s. 442-465.

, "Die deutsche Palaestinapolitik 1871-1914,, *Jahrbuch des Instituts für deutsche Geschihte,* Tel Avive, Nr. 4 s.205-255

Cemal Paşa, *Hatıralar*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, Nisan 1977.

Conze, Werner, "Die Zeit WilhelmII", *Deutsche Geschichte im Über- blick,* Dritte Aufl. Ed. Schieffer-Rassow, Metzlersche Verlag, Stuttgart, 1973.

Dinçer, Celâl, "Osmanh Vezirlerinden Haşan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık işlerine Dair Hazırladığı Lâyiha" *T. T.Kur. Belgeler* C.V-VIII, Sayı 9-12, sene 1968-1971, s.153-233

Earle,Edward Mead, *Bağdad Demiryolu Savaşı,* Çev. Kasım Yargıcı, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1972.

En gel har d t. E., *Türkiye ve Tanzimat (Devlet-i Osmaniyenin Tarih-i ıslahatı),* Çev. Alî Reşad, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1328.

Mehmet Enis, *Alman Ruhu,* Nefaset Matbaası, İstanbul, 1330.

Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartlan Hakkında Bir Tetkik,* Türkiye Iş Bankası Kültür Yayınları, 1970,

\

Eliav.Mordechai "German Interests and the Jewish Community in Nineteenth Century Palestine", *Studies on Palestine During the Ottoman Period,* Ed. Moshe Ma'oz, The Magnes Press, Jerusalem, 1975» s- 423-44I-

Fadayeva,I.E., *Midhat Paşa (Jizn i Deyatelnost)*, Akademiya Nauk SSSR, Institut Vostokovedeniye, Izdatelstvo Nauka, Moskva, 1977-

Farhi,David, "Attitude of the Ottoman Government Toward the Jewisch Settlement in Palestine after the Revolution of the Yo- ung Turks", *Studies on Palestine during Ottoman Period,* s. 190-210.

Fesch,Paul *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid* Librairie Marcel Riviere, Paris 1907

Fischel,Alfred, *Der Panslauiismus bis zum VWeltkrieg,* Stuttgart und Berlin, Cottasche Buchhandlung, 1919.

Fremdling, Rainer, "Züailroads and German Economic Growth: A Leading Sector Analysis with a Comparison to the United States and Great Britain", *The Jaornal of*

Economic History, Vol. XXXVII, No.3, Septcmber 1977, s. 583-604.

Garity J. M. *Foreign Influence on the Ottoman Army,* Ph.D American Univ. Washington 1968.

Gehrke, Ulrich, *Persien in der Deutschen Orientpolitik Waehrend des Ersten Weltkrieges,* W. Kohlhammer, GmBH Stuttgart, 1969.

Giesl, Wladimir, (Baron von Gieslingen) ; *Zwc^ Jahrzente im Nahen Orient,* Berlin, Verlag für Kulturpolitik, 1927.

Gordon, Leland James, *American Relations with Turkey* 1830-1930, University of Penyslvania Press, Philadelphia, 1932.

Von der Goltz, Freiherr Colmar, *Denkuıürdigkeiten,* Von der Goltz

und Wolfgang Förster, Berlin, 1929.

, *Millet-i Müselleha,* Mütercimi; Yüzbaşı Mehmet Tahir, Kos-

tantiniye 1301, Matbaa-i Ebuzziya

Goriçar, Josef; *Austria and Germany Against Balkan States,* American Bohemian Press, New York, 1915.

Gottlieb, W.W., *Studies in Secret Diplomacy During the First World War,* London, 1957.

Griffıths, Marwin Albert, *The Reorganization of the Ottoman Army Under Abdülhamit* II, 1880-1897, University of California,

Los Angeles, Ph.D., 1968. (Univ. Microfilm, Ann Arbor, Mich.)

Grothe, Hugo, *Asiatishe Türkei und Die Deutschen Interessen,* Flugsch- rift des Deutschen Vorderasien-Komitees, Halle, ads. Gebaver- Schwetschke Druckerei, 1913.

Helfferich,Kari; *Georg von Siemens Ein Lebensbild aus Deutschlands grosser Zeit,* Bd. I-II-III-, Berlin, 1923.

, *Alman Feyz-i Millisi* 1888-1813 *(La Prosperite Nationale de U-*

Allemagne) Çev. Nesim Ruso, Matbaa-yı Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul, 1330.

Hillgruber,Andreas, *Bismarcks Aussenpolitik* Verlag-Rombach, Frei- burg, (tarihsiz).

Hocaoğlu, Mehmet; *Abdülhamit Han'ın Muhtıraları,* Oymak Yayınları, **İstanbul,** (tarihsiz).

Holborn,Hajo; "*Deutschland und die Türkei* 1878-1890", *Archiv für Politik una Geschichte,* V (1925), s. 111-59.

Hüber, Reinhard; *Die Bagdadbahn,* Junker und Dünnhaupt Verlag, Berlin 1943

tndjikian. O.G. *Burjuaziya Osmankoi İmperii* Akad. Nauk Arm. S,S,R, Yerevan 1977

Ivanova, L.M., Sidorova, A.K., Yazunskogo, V.K., *Istoria SSSR, Periyod Kapitalizma* (1861-1917), Tom II, Izdateltsvo Sozialno- Ekonomiçeskoy Literaturiy, Moskva, 1959.

Iek (Doktor), Jaeck E. *Balkan Harbinden Sonra Şark'da Almanya,* İfham Matbaası, İstanbul, 1331.

Jerussalimski, A.S., *Die Aussenpolitik md Die Diplomatie des Deutschen Imperialismus, Ende des* 19. *Jahrhunderts, Dietz Verlag,* Berlin, 1954.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, VIII. Cilt, Birinci Meşrutiyet ve istibdat Devirleri* 1876-1907, Türk Tarih Kurumu Yayınları XIII. Seri No: 16 TTK Basımevi, Ankara 1962.

Kıray, M.B., *örgütleşemeyen Kent (İzmir'de iş Hayatının Yapısı ve Yerleşme Düzeni),* Sosyal Bilimler Demeği Yayınları, A-1, Ankara, 1972.

Kraus, j., *Deutsch-Türkische Handels-Beziehungen Seitdem Berliner Ver- trag,* Verlag von Gustav Fischer, Jena, 1901.

Kroger, Herbert, *Deutschland in der Periode des Imperialismus bis zum Ausbruch des ersten Weltkrieges,* Volk und Wissen Volkseigener Verlag, Berlin, 1953.

Kurat.Yuluğ Tekin, *Henry Layard'm İstanbul Elçiliği* (1877-1880), A.Ü.DTCF Yay. 181, A.Ü.Basımevi, Ankara, 1968.

Kurmuş,Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,* Bilim Yayınları, İstanbul, 1974.

Lepsius, Johannes, *Deutschland und Armenien* 1914-1918 *(Sammlung Diplomatischer Aktenstiicke)* Der Tempelverlag, Postsdam, 1919.

Lepsius, Johannes; Mendelssohn-Bartholdy, Albrecht ;Thim-
me, Friedrich, *Die Grosse Politik der Europaeischen Kabinette* 1871-1914, 9. *Band (Der nahe und der feme Oslen)* Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte MBH in Berlin, 1924.

, *Die Grosse Politik der Europaischen Kabinette* 1871-1914, *(Sammlung der Diplomatischen Akten des Ausıvaertigen Amtes),* 12. Band, “Alte und Neue Balkanhaendel, erste Haelfte (1896-1899)” Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Gecshichte, Berlin, 1924.

Lewin, Percy Evans, *The German Road To the East-An Account of the “Drangnach Osten”,* William Heinemann, London, 1916.

Luxemburg,Rosa, “Osmanh Devleti ve Alman Emperyalizmi” *Aydınlık Dergisi,* Aralık

1968, Sayı 2, Ankara, s. 139-144.

Madison McGarity, James, *Foreign Iııfluence on the Ottoman Turkish Army* 1880-1918, Ph.D. Submittcd to American University, Washington D.C., 1968. (Amer. Libr., YVashington D.C.,3764)

Magnus, Philip, *Glaastone,* Duttoıı Paperback, New York, 1964.

Mejcher.H."Z)ie Bagdadbahn als Instrument deutschen vvirtschaft- lichen Einflusses im Osmanischen Reich", *Geschichte und Gesellschaft,* Göttingen Nr. 1-4, 1975, s. 447-481.

Mahmud Muhtar (Paşa); *Maziye Bir Nazar-, Berlin Muahedesinden Harb-ı Umumiye Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebeti,* İstanbul, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1341.

Mehmed Zeki; *Raubmörder als Gaeste der Deutschen Republik,* Erster Teil, Verlag Die Verteidigung", Berlin, 1919.

Marx ve Engels; *Doğu Sorunu-Türkiye,* Çev. Yurdakul Fincancı, Sol Yayınları, Ankara, 1977.

Moltke, Helmuth, von; *Türkiye Mektupları,* Çev. Hayruflah örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.

Mori, Giorgio; "The Process of Industraalization in General and the Process of Indusrialization in Italy" *The Journal of European Eicon. Hist.* vol. 8, Nr. I 1979 s.7-78

•

Mottek.Hans; *VVirtschafts Geschichte Deutschlands, Ein Grundriss,* Band VEB-Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1969.

Ortaylı,İlber, "The Port Cities in the Arab Countıes-with special reference to Basra" *Tiirk-Arap ilişkileri Konferansı Bildirileri,* Ankara Hacettepe Üniversitesi Yay. 1979 s. 221-232.

Orudjev *İz Istorii Proniknovenia Germanskogo İmperializma vi Turziju {sı Kontsu XIX Veka do* 1919 *God)* Azerbayjanskoye Gosd. îzdatelstwo, Baku, 1961.

Osman Nuri, *Abdülhamid-i Satıi ve Devr-i Saltanatı,* C. I—II, Kitap- hane'i İslam ve Askeri İstanbul, 1327.

Osmanoğlu.Ayşe, *Babam Abdülhamid,* Güven Yayınevi, İstanbul (tarihsiz).

ökçün,A.Gündüz, *Osmanlı Sanayii,* 1913- 1915 *Yılları,* A.Ü. SBF Yayınları, No: 299, Ankara, 1970.

önsoy, Rıfat, *Osmanlı-Alman Ticari Münasebetleri* (1871-1914) Basılmamış Doç.

Çahşması. Hacettepe Üniv. Ankara 1979.

Pamuk,Şevket; *Foreign Trade, Foreign Capital and the Peripheralization of the Ottoman Empire,* 1830-1913, Ph.D. (Mim.) University of California, Berkeley, 1978.

, “Osmanh İmparatorluğunda Yabancı Sermaye, Sektörlere ve Seımayeyi İhraç Eden Ülkelere Göre Dağılımı (1854-1914)” *ODTÜ Gelişme Dergisi-Türkiye iktisat Tarihi Özel Sayısı,* 1978 özel Sayı, s. 131-162.

Parfit j.T. Canon *Tıventy Years in Baghad and Syria,* Simpkin, Mars- hall and Co. London, 1916.

Parvus (Alexander Helphand Israel), *Umumi Harb Neticelerinden' Almanya Galip Gelirse,* Türk Yurdu Kitabhanesi, Kader Matbaası, İstanbul, 1330.

,Türkiye'nin Can Damarı'. Devlet-i Osmaniyye'nin Borçlan ve Islahı, Türk Yurdu Kitabhanesi, İstanbul, 1330.

Patrick, Mary Mills *Unaer Five Saltaııs,* The Century Co., New York, London, 1929.

Petrosyan. Yuri Aşatoviç, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler,* Bilgi Yayınları, Ankara, 1974.

Pomiankovvski. Joseph, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reic- hes: Erinnerungen an die Türkei aus der zeit des IVeltkrieges,* Amalt- hea-Verlag, Zürich Leipzig-Wien, 1928.

Q,uatert, Donald, *Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia* 18761908, *PhD.*Univ of California, Los Angeles, 1973

, “Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Rail- way on Turkish Transportation and the Provisioning of İstanbul 1890-1908” *The Business History Revieıv,* Vol LI, Nr. 2, s.ISI-;61

Raab,Alfons, *Die Politik Deutschlands im Nahen Orient von* 1878-1908, Manzsche Verlag, Wien, 1936.

Rapp Adolf *Die Entvoickelung Unserer Orientpolitik,* Verlag Kweres, Tübingen, 1916.

Rathmann,Lothar, *Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi,* Çev. Ragıp Zaralı, Gözlem Yayınlan, İstanbul, 1976.

Ritter, Albert *Berlin-Bağdad Neue Mitteleuropaischer Politik,* 17. Aufl., J.F. Lehmann, München, 1916.

Robach,Paul, *Hatt-ı Saltanat-Bağdad Demiryolu,* İstanbul, Ifham Matb. 1331

Said Paşa, *Hatırat* C.I ve II, Salah Matbaası, Dersaadet, 1328.

Sanders, Liman von, *Türkiye'de Beş Yıl,* Burçak Yayınevi, İstanbul, 1968.

Sante, Georg Wilhelm, *Geschihte der Deutschen Laender (Territorien- Ploetz),* 2. Band, A.G. Ploetz Verlag-Würzburg, (Tarih yok).

Schieder, Theodor, "Das Reich unter der Führung Bismarcks", *Deutsche Geschichte im Überblick,* Dritte Aufl. Edit. Rassow-Schiefier Metzlersche Verlag, Stuttgart, 1973.

Shannon, Richard, *The Crisis of Imperialism* 1865-1915, Paladin, Frogmore, St. Albans, 1976.

Shaw, Stanford ve Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* Vol. II, Cambridge Univ. Press, London, 1977.

Silin, A.S. *Ekspansiya germanskogo imperializmana Blijnem Vostoke naka- nune pervoi mirovoi voiny* (1908-1914) Moskva 1976.

Stolper, Gustav; Hauser.Karl; Borchardt Knut, *Deutsche Wirt- schaft Z*ex1 ^70, 2.Aufl., J.C.B. Mohr-Tübingen, 1966.

Streisand, Joachim, *Deutsche Geschichte,* VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin, 1970.

Svvanson, Glen W., "War, Technology and Society in the Ottoman Empire From the Reign of Abdülhamid II to 1913, Mahmut Şevket and German Military Mission", *War Technology and Society in the Middle East,* Ed. V.J. Parry ve M.E.Yapp, Oxford University Press, N.Y., Toronto, 1975, s. 367-381.

Şpil'kova, V.t, *Mladoturetskaya Revolutsiya* 1908-1909 *gg*. Izd. Nauka Moskva 1977

Tahsin Paşa, *Abdülhamid-Tıldız Hatıraları,* Muallim A. Halit Kitap- hanesi, İstanbul, 1931.

Taylor, A.j.P., *The Course of German History,* Methuen and Co. Ltd., London, 1976.

Tekeli,İlhan, "Evolution of Spatial Organisation in the Ottoman Empire and Turkish Republic", *From Medina to Metropolis* Ed. L.Carl Brown, The Darvvin Press, Princeton, New Jersey, 1973, 244-277.

Thobie, Jacques, *Interests et Imperialisme Français dans /'Empire Ottoman* (1895-1914), Serie Sorbonne 4, Publications de la Sorbonne, Imp, Nationale, Paris, 1977.

Tıbawi, A.L., *A Modem History of Syria,* Mac Millan St. Martin's Press, London, 1969.

Trietsch, Davis, *Deutschland und der İslam-Eine IVeltpolitische Studie,* Orient Verlag, Berlin,' (Tarih yok).

, *Levante-Handbuch,* Dıitte Aufl. GAE Verlag G.M.B.H., Berlin W. 35, (tarihsiz).

Trumpener, Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire,* Princeton Univ. Press, New Jersey, 1968.

Türkgeldi, Ali Fuad, *Görüp İşittiklerim,* TTK Yayınları II Seri No: 15, (ikinci Baskı), TTK Basımevi, Ankara, 1951.

Ulutan, Burhan: *Bankacılığın Tekâmülü,* Ankara 1957

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, "ikinci Abdülhamid'in Ingiliz Siyasetine Dair Muhtıraları", *l.Ü.E.F. Tarih Dergisi,* C. VII, Sayı 10, %lül *953) s- 43-6°-

Veylet, Bunyar, *Şarkta Ingiliz-Alman Rekabeti,* Sancakcıyan Matbaası, Dersaadet, 1332.

Wallach, Jehuda, *Bir Askeri Tardımın Anatomisi (Türkiye'de Prusya- Alman Askeri Heyetleri* 1835-1919) T.C. Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Çev: F. Çeliker Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1977.

Weber, Frank, G., *Eagles on the Cresceııt-Germany, Austria and the Dip- lomacy of Turkish Alliance,* Comell Univ. Press, London, 1970.

Webster,R.A., *Industrial Imperialism in Italy* 1908-1915, University of California Press, Berkeley Los Angeles, 1975.

WilhelmII,Emperor; *The Kaisers Memoires,* Trans, T.R.Ybarra, Howard Fertig, New York 1976.

Woodward,E.L., *A History of England,* Methuen and Comp. Ltd., London, 1976.

Yapp,M.E., "The Modernisation of Middle Eastern Armies in the Nineteenth Century: AComparative Vievv", *W ar and Techonlogy in the Middle East,* Ed. Parry-Yapp, Oxford Univ. Press, London, 1975» s- 337-366.

Yale, William, *The Ne ar East,* The Univ, of Michigan Press, Ann- Aıbor, 1968.